

PTE Központi Könyvtár

C 94841

FEKETE MÁRIA

ESEMÉNYEK
ÉS SZEMELVÉNYEK

PÉCS
2007

FEKETE MÁRIA

ESEMÉNYEK ÉS SZEMELVÉNYEK

X

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM
EX INSTITUTO HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGICAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESICENSIS

Redactio:

PTE-BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszék
7624 Pécs, Rókus utca 2.
okor@btk.pte.hu
speciminanova@btk.pte.hu

Moderatio:

Szabó Ádám

ISSN 1789-3755

A címlapon:

Boiotiai (Thébai ?) oinokhoé bokszejenete (Paris)

A hátlapon:

Jelenetsor a Sopron-burgstalli 28. halom urnájáról (Wien)

PÉCS 2007

SPÉCIMEN KÖNYV DISZERTÁCIÓ

ELŐZETES

ELŐZETES

FEKETE MÁRIA

syn

930.8

F 39

ESEMÉNYEK ÉS SZEMELVÉNYEK

BEVEZETÉS

A KÁRPÁT-MEDENCEI VASKOR

TANULMÁNYOZÁSÁBA

Egyetemi segédtankönyv

PTE Egyetemi Könyvtár

P000552705

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Ókortörténeti és Régészeti Tanszék

Pécs 2007

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM
EX INSTITUTO HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGICAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESICENSIS

SUPPLEMENTUM VII.

A kötet kiadását a PTE Alapítvány Kuratóriuma támogatja

ISBN 978-963-642-192-2

© FEKETE MÁRIA 2007.

Nyomtatta:
Bornus Nyomda Kft
Pécs

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	7
2. Történeti keretek	12
3. A Kárpát-medence és kapcsolatrendszere a korai vaskor kezdetén	23
4. A hőskultusz kérdése	41
5. A vasművesség kezdetei	51
6. Szemelvények	62
7. Függelék (listák, térképek)	130
8. Források	142
9. Bibliográfia	145
10. Képek	164

SPECIMINA NOVA DISSEMINATA

INSTITUTUM SCIENTIARUM

UNIVERSITATIS

Sigismondo Ritoók
professori carissimo

14

1. *...*

2. *...*

3. *...*

4. *...*

140

141

5. *...*

142

6. *...*

143

7. *...*

8. *...*

9. *...*

10. *...*

1. Bevezetés

*„Valamit mégis kéne tennem,
Valamit a gyötrellem ellen.
Egy istent kellene csinálnom,
Ki üljön fent és látva lássson.”*

Nemes Nagy Ágnes: Ekhnáton jegyzeteiből

Kr. e. 10.000 körül kezdődött az a civilizációhoz vezető út, amikor a Termékeny Félhold területén, a levantei partvidéken egyes, kis létszámú emberi közösségek isteni tevékenységbe, teremtésbe kezdtek. Új, genetikailag módosított növényeket és állatokat hoztak létre, megsokasodott javaikkal állandóan lakott falvakat alapítottak, mezőgazdasági élelemtermelést folytattak. Kialakultak a háziiparok, majd az ismeretek további bővülésével specialisták és szakmák születtek. A javakat őrizni kellett és számba venni, folyamatosan kísérletezni, megőrizni, újítani és az utódokra hagyományozni. Meg kellett ismerni a környezetüket, ahhoz alkalmazkodni és minden lehetséges anyagot felhasználni. A távoli területek eltérő adottságairól is tudomást kellett szerezni, az ismereteket, a nyersanyagokat, majd a késztermékeket is ki kellett cserélni. Az égiekkel is kapcsolatot kellett tartani. A későbbi nagy vallások alapvető képzetei is ekkor születtek meg. Sőt, a neolithikum kialakulásának egyik, – talán legvalószínűbb – magyarázata a gondolkodásban, a hitben bekövetkezett változásokkal indokolja a komplex mezőgazdasági élelemtermelés létrejöttét. Azt a tényt ugyanis nehéz lenne egyébként észérvekkal megmagyarázni, hogy a jégkor szorításától megszabadult embercsoportok, a jóval kedvezőbbé vált életkörülményeikkel (*paradicsomi állapotok*) miért nem elégedtek meg, miért

választották a napi, átlagban mindössze 2-5 órás(!)¹munkavégzés kényelme helyett, a megállás nélküli folyamatos munka, újítások, felfedezések, az állandó tanulás – először mindenképpen bizonytalan eredményeket hozó – kényszerét. Az újítások sem csak jót hoztak, hanem az emberiség első, globális gondjai is ekkor keletkeztek: az erdőirtások, a rendszeres és egyre fokozódó mennyiségű tűzgyújtás okozta légköri problémák, – a kecsketartás következményeként² – a természetes sivatagosodás felgyorsulása, vagy az emberi lakóhelyekre beköltöztetett állatokról terjedő, transzgenikus járványok formájában. A nehézségek, pillanatnyi megtorpanások, változatok kipróbálása és újrakezdések ellenére a teremtés vágya, – az új életmód – megállíthatatlanul terjedt.

Az azonos földrajzi egységben élő népcsoportok egy bizonyos időszakig létező, egységes anyagi és szellemi tartalmú *kultúrákat* hoztak létre. A *kultúra* szavunk is a csupa neolithikus tevékenységet jelentő latin szóból származik: *colo 3 coluī, cultus = (földet) művel, lakik, gondoskodik valamiről, ellát, ápol, díszít, nemesít, kiművel, valamit gyakorol, ünnepet ül, vagy megtart, tisztel, imád, szentnek tart.*

A *civilizáció* a neolithikus vívmányok csúcsával, az *írásbeliség* kiteljesedésével, a gazdasági célú adminisztráció, az állandósult, kiszámítható városi/templomi közigazgatás és az állam létrejöttével született meg. Az írás szerepét, jelentőségét, ill. annak hiányát a nagy magyar ókortörténész, Alföldi András, a civilizáltak és a barbárok közötti *morális gátnak* nevezte.³ A hosszú, kitartó munka, valamint a folyamatos újítások révén – Kr. e. 3000 körül – Egyiptomban és Mezopotámiában jöttek létre az első, írásbeliségen alapuló civilizációink. Az ókor

¹ Heti átlagban mindössze maximum 19-20 órás munkavégzéssel bőségesen, kényelmesen meg tudtak élni, sőt a szűkösebb napokra tartalékolni is tudtak.

² Ezért lesz a kecskéből *pharmakos*, bűnbak, akit megtisztító szertartások során a közösségért, városért rendszeresen feláldoztak, pl. a zsidók (pl. Mózes III. 16. 21-22.) és a görögök is, különféle tisztító szertartásaik és ünnepeik során.

³ ALFÖLDI 1952. A barbárokat az írásbeliség hiánya miatti bizonytalanság, érzelmektől fűtött kiszámíthatatlanság jellemzi. A késő antik auctorok (Libanius, Sidonius) tudták, hogy az írásbeliség hiánya az egyetlen igazi különbség a *civilizáltak* és a *barbárok* között. A technikai-technológiai színvonalban – néhány nem túl jelentős eltérést leszámítva – ugyanis egyformák voltak. Az írás lehetőséget nyújtott arra is, hogy a gazdasági célú feljegyzéseken kívül művészeti-irodalmi alkotások lejegyzésére, tanítására, tanulására, megörökítésére is szolgáljon.

kezdetét ettől számítjuk.⁴ A II. évezredben már a Földközi-tenger medencéjében is megszülettek az első ABC-k. A mi fogalmaink szerinti őskor utolsó évezrede a vaskor. Ennek antik csúcsteljesítményei a Mediterráneumban: a görög kultúra kibontakozása és virágkora, valamint Róma alapítása, terjeszkedése, majd világhatalma, amelyek azután irányt szabtak, és mind a mai napig meghatározták Európa⁵ előbb megszületésének, majd fejlődésének menetét. A Kárpát-medence csak a római hódítással jutott el a civilizáció, az államiság keretei közé. E fokozat bizonyos jegyei, előzményei azonban már a vaskorban is léteztek.

Ki kell térni még egy fogalom magyarázatára is. A hagyományos tankönyvek a történelmet az írásbeliség kialakulásával, rögzülésével, az államiság kezdeteivel indítják. Felfogásunk szerint a történelem sokkal régebben kezdődött, amikor az embercsoportok már nyílvántartották leszármazásukat és kialakították házasági rendszereiket. Ezzel már a *Homo sapiens* megjelenése óta számolhatunk. Kr. e. 3000 körül nem a történelem, hanem a civilizáció története kezdődött.

A közösségek egymás közötti és a távolabbi területekkel folytatott kapcsolatainak, valamint az egyes régészeti lelőhelyeken megfigyelt lelőköri körülményeknek elemzéséből rekonstruálható szokásoknak megértéséhez, illusztrálásához szinte elengedhetetlenül szükséges és fontos az antik és a későbbi irodalmi és történelmi hagyományok, a történetírói, a néprajzi és földrajzi munkák, az útleírások, a törvények, valamint politikai propaganda iratok ismerete és segítségül hívása.

A „leszálló kultúrák”⁶ elméletének igazságát is jól szemlélteti az a példa, amelyet a – valószínűleg őskori eredetű – *sati*⁷ antik

⁴ A Kárpát-medence történetében az *ókor* a római hódítással, tehát Kr. e. 10-es évek végével kezdődött.

⁵ Figyelemre méltó az a mitológiai hagyomány, amely a történelmi tényeket is rögzítve maradt fenn, és öröközte meg számunkra; miszerint az ókori Kelet területén született *Európét*, a róla később elnevezett földrészre *Zeus* hófehér bika képében elragadva hurcolta. Európai kultúránk alapjai Keleten születtek meg, és onnan terjedtek szét a majdani teljes elterjedési területére. (Ld. elsősorban a neolithizáció útját.)

⁶ **Van Gennep** (néprajzkutató) elmélete. **VAN GENNEP, A.:** *Les rites de passage.* Paris 1909.

⁷ A férfi halott női hozzátartozójának a szokások követelte „önkéntes” tűzhalála a máglyán, vagy más módon elkövetett öngyilkossága. Ennek az indoeurópai népek-

gyakorlásáról ismerünk. A távoli peremterületeken pedig még nagyon sokáig fennmaradt, pl. a középkori vikingeknél, ruszoknál és varégek-nál. Ez a szokás szinte napjainkig létezik, az igen népes indiai szubkon-tinens egyes népeinél.

Az európai, és ezen belül a Kárpát-medencei vaskor történeti, gazdasági folyamatainak, a társadalom szerkezeti változásait magyará-zó, a mesterségeket, a mesterek, a művészet egyes ágait és tevékeny-ségét bemutató válogatást szerkesztettünk, elsősorban a történelem, rég-észet, ill. latin, görög szakos egyetemi hallgatók (BA-, MA-, specia-lizációs- és PhD-képzésben is), de más szakterületek tanulni vágyó, ér-deklődő olvasói számára is.

A dunántúli kora vaskori leletanyag ismeretében elmondhatjuk, hogy az akkori lakosság igyekezett hozzájutni a korszak legfejlettebb területeinek kiemelkedő produktumaihoz. Ha nem sikerült eredeti tár-gyakat szerezni, akkor saját rangjuk, előkelőségük, hatalmuk kifejezé-sére helyben készült utánzatokkal reprezentáltak. Az azonosulás, vagy hasonulás igénye és ténye mindenképpen figyelemreméltó. Az infor-mációk áramlását, az igények és lehetőségek megismerését könnyítette meg két régi, nagy forgalmú útvonal keresztülhatolása (a Borostyánkő út és az Argonauták útja) ezen a térségen.

Tankönyvünk legbővebb fejezete, a vaskor jelenségeinek jobb bemutatását, könnyebb megértését segítő, válogatott szemelvények, a-melyekből – áttételekkel ugyan – megérthetjük, vagy értelmezhetjük a Kárpát-medence kora vaskori lakosságának történetét, mindennapi éle-tét, szokásait, kultúráját és vallásos gyakorlatát is. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ezek a párhuzamosítások nagy-nagy óvatos-ságra intenek, és csak bizonyos áttételek alkalmazásával használhatók az egyes Hallstatt-kori jelenségek tartalmának megvilágítására, de a megismert leletanyag egy része legalábbis megengedi – a minőségében mégoly távoli színvonalú – összevetések megkísérlését. A dunántúli (és „Alpok-adriai”) leletanyagban ennél közelebbi kapcsolatok és megfele-lések is kimutathatók. Ezeknek biztos és pontos meghatározása a kuta-tás mai állása szerint még nem lehetséges. A Mediterráneum életmódja,

nél általánosnak számító szokásnak a görög mitológiában is számos példája megör-ződött, pl.: *Polydóra*, *Marpéssa*, *Kleopátra*, *Euadné* történeteiben.

szokásai, stb. – de a távolabbi területeké is – tükröződnek pl. a világhírű soproni urnák ábrázolásain és egyéb kiemelkedő jelentőségű magyarországi leleteken. Ezek illusztrálására – a jelenségek értelmezését segítő – álljon itt a következő válogatás, a minimálisan szükséges összekötő szövegekkel és hivatkozásokkal. Értelemszerűen itt az idézett szövegek – a vers-, leírás- és prózarészletek – a hangsúlyosak, ezért ezek tipográfiaiilag is mások, mint a magyarázó mondatok. A különböző szintű tanulás eltérő céljait szándékozik segíteni az a megoldás, hogy tankönyvünk – eltérően a megszokottól – szakirodalmi hivatkozásokat is tartalmaz, hogy az integrált képzési céloknak jobban megfelelhessen, és a hallgatók az itt olvasottak iránti további érdeklődésüket könnyebben kielégíthessék.

A segédtankönyv megjelölés arra utal, hogy az itt feldolgozott tananyag nem alapszintű ismeretanyagot tartalmaz, hanem az ott megkövetelt szint jobb megértését és elsajátítását szolgálja. Ezért a **BA**-képzés számára elsősorban a szemelvények nyújtják az érdeklődésnek megfelelő, elmélyültebb, inkább már specializációs szándékú továbbtanulás alapjait. A kísérő tanulmányok monografikus jellege az **MA**-szint igényeihez és követelményeihez alkalmazkodik, míg az a megoldás, hogy a teljes kötetben végig tudományos apparátust használunk, az ókortörténeti, a régészeti, a latin-görög, az irodalomtörténeti, a művészeti és **PhD**-tanulmányaikat folytató hallgatókat segíti.⁸

⁸ E helyütt is megköszönöm **Ladányi Levente** tanszéki demonstrátor sokoldalú technikai segítségét a kéziratom megformálásában és nyomdai előkészítésében, valamint **Vitári-Wéber Adrienn** PhD-hallgató munkáját a szöveg végső korrektúrázásában.

2. Történeti keretek

A vaskor történetének nyitánya a Kr. e. II. évezred végi eseményekkel, a Hettita Birodalom összeomlásával⁹ és más közel-keleti hatalomváltások okozta vákuummal párhuzamosan veszi kezdetét; a görög civilizáció lassan alakuló, később – a Kr.e. IX. századtól – látványos ívű felemelkedésével indul. A mérsékelt égövi Európában ez a késő bronzkor vége és a kora vaskor időszakának és kultúráinak bonyolult, kevésbé ismert időszaka (4. térkép). Ebben az átmeneti korszakban ún. kovácskirályságok alakultak ki. A társadalom jelentős része felfegyverzett katonákból, katonáskodásból élő férfitársaságokból, *fraternitások*-ból (*apeliā, Männerbund*) állt. A vérségi kötelékek felbomlásával az eredeti vérrokon közösségeken kívül önálló, „saját törvényű” társadalmak jöttek létre, amelyek szerveződése már *fiktív rokonságon* és lezármazáson – választott, kiemelkedő szerepű ősökön és hősökön – alapult, és más, az eddigiektől eltérő normák között működött/működhetett, pl. akár *többférjűség*en is.¹⁰

Általánosan elfogadott nézet szerint a vasművesség Anatóliából eredt. Itt a helyi, – paraszti lakosság téli(?) foglalkozása volt.¹¹ A

⁹ A mykénéi városok még – mintegy fél évszázadig – tovább léteztek. A hettitákról ld.: BRYCE 2005. 340. ff.

¹⁰ VÉKONY 1978.

¹¹ *Kizzuwatna* volt a hettita vasgyártás központja. Az egyik forrás (KBo I 14) azt említi csak, hogy az idő „*most nem alkalmas a vasgyártásra.*” Amikor befejezik a vasolvasztást, akkor fog küldeni törhöz való pengéket. (Arról nem beszél, hogy milyen ez az idő, és miért nem alkalmas.) III. Hattusili (c. 1289-1265.) írta a levelet az asszír I. Sulmánu-asaridu királynak (c. 1273-1244.) GOETZE 1940. 29., 20-24. sorok. MOOREY 1994. 278. skk., az előbbi levél: 288-289. p. Valószínűleg ebből a hettita forrásból, e forrás sajátos értelmezéséből született az az általánosan elterjedt vélemény, hogy a vasművesség a hettita parasztok téli foglalkozása volt. Ez olyan szempontból érthető lenne, hogy télen jól jött a vasolvasztás és vasművesség egyéb tevékenységei során keletkezett hőtöbblet, de e sokszor szakrális jellegű tudás és mesterség körül létező, varázserővel is felruházott munkavégzés (cf. pl. Vergilius: *Aeneis* VIII. 407-453.) nem képzelhető el úgy, hogy valaki kimegy a földekre szán-

vasolvasztás – még kezdetleges formában, – egyszerű olvasztógödörben folyt. (Vö. a velemi kohók fotójával: 15. kép.) A vasművesség fontossága abban a tényben rejlik, hogy a vasérc előfordulása sokkal gyakoribb, mint a rézércé és főleg a ritka, és emiatt meglehetősen drága ötvöző anyagaié, de a vasolvasztáshoz szükséges magas hőmérséklet és az új, magas hőfokon végzendő technológiai eljárások sorának kidolgozása miatt mégis csak jóval később kezdtek foglalkozni vele. A léghuzatos kemence feltalálása csak késői fejlemény volt. E nélkül viszont lehetetlen volt – hagyományos fűtőanyaggal¹² – a szükséges 1000°C feletti hőmérséklet tartós elérése.¹³

A vaskor elején népvándorlások indultak el, amelynek okát többen többféleképpen magyarázták. Voltak, akik a kiváltó okokat egyszerűen a klímaváltozásban keresték.¹⁴ A bizonytalan állapotok miatt mindenképpen szükség volt fegyverre,¹⁵ ez növelte a fegyveresek presztízsét és a harci eszközök birtoklásának, gyártásának, beszerzésének szükségességét a már felbomlófélben lévő, de még vérrokoni kötelékben élő közösségekben. A katonáskodó kovácsok közül a legrátermettebb, legvitézesebb, a közösségében legnagyobb tekintéllyel és elfogadottsággal rendelkező „daliából” lett a király. A katonáskodó közösségekben, a fegyveres harcosok erőteljes rétege alakult ki, majd belőlük jöttek létre az arisztokratikus királyságok.

A vas használatát, ismeretét bizonyító leletanyag a krétai, mykénéi lelőhelyek közül – az 1200-as évek előtt – még mindössze csupán 8-10 helyről ismert. E lelőhelyeken a vas általában gyűrűk, karikák, pe-

tani-vetni-aratni, állatokat megetetni, fejni, tenyésztetni, majd amikor ilyen munkája nincs, vagy csak kevesebb, akkor – képzett fémműves szakemberként – vasat olvaszt és kovácsol!

¹² A közelmúltban természettudományos vizsgálatokkal kimutatták, hogy a cyprusi lelőhelyeken a bronzműves műhelyekben „biodízzellel” dolgoztak! Cyprus déli részén, Pyrgos Mavroraki rézolvasztó központjában fémolvaszáshoz használt olívaolaj maradványait találták. Ilyen módszerrel kb. 5 kg olajjal annyi rezet olvasztottak, mint amennyit 80 kg faszénnel lehetett. Egyiptomban és Jordániában már korábban is találtak fémolvasztókat olajbogyó termesztő területeken, azonban a kétféle tevékenység összekapcsolására eddig nem volt semmilyen bizonyíték. [2006. március 20. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=12969>]

¹³ RENFREW - BAHN 1999. 319., 331., 334.

¹⁴ Pl.: BOUZEK 1995. 146-150.

¹⁵ Ld. Thukydides (I. 5-6.) leírását a „régii,” bizonytalan állapotokról, amikor mindenki fegyverrel járt – a szemelvényeink elején.

recek formájában – és mindig nemesfémekkel együtt, tehát kizárólag az elitréteg sírjaiból – került elő. A krétai és a szárazföldi görög területeken a legrégebbi vasleletek LH I-II., illetve a LM II-III.-ra keltezhetőek. A homérosi eposzok közül az Íliásban 24-szer, az Odyszeiában pedig 25-ször fordul elő a vas neve, ill. ismeretének, használatának¹⁶ különféle említése. A mozgalmas Kr.e. I. évezred első évszázadaiban az ókori világ akkor ismert hatalmi súlypontjai átrendeződtek.¹⁷ Az asszírok kiterjesztették fennhatóságukat¹⁸ a Mediterráneum, – de mindennek előtt a görög világ – rézszükségeit biztosító Cyprus¹⁹ szigetére, ennek következtében görög és cyprusi kereskedők, ügynökök és kézművesek – főníciaiakkal²⁰ versengve – kényszerültek távoli területek nyersanyagforrásainak felkutatására.

A görög világ változásainak önmagában is bonyolult, kevésbé ismert folyamata a mykénéi típusú fellegvárakkal jellemezhető virágzó kultúra összeomlásával, lakosságának szétvándorlásával, a Hettita Birodalom vasmonopóliumának megszűntével²¹ kezdődik. Cyprus szigetére is menekültek érkeznek a Peloponnésszorsról és más görög területekről is, és valószínűleg már innen keltezhető a sziget első kapcsolata – lakosságának egy része már az antikvitásban is görög eredetű – a görögséggel, pontosabban a görög nyelvűség megjelenésével²² és a görög nyelvvel. Az itteni zavaros helyzetet tovább bonyolítja, hogy forrásaink szerint II. Sarrukínu asszír király hódoltatta Cyprust.²³ Itt, a helyi ki-

¹⁶ PLEINER 1969., SCHLETTE 1979.

¹⁷ CAH III,2-3. kötetek, passim.

¹⁸ Az asszír fennhatóság értékelése és mértéke bizonytalan. Ennek az „érdekerületnek” a mibenléte erősen vitatott, a kérdés tisztázása nem e tankönyv feladata.

¹⁹ A történészek nem tartják perdöntőnek még Cyprus adófizetésének ábrázolását sem a larnakai sztélén. Ld. erről lejjebb.

²⁰ AUBET 1994. The bases for the expansion in the Mediterranean c. fejezettől, 70. skk.

²¹ Ez a régészeti szakirodalomban általánosan használt szófordulat a történeti forrásokból nem olvasható ki.

²² BROWN - CATLING 1975. 37. Cypro-minósi, arkado-cyprusi, eteo-cyprusi nyelvek és írások: UO.: 42-43. 46.

²³ A berlini, Larnakából származó sztélén, UO.: 46., COOK 2004. 47. „Thus, when Tiglath-Pileser and Sargon consolidated hegemony over Phoenicia, Syria, and Cilicia in the second half of the eighth century, they created a clear and direct path along which information could travel to the Greek-speaking world. The traditional date of Assyrian domination of Cyprus is 709 BC.

ráltságok kezdete és léte még a bronzkor történetéhez tartozik. A vas-kori, a Kr. e. VIII. század elejére keltezhető fejedelmi/királyi temetkezések – Salamis, Idalion, Paphos, Patriki – monumentális halomsírhalmok, ezekben folyosós (*dromos*) sírkamráikkal, – jellegükben és mellékleteikben – a közép-anatóliai phryg Gordionnal mutatnak alaprajzi, formai kapcsolatot. A leletanyag faragott elefántcsontjai a föníciai stílusú fa- és csontfaragványokra (elsősorban főleg a bútorok díszítményeire) emlékeztetnek; a lószerszámok és a kocsik pedig olyanok, mint amilyenek – kőbe faragva – a nimrudi palota reliefjein is láthatók.²⁴

E leletegyüttesekben ekkor már megjelennek a vaszablák is, de mellettük továbbra is gazdag és díszített, bronzból készült lószerszám-készletek is találhatóak.²⁵ A kerámiaanyagban is jelentős – a jól felismerhető – euboiai-kyklad eredetű fazekasáru jelenléte.²⁶ Vagyis egyértelműen elindult a kulturális kiegyenlítődés folyamata: a leletanyag egyre egységesebbé válik, – és legalábbis igényei szerint – hasonló a fejlett keleti területekhez.

Lehet, hogy az erős Asszír Birodalom levantei megjelenésének következtében, vagy ismeretlen indíttatással, – talán csak véletlenül ezzel az eseménnyel párhuzamosan – a föníciai kereskedők előtt megnyílik a tengeri vállalkozások bonyolításának lehetősége és szükségessége, sőt talán kényszere(?) is.²⁷ Kition mellett, (a modern Larnaka) már a Kr. e. IX. században egy 35 x 22 méter alapterületű Astarte templom épült. Az mindenestre tény, hogy Tyros gyarmatvárost, vagy helyesebben kereskedőtelepet létesített itt.²⁸ A feltehetően hozzájuk kapcsolódó templomon kívül kisleletek, kerámia edények és írásos emlékek is utalnak a föníciai jelenlétre.²⁹ Szíriai/föníciai leletek kerültek elő az athéni Kerameikos IX-VII. századi sírjaiból³⁰, és velük együtt közel-keleti és egyiptomi tárgyak is³¹ voltak. Az euboioi Lefkandi *héros*-sírjában pe-

²⁴ BROWN - CATLING 1975. 43., HEGYI 1981. 85.

²⁵ BROWN - CATLING 1975. 43.

²⁶ UO. 46.

²⁷ Mindenek előtt ezüstöt kellett szerezniük – az Asszír Birodalom igénye/követelése szerint, – hogy a kirótt adójukat megfizethessék. UO., és HEGYI 2003. 115.

²⁸ BROWN - CATLING 1975. 43. skk.

²⁹ UO.

³⁰ 42. sír, a „Gazdag athéni nő sírja”-ból: STRØM 1992. 47. észak-szíriai bronzcsésze a 62. és 74. sírből. UO.

³¹ 13. sír. UO.

dig ugyancsak volt keleti áru is.³² A közel-keleti produktumok, – bár nagyon kis számban – már a Kr.e. X. századtól kezdve eljutnak a korai görög szentélyekbe.³³ A phryg Midas király által dedikált fa trónus például Delphoiba,³⁴ továbbá egyiptomi, levantei, iráni, asszír, babyloni, szír, urartui és kaukázusi bronzok a samosi Heraionba,³⁵ Olympiába³⁶ (17. kép), és még sorolhatnánk a különböző görög szentélyekbe került keleti, ritkábban északi³⁷ eredetű tárgyakat (18. kép). Keleti áru nem kizárólag importként (a sírokba), vagy fogadalmi ajándékként (a szentélyekbe) jut görög földre, hanem a tengerjáró főníciai kereskedők gyakran szentély(eke)t is építenek, – saját használatukra, a jelek szerint biztosan jelentősebb lélekszámú közösségük számára – pl. Kommosnál.³⁸ A főníciai kereskedővárosok, – közülük is elsősorban Sidón és Tyros – asszírokkal való küzdelmét gyakran említik a királyfeliratok. A sokoldalú és bonyolult kapcsolatot jól jellemzi, hogy II. Nabu-kudurriuszur idején a *rab tamkāri* (fő kereskedő) a főníciai (nevű) Hanūnu (Hanno) volt.³⁹ A Főniciából importált áruk közül – a festett és hímzett kelmék motívumai – a görög vázafestészet mintakincsében is megtalálhatók. A kerámiákon (és egyéb tárgyakon is, pl. a faragott csontokon⁴⁰)

³² POPHAM–TOULOPA–SACKETT 1982. 169. skk., COOK 2004. 46. Figs 1-2. , Ld. még: FRENCH 1993. 40., gravírozott díszítésű közel-keleti csésze, aranyozás nyomokkal, lótuszos fogantyúval, kristályfejű vastű, 6 fibula, 9 aranygyűrű, bronz situla, stb.

³³ UO.: 48. skk. Főleg az ún. észak-szíriai áruk jutnak, pl. a krétai Ida-barlangba és más görög szentélyekbe, valamint az etruszk Praeneste és Vulci sírjaiba, valamint a latiumi Satricum szentélyébe. CAH III. 2. 478.

³⁴ UO.: 646., FRENCH 1993. 48., 12. jegyzet.

³⁵ UO.: 48. és a 14. jegyzet.

³⁶ GURALNICK 2004. 187. skk. NÉMETH et al. 2006. 144., 65. kép.

³⁷ Pl. áttört bronzkorongok, csüngők, fibulák. KILIAN-DIRLMEIER 1979. „Radanhänger mit freier Mittelring”: Olympia, Delphoi, Pherai, Vranje: Taf. 10. 149-153. HASE 1992. 13. kép., FEKETE 1999. 42., 1. kép.

³⁸ STRØM 1992. 47. és a 9. jegyzet.

³⁹ OPPENHEIM 1982. 131.

⁴⁰ „Ivory too brought from the near East. Already in a Geometric grave in Athens we find a group of ivory maidens, naked as the Eastern odalisques or goddesses who inspired them, but slimly built, sharp featured – the Geometric artist’s interpretation of an Eastern form. There were various schools of orientализing ivory workshops in Greece. Those in the eastern Greek islands and on the shore of Asia Minor (Ionia), which was an area which the Greeks had settled in the Dark Ages, produced work closer to the Eastern prototypes. This is observed both in the subjects and in the

idegen elemek jelennek meg: a fríz-szerű szalagdíszítéseken ábrázolt, keleti eredetű motívumok között sematikus növényi- és állatalakokat, lótuszokat, palmettákat, oroszlánokat, kőszáli kecskéket, szfinkszeket, stb.⁴¹ ill. ezek vonulását láthatjuk.

A görögök – elsősorban a nyersanyag iránti tudakozódásaik, az- az felderítő útjaik révén – behálózták az ismert és addig még ismeretlen világot. Ezek során kereskedőtelepeket (*emporia*) létesítettek. Érdekes módon, először Keleten, a Levantei partokon⁴² – az Orontes torkolatánál Al Mīna, kissé délebbre a Poseidonionnak is nevezett Ras-el-Bassit, ez utóbbitól északra, mintegy 50 km-re, az Antiochia környéki Tell Tainatban⁴³ ismerjük jelenlétük – főleg kerámiával bizonyítható – nyomait. A szíriai Tell Sūkāsban⁴⁴ – a Kr. e. VIII. században – kis, oszlopos ión szentélyt is építettek valamelyik görög istenségnek. A görögök más területekre is költöznek: Anatólia déli részére – a kilikiai⁴⁵ Tarsosba – és az egyiptomi nílusi Delta-vidékére is. Naukratisban és még néhány más egyiptomi településen (Sais, Daphnae) ugyancsak kereskedőtelepek létesültek.⁴⁶ Jártak a már jól ismert nyersanyaglelőhelyek és fémműves központok térségeiben: Thrákiában, a Kaukázus vidékén, a Fekete-tenger környékén, a Kárpát-medencében, és főleg az

treatment of the human figure – fuller and rounder – a persistent feature of east Greek art. From east Greece (on Samos) also we have a few examples of small wooden figures carved in a manner very like the ivories. Small carvings travelled far in the Greek world: a clear east Greek type of god and lion was found at Delphi, and on Samos the kneeling youth may resemble more closely works of mainland Greece, but is the figure attachment to an instrument of a type which is certainly east Greek. It is still difficult to locate the workshops for many of the ivories of this period.” BOARDMAN 1994. 38. 31-33. képek.

⁴¹ UŐ.: 34., skk.

⁴² HEGYI 1981. 85. f., térkép: RIIS 1982. 237. ff., Abb. 1., COLDSTREAM 1982. 261. ff.

⁴³ OSBORN 1996. 112-113.

⁴⁴ HEGYI 2003. 115.

⁴⁵ BOARDMAN 1994. 34.

⁴⁶ Ld. HEGYI 1981. 89. skk., RITÓÓK-SARKADY-SZILÁGYI 1984. 72., OSBORN 1996. 55. Naukratiszal kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra a fontos tényre is, hogy a Samos szigeti Héraionban az ásató (JANTZEN 1972.) 132 darab egyiptomi bronztárgyat talált. Ezt a leletanyagot úgy kell értelmeznünk, hogy az Egyiptomból (pontosabban a naukratisi emporionból) hazatért kereskedők helyezték el Héra szentélyében, fogadalmi ajándékként az idegen eredetű, értékes tárgyakat. SNODGRASS 1983. 24.

ezeket összekötő, a görög mitológiából jól ismert, ún. „Argonauták útján”⁴⁷, és annak közlekedő sávjaiban, majd szerte, a jó kereskedelmi adottságú és lehetőségű területeken is.

Valószínűleg a gazdag fémlelőhelyek – elsősorban az igen kiterjedt és gazdag vaslelőhelyek⁴⁸ – miatt eljutnak Itáliába is (3. térkép).⁴⁹ Pithekussaiban hatalmas salakhegyek kerültek elő, amelyek a fémvizsgálatok szerint az Elba szigetéről idekerült vas kohósításából származtak.⁵⁰ Feltehetően ez lehetett az oka – és talán az első helyszíne is – az etruszk-görög kapcsolatfelvételnek. A fémlelőhelyek iránti tudakozódás és más ösztönző szükségletek (gabona, méz, méhviasz, stb.) és luxusigények (borostyán, írisz) kielégítésének lehetősége miatt, – szinte kizárólag a tengerpartokon(!) – megkezdődik a görög gyarmatosítás (ld. a Függelékben a listánkat a gyarmatosításról és az 1. térképet). E több évszázados kirajzás során a görög *métropolisok* sorra hozták létre

⁴⁷ HEGYI 1981. 80. skk. Kelet-nyugati irányú kereskedelmi útvonal, melynek pontos „nyomvonalát” többen többféleképpen gondolják. Van, aki a Fekete-tenger nyugati partvidékén, vagy a Dardanellákon keresztül Görögország felé vezet, van, aki az Al-Duna felől a Dráva-Száva folyók között, a Caput Adriaéhoz csatlakoztatják. A Dráva-Száva között vezetett útvonalnak a régészeti leletanyaggal is igazolható a létezése. ŠAŠEL-KOS 1990. 15., 68., 108., 118., Kfi 2003. 15.

⁴⁸ Az ókori világ legismertebb és legnagyobb kiterjedésű vaslelőhelye a Colline Metallifere területén és környékén volt.

⁴⁹ Az előbb felsorolt folyamatokat hangsúlyozza Szilágyi J. Gy. is, – mindezt egy antik tárló anyagának leírása közben, – ahol tömören összefoglalja az etruszk kultúra kialakulását és lényegét is. Vagyis azt a tényt, hogy ami Közép-Itáliában, a Kr. e. VIII. században történt, az nem egy népvándorlás eredménye, hanem a görögök és föníciaiak itáliai megjelenésének következménye. SZILÁGYI 2002. 117. (III. terem, 9. tárló, *Itáliai népek művészete*.) E nézeteket tükrözik a nagy etruszk vándorkiállítás katalógusai is (Róma születése 1980., W.E. 1988.) és elsősorban M. Pallottino munkássága. Az etruszkok eredetéről, kultúrájáról, nyelvéről – a tudománytalan, obskurus rokonításokat figyelmen kívül hagyva – újabban, elsősorban nyelvészeti megfontolásokból (BEEKES 2003.), ill. genetikai vizsgálatok alapján ismét felmerült a kisázsiai eredet hangsúlyozása is. Ezekről egyelőre csak inteneses címen olvashatunk: <http://www.guardian.co.uk/print/0,,330041697-103681,00.html> [2007. július]. Etruria temetőinek – a Casentino-völgyben (Murlo, Volterra) – és a mai, több generáció óta helyben élő (Toscana, Umbria) lakosságnak, valamint Nyugat-Anatólia Izmir-környéki területének humán génállományában szoros kapcsolatokat találtak. Ez azt jelenti, hogy Hérodotos a történeti könyveiben (I. 94.) a saját korát 700 évvel megelőző eseményekről hiteles hagyományt őrizhetett meg.

⁵⁰ JOHNSTON 1984. 61.

apoikiaikat, egy-egy oikistés és vállalkozó csapatának vezetésével:⁵¹ Dél-Itáliában⁵² (Megalé Hellas, latinul Magna Graecia), Szicília-szigetén, Thrákia partjainál, a Propontis- és a Pontos⁵³-vidéken, az Adriai-tenger partján, majd Dél-Franciaországban, Észak-Afrikában és Hispániában is.

Valószínűleg a Kárpát-medence ettől a folyamattól – elsősorban a tenger hiánya miatt – távol került, így itt csak a legkorábbi/korai, az ún. információgyűjtő- és tájékozódási időszak bizonyos impulzusai észlelhetők. Számunkra is fontosak tehát azok a kapcsolatok, amelyek a korszak kialakulása idején – a területünktől meglehetősen távol – a Mediterráneumban zajlottak, mert ezek vázlatos áttekintése nélkül végképp értelmezhetetlen maradna jó néhány Hallstatt-kori leletünk és jelenségünk.

*

Nagyon fontosak a föníciai, a cypro-föníciai tárgyak (pl. az Oristano tripus⁵⁴) és stílus jelentkezése és egy sajátos, a korai fémművességében és építészetében megnyilvánuló virágkor Szardínián (különösképpen a *nuraghi*⁵⁵), továbbá föníciai műhely(ek) működése Rhodoson; a rhodosiak részvétele a cyprusiak és Közép-Itália közötti keres-

⁵¹ Miután jóslatot kértek és kedvező jeleket kaptak Delphoiban, Apollón Pythias szentélyében. Ld. a szemelvényeik között.

⁵² Itt a görög telepések tevékenysége nyomán az új műhelyek termékei már helyi stílusban jelennek meg. Az euboiai késő geometrikus stílus helyi változata található pl. Pithekussaiban: „[...]inos készített” – jobbról balra olvasható felirattörredékekkel, és keretbe foglalt, frontálisan ábrázolt szárnyas lényel (sirén, sphinx?). JEFFERY 1976. 64. Fig 1. Ez és a hozzájuk hasonló töredékek lehetnek a nyitányai a nyomokban kibontakozó és felvirágzó italo-korinthosi, etruszko-korinthosi kerámikus műhelyek tevékenységének. E műhelyek tevékenységének kitűnő feldolgozása: SZILÁGYI 1975., 1992.b.

⁵³ A Fekete-tenger parti gyarmatvárosok kiépítése, megalapítása előtt alaposan körülnéztek a környéken. HEGYI 1981. 80. skk.

⁵⁴ RIDGWAY 1992. 90. és a 33. jegyzete.

⁵⁵ Egyértelműen a korai ciprusi kapcsolatok virágoztatták fel a sziget korábban elzárt kultúráját. Nuraghe, mintegy 8000 található ma is Sardínián. A föníciai kapcsolatok eredményeképpen az „ökörbőr”(keftiu) öntőanyagformák itt is megjelennek, valamint megismerkednek a viaszveszejtéses öntéstechnikával is. Ennek köszönhetőek híres bronzplasztikáik is. A portugál típusú (atlanti) bronz nyárs Szardínián, a Monte Sa Idda-i kincsben és a ciprusi Amathus egyik cypro-geometrikus I-II. (Kr. e. 1050-850) sírjában is előkerült. UO.: 91.

kedelemben.⁵⁶ Az etruszk Cerveteri pedig kiemelkedő szerepet játszott a görög és keleti áru másodlagos terjesztésében, – Vetulonia és a többi Észak-etruriai város felé – a VII. században⁵⁷. Populoniában és Marsilianában főníciai, (vagy pun) kerámia került elő, Észak-Etruriában pedig euboiai eredetű importedények is megtalálhatók voltak.⁵⁸ A főníciaiak és cypro-főníciaiak számára az ezüst játszott különlegesen fontos szerepet; ezt a fémet keresték leginkább. Ez a szükséglet lehetett a fő mozgatóereje a távolsági kapcsolatoknak is. Népszerűségét valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy ezt a nemesfémet követelték adóként – lemez-, vagy rúdalakban (súlyra) – az Asszír államban.⁵⁹

A VIII-VII. századi, látványos fejlődésnek indult görög területeken inkább a vas és a réz iránt érdeklődtek, azt keresték. Ismereteink szerint az euboiaiak⁶⁰ voltak azok, akik a görögök közül először vették át Keletről⁶¹ a vas metallurgiáját.⁶² A gyarmatosítás elindítói is ők voltak, így a korai euboiai gyarmaton, Ischia szigetén (az ókori Pithekussai), Mezzoviában és Monte di Viconál nagy mennyiségű salakot találtak, valamint szép számmal agyagfűjtatókat is. Az elvégzett metallográfiai elemzések eredményei azt bizonyítják, hogy itt Elbáról származó vasat dolgoztak fel.⁶³

⁵⁶ MARKOE 1992. 74. sk.

⁵⁷ UO.: 77.

⁵⁸ UO.: 76. A VIII. század folyamán szaporodik a görög leletanyag: Róma, Praenestae, Veii, Lavinium, Decima fellendülése látható. A római Capitoliumon, a S. Omobono-templom környékén euboiai, pithekussai, korinthusi edények, az Esquilinuson korinthusi edények, a Forumon euboiai agyag tripus töredéke került elő, sőt igen korai italo-korinthusi festett aryballost is találtak. Róma születése 36-37. p. 22., 26-30. képek. Ez az utóbbi, halvány és áttételes euboiai kapcsolat – talán Khalkhidikén, majd tovább a Vardar-Morava-Struma- és talán a Drina-völgyön keresztül – a Dél-Dunántúlon is megtalálható. Ld. még lejjebb is.

⁵⁹ A Kitionban talált sztélén is – talán – ez látható. MARKOE 1992. 79.

⁶⁰ Euboi szigetének később, messzi északra, – jelen ismereteink szerint egészen Baranya megyéig, – talán helyesebb úgy mondani, hogy a Baranyai Háromszögig – ható szerepét fogjuk látni.

⁶¹ A Pontos-vidéki, a vaskohászathoz értő *chalybes* népet a görögök különösen tisztelték. HEGYI 1981. 80., MARKOE 1992. 79.

⁶² Nemcsak a vashasználat meghonosításában, hanem a gyarmatosításban is elsők voltak, vagy mindenképpen az elsők között jártak. OSBORN 1994. 40. skk.

⁶³ MARKOE 1992. 79.

A vas technológiája a levantei városokban⁶⁴ és Cypruson már a XII. század közepétől, vagyis a Late Cypriot III.A-tól ismert volt. Itt a vaskor nyitánya a XI. század közepére keltezhető. A vas(érc) a közeli környező levantei területeken könnyen elérhető volt, és valószínűleg magán Cyprus szigetén is ez lehetett a helyzet.⁶⁵

Érdekes, és az itáliai népek sorsát, a történelem további menetét pozitív irányban befolyásolta, hogy a Kr.e. VIII-VII. századi Közép-Itáliában, az ideérkező, fémeket és piacot kutató görögök és főníciaiak különböző dolgokat kerestek. Az euboiaiak vasat, és kisebb mértékben (már csak a hagyomány kedvéért) talán rezet is⁶⁶, a főníciaiak pedig elsősorban kifejezetten ezüstöt. A Colline Metallifere mindezekkel a fémekkel rendelkezett. A későbbiek folyamán már nem csak kitermelték és elszállították az érceket, hanem ott helyben, – Itáliában létesített műhelyeikben! – fel is dolgozták az ezüstöt. Hiszen a nyers ezüstért cserébe gyártott késztermékek (elsősorban a művészi kivitelű, luxus fémedények) így kerülhettek egyenesen a korai etruszk fejedelmi sírokba és minden bizonnyal – ezt egyáltalán nem ismerjük, de fel kell tételeznünk – a királyi asztalokra is.

Itáliában a legkorábbi főníciai kereskedelmi áru a VIII. század közepén jelent meg (Francavilla Marittima).⁶⁷ Ezek igen változatos eredetűek, és kivitelűek. Pithekussaiban és Cumaeben valódi egyiptomi fajansz (skarabeus) és steatitfaragvány (henger) is előkerült. A Veii mel-

⁶⁴ AUBET 1994. 24. „The Philistines of obscure origin, after laying waste the Hittite empire and destroying numerous Canaanite cities, took possession of the southern territory of Canaan around 1180 BC. To these Philistines ... is attributed the introduction of iron metallurgy into the Levant.” Az Ugarit-közeli Ras Ibn Hani kikötőszigeten, a kánaánita és ugariti paloták Kr. e. 1200 körüli elhagyása utáni omladékokon, újjáépült házakban helyi készítésű, mykénéi típusú kerámiát találtak (LH IIC1), vagyis olyan kerámiát, amely a vaskor átmenetének idejére jellemző – Levantén és Cypruson.

⁶⁵ MARKOE 1992. 79., ld. ebben a 96. jegyzetet is (!): gazdaságilag elegendő vasmenyiség van a szigeten. PLEINER 1969. 8. skk.

⁶⁶ Hogy pontosan mikor, arról eltérőek a vélemények, de ekkor folyik a lélantsi háború Eretria és Khalkhis között, itt a háborúhoz szükséges fémhiány is felmerülhet, mint mozgatóerő. A rézbányák, – már a neve miatt is – talán az északabbra lévő küzdőfél birtokában, fennhatósága alatt voltak. Talán ezért (is) lehetett jóval nagyobb Eretria szerepe, részvétele a gyarmatosításban? (Több apoikia alapítójaként említi Eretriát, pl. OSBORN 1994. Ld. a *Függelékben!*)

⁶⁷ MARKOE 1992. XXI.b tábla.

letti Gramiccia temetőben cyprusi eredetű, a VIII. század második negyedéből származó, kék üvegpasztá skarabeusok voltak a mellékletek között. Itáliában a VIII. század közepe után személyesen, maguk a főníciai és korinthosi kereskedők, kézművesek is megjelentek.⁶⁸ Észak-Etruriában a főníciai kézművesek – ott helyben, a Colline Metallifere vidékén(!) létesített műhelyeikben – készítették a luxus ezüst edényeket az arisztokratikus etruszk „clientela” számára is.⁶⁹

A lépésről-lépésre, fokozatosan kiépített cypro-levantei (főníciai) kereskedelmi hálózathoz kapcsolódva, először az euboiaiak, majd a korinthosiak is megérkeztek Etruriába és Sardíniára. Tehát a jövevények maguk is több területről érkeztek, – Levante, Cyprus, Euboia, Korinthos, stb. – többféle stílust, technikát, technológiát és színvonalat képviseltek. A leletanyag tanúsága alapján a helyi, tehetséges bennszülött lakosság igyekvő, tanulékony kézműveseivel is megosztották az ismereteiket⁷⁰, ezzel megvetették az itáliai műhelyek (fémműves és fazezas) – eddig soha nem látott – felvirágzásának alapjait is.

Az Itáliában megjelent idegen áru időbeli sorrendje tehát: először a cyprusi (típusú) tripus Oristanóban (Szardínia), majd az euboiai függő koncentrikus félkörös mintájú skyphosok, (pl. Veiiben) utána a korinthosi aryballosok Pithekussaiban, és végül az etruszk architektónikus terrakották megjelenése zárja az időrendet – a keletről érkezett kézműves termékek és stílusok sorában.⁷¹

⁶⁸ UO.: 81.

⁶⁹ UO.: 84.

⁷⁰ RIDGWAY 1992. 92.

⁷¹ UO., Cf. még az etruszko-korinthosi kerámiák tanulmányozásából, és Tarquinia egykori valós, vagy csak az etruszk fennhatóság kínosnak érzett történelmi tényét inkább görög eredetű uralkodóra szépítő hagyományból, a *Démaratos-történet*ből levonható következtetésekkel is: a Bakchiadák korinthosi uralkodó családjának tagja, Démaratos rendszeresen szállított kereskedelmi árut Korinthos és Etruria között, *Kypselos* uralomra jutásakor azonban (650 vagy 620 körül) vagyonával, kézműves és művész kísérelével együtt Tarquiniába menekült. Ők – *Eucheir*, *Diopos* és *Eugrammón* – tanították meg az etruszkokat az agyagszobrászatra, majd Démaratos fia, – *Tarquinius Priscus* néven – Róma királya lett. SZILÁGYI 1975. 193. skk.

3. A Kárpát-medence és kapcsolatrendszere a korai vaskor kezdetén

Látszólag nagyon messze kanyarodtunk a Kárpát-medencétől!

Az előző oldalakon olyan folyamatokról, eseményekről, technológiáról és leletekről írtunk, amelyek távoliak és idegenek a hazai korai vaskorban. Vagy legalábbis eddig mindenhol azt olvastuk, hogy távoliak és idegenek a Dunántúlon... De a keleti elemek Itáliába kerülésének útjáról⁷², és idejéről mindenképpen tudnunk kell. Néhány, hozzánk feltehetően Etruria felől érkezett, – egyébként pedig eredetileg észak-szíriai – elem jelentkezésének értelmezéséhez⁷³, vagy pusztán csak a kerámiaedények ekkor újonnan megjelenő vörös festésének eredetét vizsgálva, a korai vaskor kezdetén a szálak egészen a távoli levantei partokig vezetnek.

Közben – éppen ebben a kora vaskori történetet és kapcsolatokat erősen meghatározó és befolyásoló korban – „preszkíta”, „kimmer” támadások érték a Kárpát-medence virágzó kultúrájú, késő bronzkori lakosságát. Ezt a támadást régészeti adatok sora – elsősorban furcsa „temetkezések” – jelzik. Ugyanis a korábban megszokott és évszázadokon át általánosan gyakorolt temetkezési szokás, – a hamvasztás helyett – csontvázakat találunk, nemcsak szabályos sírokban/temetőekben, hanem (szemét)gödrökben(!) is. Ezek a melléklet nélküli emberi csontvázak, esetenként csak hiányos emberi csontok viszont nem értelmezhetők – a szó elsődleges, valódi értelmében vett – temetkezéseként. Főleg nem a saját kulturális, ill. etnikai környezetükben, a saját településeiken, ill. temetőikben! Ezeket a jelenségeket valószínűleg a

⁷² Ld. erről a kérdésről A. Sherratt sematikus ábráját is: SHERRATT 1993. Fig. 14.

⁷³ Elsősorban a Hallstatt-kultúra kultikus jelentőségű, különféle protomés edényei és azok keleti és mediterrán előzményei érdekesek ebből a szempontból. (Pl.: Süttő, Nagyberki-Szalacska, Vaszar, Vaskeresztes stb.)

hódítóknak a régi, helyi vezetőréteggel – talán „dinasztiával” – való le- számolásaként kell interpretálnunk; pl. Stillfried⁷⁴, Gőr⁷⁵, Ludas⁷⁶, stb. ilyen jellegű embertani anyaggal rendelkező gödreit. Különösen Stillfried esetében, a gombával (légyölő galóca, *Ammanita muscaria*) megmérgezett – de még élő(!) – többtagú család elföldelésénél kell/lehet ellenséges támadásra, erőszakos hatalomváltásra gondolnunk.⁷⁷ De elképzelhető más magyarázat is, ami inkább a kultikus szférába utalja ezeket a jelenségeket.

Ekkor már – mintegy száz éve – jellegzetes, keleti eredetű, vagy keletit utánzó tárgyakat, különféle lószerszámokat, áttört markolatú lándzsahüvelyeket és töröket találunk a magyarországi és a környező területek ún. *preszkíta* kincseiben.⁷⁸ Hatalmi jelvények,⁷⁹ (lófejű⁸⁰ joga-

⁷⁴ SZILVÁSSY – KRITSCHER – HAUSER 1988. passim, Taf. 1. és Taf. 15-19. EIBNER 1988. ezt a jelenséget a bonyolult kereszt-unokatestvér házasság és utódlás elméletével magyarázta.

⁷⁵ ILON 2001. 3. skk., ILON 2001.a 243. skk. Abb. 2-5. Gőr esetében tűzikutyával is találkozunk (ILON 1991. 359.) az egyik gödörben, vagyis e jelenség értelmezése tehát még bonyolultabb, feltétlenül további fejtegetéseket igényel.

⁷⁶ Gall S. előadása a 2002. októberi „Temetkezés és halottkultusz” c. bozsoki konferencián. (Előadása nem jelent meg a konferencia-kötetben.) Az ásatásról, ill. a lelőhelyről ld.: DOMBORÓCZKI 2004. 7. Ugyanitt olvasható, hogy egy 7 sírból álló, kisebb preszkíta sírcsoportot is feltártak Ludas-Varjú dűlő I. számú ásatási területén. (A helyszínrajzot ld. UO.: 1. kép, 18. o.) Ennek a temetőnek/temetőrészetnek előkerülése egy késő bronzkori településen belül – a gödörbe „temetkezés” előfordulásán túl – talán megerősíteni látszik a fent vázolt, támadással és megszállással kapcsolatos hipotézist.

⁷⁷ Nem szabad megfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a stillfriedi, sáncokkal körülvett települési központ területéről is előkerült „preszkíta” típusú kincslelet! Igaz, hogy a leletegyüttes hitelességét, – kincs voltát – újabban kétségbe vonták. A XX. század végi feltárások során előkerült új kincsleletet pedig építési áldozatként értelmezik. (WILLVONSEDER 1932. 25-38., BARG 1988. 97. skk., FELGENHAUER 1988. 105. skk., KAUS 1988. 111. skk.) Azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy ezek, a különösen kegyetlen jelenségek a „peremeken,” és főleg a Kárpát-medence nyugati kapuja, az utolsó sztyeppi tó (a Fertő) közelében kerültek elő. A hódítók akaratát és érdekeit éppen e határterületeken kellett mindenképpen és megkérdőjelezhetetlen formában érvényre juttatni. Máshol előfordulnak síráldozatként is, méreggel elaltatott személyek, pl. az uri temetőben; CHAMPDOR 1964. *Die Menschenopfer zu Ur* c. fejezete, a kötet oldalszámozás nélküli, a 95. kép után kezdődik a leírás.

⁷⁸ METZNER-NEBELSICK 2002. 51. skk.

rok) és hosszú kardok⁸¹ is megjelentek. A keleti típusú tárgyakat (is) tartalmazó kincsletek értelmezése azonban nem egyértelmű, és interpretálásuk meglehetősen izgalmas és történetileg nagyon fontos kérdéseket vet fel: kik rejtették el, ki(k) elől, vagy ki(k), melyik nép (a hódító, vagy a meghódított) ajánlotta fel és kinek, továbbá: miért? A lószerszámokat tartalmazó kincsek az újdonságot, a haladást, az érdekes, értékes tárgyakat, a „divatot” jelentették a Kárpát-medence késő bronzkori lakossága számára. Szívesen fogadhatták – a rangjukat megillető és kifejező szövetségkötési, vagy vendégbaráti (*κειμήλια*), és/vagy hatalmukat megerősítő, legitimáló – ajándékként.⁸² Talán olyasvalami történhetett, mint amit a sokkal későbbi mondából („Fehér ló”) ismerünk. Felszerszámozott lovat, lószerszámokat, egyéb értékes, vagy annak látzó, mindenképpen vonzó keleti „csecsebecsét”, státuszszimbólumot küldtek ajándékba, azután pedig igényt tartottak a megajándékozott törzsfő/fejedelem/király területére...

⁷⁹ METZNER-NEBELSICK 2002. 462. skk.

⁸⁰ GALLUS - HORVÁTH 1939. XIV. 1-2., HANČAR 1966. 113. skk., Abb. 1-2., CHOCHOROWSKI 1993. Abb. 15., METZNER-NEBELSICK 2002. 462. skk. Az állatfejes jogarok érdekes párhuzama került a görögországi Laurionból a British Museumba; egy oroszlánfejes fokos (MÁRTON 1933. 97-98. XV. tábla 3.), az állatábrázolása igen hasonlít a Dalj-Michalkow-típusú aranycsüngő-, ill. fibulaformákra, a samosi háromalakos „vadászai”-csoportra, és egy új, etruszk, festett sírkamra ábrázolásaira. Ld. még: SZILÁGYI 1975., 1992.b pl. a *Boehlau*-festő szárnyas oroszlánja, szájában lábbal CI. bd. A *Szakállas Szfinx*-festő szárnyas lényeknek farokábrázolására hasonlít a bronz oroszlánjaink farka. UO. passim. Faragott „szigeti gemmán” láthatunk hasonló megoldást a farok ábrázolásában: BOARDMAN 1994. 54. Fig. 50. Egy bronz oroszlánplasztika farka lefelé hajlik egy *vadász-oroszlán-kutya* hármas figurán. UÓ.: 1994.a Fig. 12. Ugyancsak lefelé hajlik az oroszlán farka a preszkíta aranykincsekben (Dalj – csüngő, Michalków – fibula) KOSSACK 1996. Abb. i. B 1., Abb. 3. 1-3. Formailag ezekhez hasonló, de a festett oroszlánok farka felkunkorodik az *Ordító oroszlánok* most feltárt, korai etruszk sírjában. *ÉlTud* 2006,28. 867.

⁸¹ METZNER-NEBELSICK 2002. 369. sk.

⁸² Ezért található ilyen keleti presztízstárgyak – elvéve – már a XI. század közepi kurdi típusú kincsekben is (pl. Nagyvejke, Nadap-Jánoshegy: MAKKAY 2006. Nr. 301., 305., 328-329.). Az ajándékokról ld. FISCHER 1973. 436. skk., BOUZEK 1996. 422.

A kelet-alpi (és más Kárpát-medencei) műhelyek – helyi, saját változatban – gyártani kezdték a keleti típusú tárgyakat,⁸³ stílusban tartott, ötletes változatokat hoznak létre, bronzból⁸⁴ is, vasból⁸⁵ is. A „pre-szkíták” nem szállták meg teljesen a Kárpát-medencét. Bár a jövevények maguk is – kisebb-nagyobb tömbökben, csoportokban⁸⁶ – megjelentek, laktak és éltek itt, sőt a csontvázas temetkezéseiket, sírcsoportjaikat,⁸⁷ vagy kisebb sírszámú temetőiket ismerjük is, pl.: Mezőcsát,⁸⁸ Füzesabony,⁸⁹ Csepel-Szabadkikötő,⁹⁰ vagy az újabbak közül: Ludas,⁹¹ stb. De nem csak a keleti lószerszámok⁹² jelentik az újdonságot a régészeti leletanyagban. Az Al-Duna felől, az ún. Basarabi-Bosut kultúra, (tulajdonképpen a Bosut kultúra III. fázisa) emlékanyaga is jelentkezik; elsősorban a jellegzetes kerámiastílusuk és díszítményeik ismerhetők fel.⁹³ Talán a lehetőségeket megragadva, a mozgalmas, bizonytalan időszakot kihasználva, társultak a lovasnomádokhoz, vagy ők maguk is szorongattatva(?) indultak nyugat felé.⁹⁴ Előrenyomulásuk kevés lelőhellyel adatolható. Jellegzetes kerámia-díszítőmotívumaik előfordulása azonban jelenlétüket teljes mértékben egyértelművé teszi, még az olyan távoli, az eredeti lakóhelyükkel nem érintkező területeken is, mint pl.: Sághegy,⁹⁵ Sopron,⁹⁶ a Nyugat-Dunántúlon, vagy az ausztr-

⁸³ METZNER-NEBELSICK 2002. passim, 207. skk., különösen 357. skk.

⁸⁴ KEMENCZEI 2003-4. 51. ff.

⁸⁵ FEKETE 1985.b. 33. skk. Abb. 24.

⁸⁶ Ez a „mozaikosság” jellemző a Kárpát-medence élővilágára is. Ld. erről FEKETE 2006. 15. és a 22. és a 25. jegyzetet.

⁸⁷ Ld. az előző oldalon írottakat is.

⁸⁸ PATEK 1993. 19., Abb. 16-32. 145. skk., 173-176.

⁸⁹ PATEK 1993. 19., további irodalommal.

⁹⁰ KŐSZEGI 1983. 307.

⁹¹ Ld. a 100. jegyzetet.

⁹² Akár – ritkán – valóban keletiek, vagy „csak” helyi „másolatok”, ill. utánzatok legyenek ezek a lószerszámok. METZNER-NEBELSICK 2002. 207. skk., KEMENCZEI 2003-4. 51. skk.

⁹³ VULPE 1981. 188. skk., SZABÓ G. 1988. 86. skk., SZÁRAZ 1999. 201. skk., 2000. 285. skk.

⁹⁴ HÉRODOTOS I. 6., 15., 4. 11., 12., 13.

⁹⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum anyagában, közöletlen. Wollák Katalin: A Lázár-gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Kiadatlan szakdolgozat.) Említi még a – feltehetően szintén W. K. által írt, – rövid kis összefoglaló: *Exkursionführer* 1994. 23.

⁹⁶ Pl.: PATEK 1982. Abb. 18. 2.

riai Frög (Karinthia)⁹⁷. A nyugati megjelenésük (tulajdonképpen az ún. Argonauták útján) keresztezte a Borostyánkő-út nyomvonalát, feltehetően itt kanyarodtak el,⁹⁸ és tértek át az észak felé (is) vezető útra.

A legújabb, déli autópályás leletmentések során⁹⁹, egy – Magyarországon eddig – teljesen ismeretlen leletcsoport is kezd körvonalazódni. A makedóniai lelőhelyek oinokhoé-formái jelennek meg, a legvalószínűbben Bosut III.-Basarabi leletanyaggal vegyes környezetben, a Mecsektől délre, Baranyában (1. kép). Ezek, az eddig itt teljesen ismeretlen kultúrájú/ethnikumú lakosok ugyanazon az útvonalon érkeznek északra, mint az első letelepült életmódot terjesztő kultúra (a Körös-Starčevo), vagyis a Vardar-Morava-Struma folyók völgyén keresztül.¹⁰⁰ Ezen a területen (Makedóniában) ekkoriban, – a Kr. e. VIII. szá-

⁹⁷ TOMEDI 2002.

⁹⁸ Ez ma még bizonytalan. Az számos lelőhellyel és gazdag leletanyaggal bizonyítható, hogy a „máltai keresztrel, bepecsételt S-motívummal, futó spirálissal, bevonalkázott spirálisokkal, stb. díszített edények (9. kép) nyugat felé, a karinthisi Frög környékéig található meg. Ma még tisztázatlan azonban, hogy az Al-Duna, Dráva-Száva-köze útvonalról észak felé – Sopron környékére – hol kanyarodtak el. Ugyanis a kevés észak-nyugat dunántúli Bosut-Basarabi stílusú cserépanyag nem zárja ki más utak használatát sem. Elsősorban a Duna vonalát kell megemlítenünk, ahol bizonyos jelenségek észak felé hatolását tapasztalhatjuk. Innen valószínűleg – a Dunakanyart kihagyva – az átlós irányú patakvölgyeken, vizeken és árkokon (a Bentapatak völgyén, a Szent László-víz mellett a Bicskei-árokban, a Váli-víz partján, a Tatai-árokban a Móri-víznél), érhettek vissza a Duna-partra és onnan tovább, a dunai „zöld folyosón” egészen a Fertő-tó környékére.

⁹⁹ Gábor Olivér leletmentése Szajk, (autópályás ásatás, 73. sz. lelőhely) 2005 őszén. GÁBOR 2006. Az itt előkerült hét darab, különféle méretű és -színű, részben fekete, csillogó felületű, grafitmázás jellegű oinokhoé, olyan fazekas fortéllyal készülhetett, mint az évszázadokkal korábbi, késő halomsíros kerámiaanyag, pl. a Jánosháza-Országúti dűlőben feltárt sírokban. Korábban, a bronzkor-végi nagy vándorlások idején (égei-, „tengeri népek”-, Urnenfelder-vándorlás) jelent meg délen, – az észak-déli népmozgásokkal – a fekete polírozású kerámia. OPPERMANN 1984. 47. skk. A szajki leletanyag is bizonyítja, hogy több száz évvel később, a Mecsektől délre újra felbukkant ez a kerámiakészítési technika, idegen kerámiaformán. A jelenség pontos értékeléséhez, keltezéséhez az oinokhoék teljes régészeti kontextusának és rétegvizsgálatainak közlését meg kell várni (1. kép).

¹⁰⁰ Közel (alig néhány km-re) a jól ismert, egyértelműen dél felől benépesült Starčevo-lelőhelyhez, Babarchoz. KALICZ N.: *Frühneolitische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. – Inventaria Praehistorica Hungarica IV.* Bp. 1990. E lelőhelyen római villa is volt. FAZEKAS F. [Szerk.] *Die römische Siedlung bei Babarc, Komitat Ba-*

zad végén, – jelentek meg az euboiai gyarmatosítók.¹⁰¹ E környék görög kerámiája is Euboiából eredeztethető előképekre utal.¹⁰² Talán éppen ezekkel az eseményekkel és folyamatokkal párhuzamosan, a helyi (makedóniai) lakosság egy része is észak felé vándorol. Valószínűleg a kevésbé ismert északi görögség¹⁰³ is a gyarmatosítás résztvevője volt, még ha csak átmeneti ideig is, vagy a kevésbé jelentős/látványos kultúrájuk terjesztésével nem annyira szembetűnő módon jelentek meg ezeken a vidékeken, mint a többi görög területek kitelepülői. De ez a lehetőség sok, eddig érthetetlen tényt kezd megvilágítani.¹⁰⁴ Az ásató régész az előkerült oinokhoékat helyben készült utánzatoknak gondolja.¹⁰⁵

Balkáni bronzok Dél-Itáliában, Szicíliában,¹⁰⁶ a görög gyarmatvárosokban, főleg temetkezésekben fordulnak elő, ugyanúgy, mint Makedóniában és tőle északra is. De szentélyekben is (Selinus), mint, ahogy Thessaliától kezdődően délre, Görögország területén¹⁰⁷ is találhatunk ilyen bronztárgyakat. A görög szentélyekbe kerülésük értelmezésénél felmerült az ún. *transzhumáló* állattartás miatti kapcsolatok lehetősége is, amikor az állattartók télre Thessaliába (dél felé) vonulnak a nyájakkal,¹⁰⁸ ez esetben valószínűsíthető, hogy a „barbárok” maguk viszik ezeket a bronzokat a görög szentélyekbe.¹⁰⁹ Ilyen tárgyak első-

ranya/Ungarn. Espelkamp, Leidorf 2007. *Passauer Universitätschriften zur Archäologie 12*. A déli hatások, elemek sűrűsödése ezen a területen is a *zöld folyósók* fontosságát hangsúlyozzák.

¹⁰¹ Khalkhis és Eretria városából érkeztek gyarmatosítók Khalkhidikére. OSBORN 1994. És ld. a korábban, feljebb írottakat, és az 58. és a 60. jegyzeteket is.

¹⁰² PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1985. 33. skk

¹⁰³ CAH Vol. III. part 1. (GARASANIN, HAMMOND, SNODGRASS, BOARD-MANN) 1982. 582. skk., 61. skk., 657. skk., 754. skk.

¹⁰⁴ Gondoljunk itt elsősorban a soproni alakos ábrázolások tartalmi és szimbolikai hátterére, különösen az ökölvívók metopé-szerűen (8. kép) elrendezett ábrázolásaira. GALLUS 1934. 28. tumulus, VI. tábla, a bokszolók külön: IX. tábla 1-4.

¹⁰⁵ GÁBOR 2006.a 10. A lelőhely feltárt részének teljes publikációja előtt felelőtlenség lenne bármilyen értelmezést megkísérelni.

¹⁰⁶ PINGEL 1980. Megara Hyblaea 660. sír, uo., sírösszefüggés nélkül; Selinus, szentélyelet; Cumae, 16. sír, uo., sírösszefüggés nélkül; Mulino della Badia, Monte San Mauro.

¹⁰⁷ PINGEL 1980. 165. skk., Abb. 1-2.

¹⁰⁸ UO.: 173.

¹⁰⁹ UO.: 174.

sorban a balkáni egy- és kéthurkú ívfibulák, pl. Pheraiban (Artemis Enodia), vagy Philiaban (Athéna Itonia) szentélyében.¹¹⁰ Itáliából is kerülnek bronztárgyak görög szentélyekbe, különösen Olympiába és Delphoiba (18. kép).¹¹¹

A protogeometrikus és geometrikus euboiai kerámia jelenléte, – szórványosan – kimutatható a Balkán középső és északi felében is.¹¹² Szardíniai,¹¹³ dél-itáliai¹¹⁴ (pl. a campaniai Pontecagnano) előfordulásuk sokkal ismertebb. Feltehetően hasonlóan; talán távoli hatásként értékelhetjük a késői Urnamezős kultúra ívelt, függő koncentrikus félkörös,¹¹⁵ plasztikusan bordázott, bevagdosott, ujjbenyomkodásos mintájú, – vagy csak a profilált peremű csészéire¹¹⁶, igen finom, kis háromszög keresztmetszetű rátétes, sima, – lécdíszes edényeit (2. kép), amelyek a kora vaskori Kalenderberg-kultúra (ill. a keleti Hallstatt-kultúra egyéb területi csoportjainak is) egyik „vezértípusává” lesznek.¹¹⁷ Egyik legu-

¹¹⁰ CAH 1982. Vol. III. part 1., SNODGRASS (CAH III.) 657. skk. Fig. 66.

¹¹¹ Pl. KILIAN 1977. 120. skk., lóalakos, kompozit zablaldaltag, pajzsdíszítő csüngő. Abb. 1. 1-3., Taf. 24. 1-2.

¹¹² PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1985. 33. skk., különösen a 3. kép 5. és 11. sz. edényének formája és mintájának hasonlósága szembetűnő a mi kerámiáinkkal.

¹¹³ „The pendent semicircle skyphos” az euboiai 5. típusba sorolható, és megelőzi a valódi gyarmatosítás korát. Ezért felmerül Cyprus érdekeltsége, annak lehetősége a skyphos nyugati (Szicília is) terjesztésében. RIDGWAY 1995. 80. f., Fig. 5.

¹¹⁴ UO.: ez a minta a 6. típusba sorolható, keltezése az *impasto* edényekkel összehasonlíthatóan Kr.e. 780/770-750 körülre tehető. 85. Fig. 15. a, b.

¹¹⁵ Ezek az euboiai festett kerámia legjellemzőbb motívumai.

¹¹⁶ Ennek a darabnak, pontosabban daraboknak az alakja erőteljesen emlékeztet az euboiai széles szájú, korai *skyphosokra*. Cf. pl. a 2. a kép csészéit, összehasonlítva a 2. b képen, az euboiai Eretriával szemközti *apoiikiája*, Órópos, ásatásából előkerült kerámiával. MAZARAKHIS 2003. E városhoz köthető a görögök 'GRAIA' névalakjának első ismert felbukkanása. Ld. erről pl.: THUKYDIDÉS 2. 23.: A peloponnészosziak visszavonultak „Boiótián keresztül, s Óróposz mellett elhaladva végigpusztították a Graia nevű területet, amelyet az athéniak alattvalói, az óróposziak laktak.” Cf. még: FRENCH 1993. 40. f. fig. 35.

¹¹⁷ PATEK 1968. LXXX. tábla 1., LXXXII. tábla 2. (Regöly); XCI. tábla 6. (Lengyeltóti) PATEK 1976. 3. (Sopron); KALICZ - SCHREIBER 1991. Abb. 18. 9. 175. (Budapest-Békásmegyér); METZNER-NEBELSICK 2002. 187. Abb. 84. (Kisköszeg/Batina-Gradac); ILON 2004. LIV. tábla 1., (Szombathely-Köszéri dűlő) Ezeknél különösen két dologra is figyelniünk kell. Egyrészt az a jelenség nagyon fontos, hogy a függő koncentrikus félkörös, plasztikus díszítmények a helyi késői bronzkorban és korai vaskorban is megvannak, másrészt arra, hogy ezek kapcsolat-

több előkerült darabja, a késő bronzkor/kora vaskor átmenetére keltezhető, Szombathely melletti zanati temető 32. sírjának protokalenderbergi típusú füles, mély tálja.¹¹⁸ Ilyen típusú edények Velemben is előfordulnak.¹¹⁹

Talán itt kell említést tenni egy másik távoli kapcsolatra utaló, késő bronzkori, turbántekercses, de pereméből induló horizontális, vagy közel horizontális fogójú, Velemből is előkerült tálról,¹²⁰ amely-

ban állhatnak a fejlett görög, festett euboiai kerámiák mintakincsével is! Hogy ennyire világos és egyértelmű ne legyen ez a kérdés, feltétlenül meg kell említeni, hogy már a dél-dunántúli korai Urnamezős-kultúrában (is) megjelenik a plasztikus, függő koncentrikus félkörminta. HONTI 1993. 147. ff. Igaz, az ezekkel való kronológiai távolság igen nagy. Cf. a „protokalenderbergi” edény elterjedési térképével: NEBELSICK 1996. 336. ff, Abb. 10. Itt, ezeknek az edényeknek és motívumoknak egy másik variánsát is meg kell említeni: a szintén háromszög-keresztmetszetű bordával (mint a velemeiek!) képzett, a koncentrikus félkörök felső felét ábrázoló díszítmenyeket, amelyek valószínűleg szintén euboiai hatásra keletkeztek és főleg Vulci és környékének jellegzetes fazekasárújára jellemzők (gömbös testű, kétfülű *olla*-formák), és a Kr. e. VII. századból származnak. *Italy of the Etruscans* 1991. 173. Nr. 211., Poggio Buco 23. sírjából: WE 1988. 104. f. B 3.3.

¹¹⁸ ILON 2001. a 250., további irodalommal, XV. tábla 1., ILON 2004. LX. tábla 1.

¹¹⁹ Ennek a díszítésnek, különösen negatív, vagyis besimított, megnyújtott, – kevésé körszelet – formában Urnamezős kori előzményei is vannak; e párhuzamok felsorolásától most terjedelmi okok miatt el kell tekintenünk. Ezek a változatok szép számban fordulnak elő Velem-Szentvid régi és új leletanyagában is. Ez a forma a kései Urnamezős-kultúrában jelenik meg: MÜLLER-KARPE 1959. Taf. 116, 18. (Hajdina), Taf. 121, 1-5,9. (Maribor); ŘIHOVSKÝ 1966. 459., Abb. 8. F 2. (Chotin-Hetény); PATEK 1968. Taf. 76. 7. (Lengyel), Taf. 80. 1., Taf. 82, 2. (Regöly), Taf. 91. 6. (Lengyeltóti), KRAMER 1981. 173., Abb. 2, 4-5. (Ringkogel, Riegersburg). Majd a kora vaskori Kalenderberg-kultúra egyik legjellemzőbb és leggyakoribb formája lett: EIBNER-PERSY 1980. Taf. 22. 7., Taf. 23. 4., Taf. 47. 2-3., Taf. 87. 1-2.; PATEK 1982. Abb. 21. 10, 12-13., Abb. 24. 3. (Sopron-Burgstall), DOBIAT 1980. Taf. 33. 14. (Fortswald), stb.

¹²⁰ MARTON 1996. 250., IX. tábla 1. Hasonló, az észak-kelet-magyarországi, dél-kelet-szlovákiai Kyjaticce-kultúra egyik lelőhelyéről, ismeretlen körülmények közül, Acsáról került elő, sajnos szórványként. KEMENCZEI 1984. 127., LXIX. tábla 1. A verginai temető leletei között is megtalálhatjuk. Makedóniában, közép-európai kapcsolatokként értékeli előfordulását. RADT 1974. 98-147., Taf. 34. 18. Ezeknek a submykénéi jellegű kerámiáknak dél-itáliai előfordulását is ismerjük: pl. Thapsos, BOUZEK 1985. Fig. 105. 2. Az estei (Randi Grab 14.) leletek között ez a fülforma már kicsit átalakulva, szögletesedve és nem párosával, hanem egyedül, és csőtalpas, ferdén sávozott háromszög-díszes tálon jelenik meg. FREY 1969. Taf. 2. 6

nek típusát Bouzek a „Macedonian Lausitz Ware” közé sorolja,¹²¹ és Kastanasból előkerült darabjait mutatja be.¹²² Az apró, általában átfúrt pyxis-fedők¹²³ és az agyagból készült anthropomorf alakok¹²⁴ érdemelnék még külön említést. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ebben az időben a *kyklopikus*- és a *vályogtéгла*-építkezés is megjelenik Velem-Szentviden.¹²⁵

Újabbán a szkíták Kárpát-medencei megjelenését Kemenczei T. az eddig általánosan ismertnél és elfogadottnál korábbi időszakra, már a Kr.e. VII. századra keltezi.¹²⁶ Ez esetben a korai Hallstatt-kultúra kialakulásának, – talán inkább felvirágzásának idején – már szkíta szomszédsággal is számolnunk kell. A késő bronzkori lakosság egy része ekkoriban kivonult, elmenekült a Kárpát-medencéből.¹²⁷ Útjukat, (vagy

¹²¹ Tehát északi elemként értelmezi a turbántekercses tálperem jelenkezését a vízszintes fogójú mykénéi, vagy submykénéi tálakon. Ilyen értelemben a Kárpát-medencében található vízszintes fogójú tálak fogó-részét déli elemként értékeljük. A kétféle hatás találkozása valahol az Észak-Balkán területén, vagy a Kárpát-medencében történhetett.

¹²² BOUZEK 1985. 190. skk. Fig. 95. 11., 16.

¹²³ UO.: 198. skk., Fig. 94. 11-13., Pl. 15. 2., Pl. 16. 35. Cf. a velemi fedőket a FEKETE 2006. 130. tábla 1-3., valamint ld. Kisköszegről is: METZNER-NEBELSICK 2002. Taf. 5. 2-4., 21. 8.; 25. 2.; 29. 4-7., Taf. 35. 6., stb.

¹²⁴ BOUZEK 1985. Fig. 98., Pl. 13., Pl. 15. 3-4., Pl. 16. 1-2. A dunántúli agyagplasztikákból ld. FEKETE 2006. 76. tábla 1.

¹²⁵ FEKETE 1982. 129. skk., és 1986.a 295.

¹²⁶ KEMENCZEI 1994., 2001., 2001.a, 2003. passim.

¹²⁷ Érdekességként, további kutatásra érdemes jelenségként említjük meg, hogy a Pilinyi-kultúra jellegzetes miniatűr bronztárgyaihoz hasonlóak a korai Róma-környék sírjainak mellékletei között tűnnek fel, pl.: Gabii-Osteria dell'Osa sírjaiban és Laviniumban. Róma születése 1980. 31. p., 12. és 16. kép. Igaz, hogy a pilinyi apró bronztárgyak öntöttek és telepekről ismerjük őket (HAMPEL 1886. LXX. t. 1-10. véső, szárnyas balta, tokos balta, kard, tör, karvédő tekercs, sarló), az itáliaiak pedig lemezből kivágottak, poncolt díszítésűek, és sírmellékletekként kerültek elő; a Velem-szentvidi települési központból szintén ismerünk öntött, miniatűr bronzkardot: MISKE 1907. XXX. tábla 9., és bár az ilyen, nem szabályos méretű tárgyak kormeghatározása, típusba sorolása rendkívül bizonytalan, mégis valószínű, hogy e tárgy az ún. antennás markolatú kard votív, kicsinyített példánya lehet, és feltehetően kultikus használatra készült. Wilke Gottlandból idéz hasonlót: WILKE 1929. 107. A velemi miniatűr karddal Kemenczei a megjelent PBF-köteteiben nem foglalkozik. A kevés antennás markolatú kardunkat a HaB-időszakra keltezi. KEMENCZEI 1991. Nr. 256-258. Az egyetlen hiteles lelőhelyű darab a románci, a HaB2 -re

lehetséges útjuk egyik végállomását) bizonyos jellegzetes bronz-tárgyaiknak, (pl.: a hajdúböszörményi típusú situláknak¹²⁸, borosvödröknek) feldarabolt, másodlagos felhasználású, de még ilyen állapotukban is jól felismerhető darabjai jelzik.¹²⁹ Ezen az úton keleti tárgyak, elsősorban a nyilvánvalóan presztízis-értékű, egzotikusnak számító és újdonságként jelentkező, a lovas harcmódor szükségleteit is kielégítő, „modern” lószerszámok is eljutottak Itáliába, az etruszkokhoz.¹³⁰ Ez az útirány, – vagyis elsősorban Közép-Itália felé való összeköttetés – és úticél lesz a meghatározó a Dunántúl kora vaskori népeinek kapcsolataiban, további életében is. Elsősorban az etruszk, ill. még gyakrabban a „venét” területek (ha az egyáltalán etnikum és nem egy jól megszervezett és működő kereskedelmi hálózat¹³¹) és picenumi leletek, ill. ezek utánzatai,

keltezhető kincsleletben került elő (UO. 63.). Ez azt jelenti, hogy a velemi miniatűr kardot is legkorábban a Kr.e. VIII. századra, annak végére keltezhetjük. A soproni Burgstallon is előkerült egy kis miniatűr pajzs, melyet kétrészes fibulaként közöltek. (A tárgyat – a tű kopásnyomai alapján – valóban kapcsolótűként használhatták, de pajzsot ábrázol.) PATEK 1976. 11. kép. Valamivel későbbi miniatűr votív bronzfegyverek: Italy of the Etruscans 1991. Nr. 109.

¹²⁸ HAMPEL 1886. LXV. tábla 3. A hajdúböszörményi típusú, magas színvonalon dolgozó bronzipar termékei amúgy is, – Európa-szerte – széles körben elterjedtek voltak. Ld. pl. a Gaben-kötet lapjain.

¹²⁹ Ezekből azután kunyhó alakú bronz hamvvedrek készültek, pl.: Vulci, PALLOTTINO 1980. III. tábla 1. 254., Hasonló díszítésű, amphoraszerű, kétfülű, talpcsöves bronzedényt ismerünk Veii-Quattro Fontanili temetőjéből UO.: III. tábla 2. Ezeknek díszítésbeli összefüggései egyértelműek. Vagyis a hajdúböszörményi típusú situlák mintakincsének, szimbolikájának átvételét megtaláljuk a hasonlóan díszített bronz amphorákon is. Azaz, a bronz kunyhóurnák díszített bronzlemezeinek eredetét – kémiailag analízissel is – meg kellene vizsgálni! Szintén ilyen situlákból kivágott korongok a preszkíta kincsleletekben is vannak (Biharugra), GALLUS - HORVÁTH 1939. XV. 7., XVI. 7., XVIII. 10., 12. tábla.

¹³⁰ Pl.: Vetulonia–Circolo degli Acquastrini, Tarquinia–Tomba del Guerriero sírjában talált „volutás” korongok pontos párhuzamai a somlóvásárhelyi daraboknak. A kutatás általános véleménye szerint e típus elterjedési területe Közép-Európára koncentráldódik és a HaC1-re keltezhetjük. KILIAN 1977. 35., Nr. 56-63. Abb. 10., 75., GUIDI 1983. 27-28., Etrusker, Toskana 1988. 179-180. Somlóvásárhelyen kívül, a hazai leletanyagban pl. a jakabhegyi 15. tumulusban is voltak címerpajzs-alakú, volutás díszű korongok. MARÁZ 1996. 255. skk., Abb. 4. 6.

¹³¹ Határozottan jó ötlet a *venedi*, *veneti*, *vened*, *venét*, *vend*, *enedi* névvariánsok felbukkanását a keleti *tamkaru*-szervezettel párhuzamosítani és a hosszúéletű névvariánsokkal jelölt helyeken egy ókori kereskedő-rendszerrel számolni. A latin *vēnālēs* 'eladó rabszolgák', *vēnālia* 'áruk', *vēnālis* 'eladó, megvehető', *vēnābilis* 'könnyen

helyi variánsai kerülnek elő a lelőhelyeinkről. A picénumi és venetiai út is Etruriából, ill. Rómából ered (és oda is vezet).

A Kárpát-medence késő bronzkori lakosságának egy része másfelé is, a Duna folyásirányának *zöld folyó*sóin is „kivonul,” majd innen elszakadva egy másik fő közlekedési útvonalon, keresztül (diagonálisan) a Balkánon, át Anatóliába, Phrygiába is eljut.¹³² Mások – a késő bronzkori lakosság jelentős hányada – helyben maradtak. Jelenlétük ebben a zűrzavaros időszakban is, mindvégig adatolható. Nem szűnnek meg a legfontosabb lelőhelyek¹³³ és tárgytipusok sem, csak folyamatosan átalakul az anyagi és szellemi kultúra, amely nem csak az előbb

*eladható, kapós, kelendő', vënditātiō 'árulgatás, ajánlgatás', vënditiō 'eladás, elárverezés', vënditō 'árul, árulgat, vmivel kereskedik, ajánlgat, rátukmál', vënditor 'árus, eladó', vëndō 'árul, áruba bocsát, elkótyavetyél', vëneō 'eladásra kerül, elkel, árverésre kerül, bérbe ad vmit', vënus 'eladás', vagyis a kereskedelem, árus stb. jelentésű szavak szóképe és hangalakja is kapcsolatos lehet azokkal a népekkel, – vagy inkább területekkel, – ahol az őskorban kereskedelmi utak haladtak át. Velence/Venetia is erről a kereskedelmi tevékenységéről kaphatta nevét. VÉKONY 2002. 78-79.: „Venedek: Ezzel a névvel az i. sz. I évezred közepétől kezdődően a szlávokat jelölik (német Wenden), a balti finnek pedig az oroszokat nevezik így (finn venäläinen 'orosz' stb.). Ennek azonban az az oka, hogy a baltiak nyugati ágából kiváló szlávok a venedek területét foglalták el, s ennek neve átruházódott rájuk. A venedek neve indogermán eredetű (óír *fine* 'nép, nemzetség, család', ófelnémet *wini* 'barát, szerető, férj' stb.), amely népnévként az ókorban olyan területeken található meg, ahol a Balti-tengertől kiinduló borostyánkő-kereskedelem állomásai vannak: a Baltikum keleti részén, az Adriai-tenger északi vidékén és Bretagneban. Egy időben tehát a kereskedelmi kapcsolatrendszer szervezetének elnevezésére szolgált.” Cf.: Kfi 2003. 13., 53., C. Plinius Secundus XXXVII. 43.: „A germánok főként Pannoniába szállítják (a borostyánt), majd innen elsőként a venétek, akiket a görögök enéteknak hívnak, tették híressé, akik a legközelebbiek Pannoniához és az Adriai-tenger körül laknak...A pannoniai Carnuntumtól 600 római mérföldre található Germania azon partszakasza, ahonnan szállítják.” (Kovács P. fordítása.) Ne felejtsük: Róma „Váci utcáját” ma is *Via Venetona*k hívják. (Tóth István megjegyzése.) Talán ugyancsak erősíti a venét megnevezés kereskedelmi jelentését/jellegét Hérodotosnak az az adata, hogy a *tyrrénosok* a – Kárpát-medencében is lakó – *sigynnákat* kereskedőknek nevezik (V. 9.) A Paphlagóniában (a Fekete-tengertől délre) lakó *enétek*, az Argonauta útvonal (Strabón I. 1. 39.) másik végét jelezhetik. Ld. még: Homéros Ilias II. 58., Plin. n.h. VI. 5. Strabón V. 1. 8.*

¹³² KŐSZEGI 1983. 194. sk.

¹³³ Az eddig lakatlan területeken viszont különféle jellegű, új települések létesülnek. Ezek nyilvánvalóan, elsősorban a vas-előfordulások környékén sűrűsödnek.

emlegetett keleti elemekkel (tárgyakkal és szokásokkal) itatódott át, hanem a vas¹³⁴ ismeretével, a vashasználattal¹³⁵ (2. térkép), a helyi vaslelőhelyek felkutatásával, kitermelésének megszervezésével és bonyolításával, a vasművesség és – kereskedelem – mint fontos, meghatározó, történelem- és etnikumformáló tevékenység¹³⁶ – belépésével is bővült.

Számunkra azonban a régészeti leletanyagban inkább csak a fordított irányú összeköttetések, példák észlelhetők: az itáliai áru, ill. gyakran az itáliai prototípusokra – már a helyi műhelyekben – gyártott utánpótlások (elsősorban a csónakfibulák számos varációját említhetjük) formájában. A görög területekkel fennálló összeköttetéseink még az itáliaiaknál is sokkal kevésbé észlelhetők, de talán az eddigi és a következő oldalakon elmondottak e kérdésben is nyújtanak némi fogódzó-pontot. Az új korszak kezdetén a régebbi kapcsolatok sem szűntek meg,

¹³⁴ A vas ismerete a Kárpát-medencében különféle módokon terjedt. Van biztosan kereskedelmi, vagy ebből a tekintetből azzal egyenértékű presztízs-áru, vagyis import. A Poprád melletti Gánóc/Ganovce – az „Ottományi kultúra”, Reinecke BB2 – telepén kultikus leletegyüttesből vastőr került elő. BOUZEK 1985., 21., 28., 72., 176., Pl. 4,1.; BÓNA 1984. 169.), van korai erdélyi vaslelet is (LÁSZLÓ 1977. 53. skk), de a kurdi típusú kincseletek egy részének felületére kiváló vasrozda azt a feltételezést is megengedi, hogy bizonyos ötvözesi eljárásokkal a helyi bronzművesek vas, vagy vasjellegű fém előállításával(?) is kísérleteztek. Pl. a még közöletlen, Celldömölk-Izsákfa, Bokodi dűlőben előkerült kincselet (SM 85.1.1-206.) tárgyain egyértelmű vasrozda-nyomok voltak megfigyelhetők. A lelet röntgen-diffrakciós vizsgálatáról ld.: a Savaria Múzeum régészeti adattárában RA 852. számon, valamint: FEKETE M.: A Celldömölk-izsákfai késő bronzkori bronzlelet röntgen-diffrakciós vizsgálata. *Iparrégészeti és Archaeometriai Tájékoztató* 5,1 (1986)5. Már a velemi bronzanyag legrégebbi – a XIX-XX: század fordulója körüli – vizsgálatainál is felfigyeltek a viszonylag magas vastartalomra. Az újabb vizsgálatok közül ld. SZABÓ G. munkáit.

¹³⁵ Ld. Riekhoff - Biel és Willms térképét (a 2. térképen), amely egyértelműen Anatóliát és Levantét jelöli kiindulási pontként; a vas ismerete onnan két irányban halad Európa, ill. a Kárpát-medence felé, 1. észak-nyugatra a Kaukázuson keresztül és a Fekete-tenger északi partja mentén, 2. a Földközi-tengeren, Görögországon, Itálián keresztül Európa belsejébe. WILLMS 2002. 10-11. p.

¹³⁶ Ennek jelentőségét különféleképpen értékelik, ld. pl.: SCHLETTE 1979., történelmi korszakváltás, OPPENHEIM viszont nem tartja különösebben fontosnak e kérdést; kissé leegyszerűsítve, és nem is kissé cinikusan fogalmazva: szerinte a zöld színű kövek helyett a vörös színű kövekkel való foglalatosságot, vagyis a rézolvastásról a vasolvastásra való áttérést jelenti „csak” a vasművesség kibontakozása.

sőt ekkor a déli hatások – számban és jelentőségben is – felerősödtek. Több irányból és több más kora vaskori nép felől is találhatunk sokszor kusza, de érzékelhetően összekötő szálakat.

A kialakuló Hallstatt-kultúra lelőhelyeiről, elsősorban a telepekről és a temetőkről kell röviden és összefoglalólóan megemlékeznünk. A Dunántúlon a középső bronzkortól (néha már a korai bronzkor végétől) kezdődően erődített településekben, földvárakban élt a lakosság, vagy legalábbis a lakosság jelentős része. A kora vaskori Hallstatt-kultúra jellegzetes településformája is a magaslati (erődített) lakóhelyek sorozata.

Néhány helyen az új időszak „városa” szervesen ráépül és folytatja a megelőző korszak települését (pl.: Velem-Szentvid, Budapest-Gellért-hegy), máshol azonban teljesen új települések jönnek létre, – kb. a Kr.e. VIII. századtól kezdve – mégpedig néhány helyen csoportosan (ld. a soproni ill. Sopron környéki földvárak: Burgstall, Váris-hegy, Kecske-hegy, Istenszéke, Häuslerberg, stb).¹³⁷ Ezeknek az új „városok”-nak a születése, ill. a legfontosabb tevékenysége az új fém-mel való foglalkozással, a vasbányászattal, vasművességgel és – kereskedelemmel hozható összefüggésbe. A településtörténeti kép a kutatás jelenlegi állásánál elég nehezen értelmezhető. Rendszeres és főleg nagy felületeket feltáró ásatások sokaságának hiánya miatt pillanatnyilag csak nagyon bizonytalanul kísérlelhetjük meg a lehetséges állapotok (a jórészt feltáratlan, vagy csak minimális felületekkel átkutatott lelőhelyek) elemzését. Az Urnamezős-kultúra hatalmas méretű, *polis*-kezdeményként működő,¹³⁸ kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező, iparszerű bronzművességgel foglalkozó, nagyméretű, saját külső-belső utakkal, távolsági úthálózzal, különféle lakó-, és iparos negyedekkel, és talán szentélykörzetekkel is kiépített „városai”-nak¹³⁹ csak egy része él tovább a Hallstatt-korban. Az újonnan alapított települések a korábbiaknál (a bronzkoriaknál) kisebb méretűek, viszont sűrűn, egymáshoz közel épültek, és minden bizonnyal legalábbis laza, de állandó

¹³⁷ PATEK 1976. 3.

¹³⁸ Itt természetesen csak a korai polisok kialakulásának kezdeti időszakára kell gondolnunk, amikor a polis későbbi intézményei csírájukban megjelentek. Ez a fejlődési fázis nemcsak görög földön, hanem Európa-szerte jelen volt.

¹³⁹ BÁNDI – FEKETE 1982.

kapcsolatban állottak egymással. *Mintha egy-egy „oikistés”¹⁴⁰ vezetésével családcsoportok, vagy néhány család, esetleg nemzetség és kísérete¹⁴¹ szakadna ki a métropolisából és építené fel a saját kicsi városát, önállóan működő társadalmi, gazdasági és talán politikai egységét.*

Vannak egészen kis alapterületű települések, – általában fallal, palánkkal körülvett, néhány házból álló „tanyák”, gazdasági, talán politikai egységek – ezeket a német szakirodalom *Herrensitz*nek, *Herrenhof*nak, vagy *Fürstensitz*nek nevezi.¹⁴² Ez a települési szisztéma, – egy fejedelmi udvarház néhány kiszolgáló épülettel – a kora középkori lakótornyok, a *motték*¹⁴³ előzményének, – talán pontosabb megfogalmazással – korai megjelenési formájának tartható.

Az új városok lakói új vállalkozásokba kezdtek, felszíni, vagy felszín közeli vasérclelőhelyeket kutattak fel, aknáztak ki, önálló ipari, kereskedő, elsősorban vaskitermelő és vasfeldolgozó tevékenységet folytattak.¹⁴⁴ Feltehetően azonban erősen kötődtek származási helyükhöz, és azokkal a településekkel, amelyekből kiváltak, – az „anyavárosaikkal” – rendszeres kapcsolatokat is tartottak.¹⁴⁵

Az erődített, fallal körülvett, kisebb-nagyobb körzetek centrumain kívül tudomásunk van kisebb, paraszti jellegű, néhány házból álló

¹⁴⁰ Ld. a szemelvényeink között.

¹⁴¹ Talán a valós vérségi-, vagy esetleg csak a mitikus összetartozást jelzi számunkra az egymáshoz közel épített földvár csoportok léte. Ezekre különösen jó példák a Sopron-környéki földvárak, vagy gondolhatunk akár az ősi Róma hét dombján települt kora vaskori lakosság településeire is.

¹⁴² Pl.: EIBNER 1994. REICHENBERGER 1994. 187. A különböző típusú és alaprajzú települések: Abb. 3., Abb. 6., Abb.8-12., Abb. 16-19. Az Alpok-környéki *Fürsten-* ill. *Herrensitz*ek – igen hiányos – elterjedési térképe: UO. Abb. 20.

¹⁴³ Valószínűleg ilyen, még kutatatlan kora középkori motte áll a Szentvid hegyen. Ez a mai, a XIX. században épült Kálvária alatti szabályos kúp. Kis, kerek sánc veszi körül, amely csatlakozik a fősánchoz, ill. jól illeszkedik a hegyi bejáratot lezáró többi kapusoroshoz (vagy azok hozzá?) is. Ezeknek kelta korhoz való tartozását nem sikerült bizonyítani, (GUILLAUMET et a. 1999.) ui. alakjuk, és funkciójuk szerint akár Árpád-koriak, de őskoriak (késő bronzkor, kora vaskor) is lehetnek. De azt sem zárhatjuk ki, hogy a „motte”-alakú domb *peribolossal* övezett közösségi temetkezőhely lehet. Feltétlenül kutatni kellene!

¹⁴⁴ Wanderweg 1999.

¹⁴⁵ Az ilyen kapcsolattartás elképzelt, regényes változatát olvashatjuk Miske Kálmán egyik hajdani munkatársának történelmi regényében: BENDA 1934. 189. skk.

településekről, síkvidéki falvakról¹⁴⁶, sőt „tanyák”¹⁴⁷ létéről, és magánosan álló házakról¹⁴⁸ is vannak adataink.¹⁴⁹

A dunántúli Hallstatt-kori településhálózatot vizsgálva úgy látjuk, hogy *a görög gyarmatosítással korban párhuzamosan, – igaz, annál jóval kisebb léptékben és hatókörrel – hasonló történelmi változásokat eredményező folyamat játszódott le. Ezen eseményeket egyértelműen „barbár gyarmatosításként” értelmezhetjük.*¹⁵⁰ Ezeknek a kitelepülőknek is lehetett *egy oikistés vezetője, akinek sírját, – esetleg a le származottaiét is – külön sírcsoportban találjuk* (keressük, vagy legalábbis kereshetjük) a város körüli temetkezések között.

A különféle rendeltetésű lelőhelyek között különleges szerepet töltöttek be a temetők. Részben a városhoz, annak territóriumához tartoztak, másrészt pedig *halottak városa (nekropolis)* jellege volt, ilyen tekintetben megszabott funkciójú régiói is voltak. Ezekről megfelelő mennyiségű – és méretű – feltárások hiányában alig tudunk valamit. A temetők különféle „terei” tükrözték – minden bizonnyal szigorú szabályok szerint – saját korukban elhelyezkedésükkel, építésük színhelyével is megjelenítették a halom alatt nyugvó halott közösségében betöltött státuszát, és ezzel együtt az egész csoportjában – a városában, törzsében, etnikumában – létezett társadalmi tagozódást is. A Kárpát-medence korai vaskorában *újra* halmokat emeltek, alattuk elsősorban a közösségek vezetőit, azok fegyveres kíséretét, ill. rokonságát találjuk: a Hallstatt-kori fegyveres arisztokrácia tagjait. A társadalmi tagozódás

¹⁴⁶ Pl.: Sopron-Krautacker, JEREM et al. 1984., 1985., JEREM 1986., 1987., 1996., stb.

¹⁴⁷ Valószínűleg ilyen tanyához tartozó felszíni leletanyagot gyűjtöttünk a Velem-Szentvid territóriumához tartozó egyik lelőhelyen, Bozsokon. A leletanyag a Salaria Múzeumba került.

¹⁴⁸ FEKETE 1984. (Csöngé).

¹⁴⁹ Ez az életmódhoz szorosan kötődő településrendszer – a különböző mesterségek kialakulásával – természetes módon fejlődött. A városias jellegű tevékenységet folytatók – kézművesek, kereskedők, katonák – városokban laktak, a mezőgazdasági termeléssel foglalkozók a városi házaik mellett a szántóföldjeiken is rendelkeztek időszakosan, vagy állandóan házakkal. Ez a későbbi görög polisok esetében is így volt.

¹⁵⁰ Ezen a fogalmon elsősorban a kitelepülők által alapított, az anyaváros ismereteit, kapcsolatrendszerét továbbvivő, az ottani kultuszokat folytató, stb. új települések létrejöttét értem. Erre a legjobb példa Velem-Szentvid és Vaskeresztes lehet.

mértéke nem csak a temetőterképek elemzéséből, hanem a sírmellékletek mennyiségéből és minőségéből is kiolvasható.

A halomsíros temetők többfélék, ill. több egymástól elkülönülő területre oszthatók. Vannak hegyeken, dombtetőkön, a földvárak közvetlen közelében, a városok bejáratánál, különösen azok főútja mentén „telepített”, több száz halmos nekropolisok¹⁵¹; néhány tucat halomból álló kisebb sírmezők; vannak a „várostól” távolabb, a folyók, patakok mentén, inkább a „túlparton” emelt magános, „egyes”, vagy „óriás” halmok; vagy csak néhány tumulusból álló kisebb sírcsoportok. Úgy látszik, hogy egy-egy városhoz, annak különféle egységeihez, útjaihoz különféle méretű és sírszámú halomcsoportok csatlakoznak. A leglátványosabbak a Kleinklein-Burgstallkogel körüli halmok, halomcsoportok.¹⁵² Talán, ha az osztrák-magyar határtól kicsit, – akár jobbra, akár balra – távolabb lenne a Vaskeresztes körüli lelőhely-komplexum¹⁵³, jobban megrajzolhatóak lennének, hasonlóan izgalmas terei. (6. térkép) (A Vaskeresztes/Felsőcsatár-Világosi erdei halommezőt,¹⁵⁴ leletmentésünk idején, 1979-1980-ban Derdák Ferenc geodéta térképezte, 7. térkép)

A monumentális méretű tumulusokba a közösség vezetőit/alapítóit, *oikistéseit* temették, bonyolult szertartások, hosszantartó, különböző elemekből összetett rítusok során. A halott házat kap, sírkamrát, amelyet fából, vagy kőből építenek, néha bejáratú folyósója is van. A *dromos* lehet hosszabb (Vaskeresztes II. halom), vagy rövidebb (Vaskeresztes I. halom¹⁵⁵) is. Az elhunytak maradványait, a máglya kiégése után, összeszedik, urnába gyűjtik. A máglyamaradványok között, a halottal együtt elégetett ruháinak és ékszereinek olvadékai is megtalál-

¹⁵¹ A dunántúli halomsírokat egy-egy halott számára emelték. Azonban ezekben a tumulusokban esetenként a temetkezési szertartások során feláldozott személyek is voltak. Pl.: Süttő: VADÁSZ 1983., Vaskeresztes: FEKETE 1985. Talán két temetkezés volt a nagybaráti tumulusban, vagy inkább két csoportban helyezték el a mellékleteket): GALLUS - HORVÁTH 1939. 128. Főút mentén emelt halomsírok: Pl.: Sopron-Burgstall, PATEK 1982. Beilage 1-2.

¹⁵² EGG - KRAMER 2005. passim

¹⁵³ BARB 1937.a, FEKETE 1985.a, és a Wanderweg 1999. nyomán.

¹⁵⁴ Derdák Ferenc felmérése, közöletlen. Az utóbbi években Ilon Gábor régésztechnikus hallgatói kiegészítő felméréseket végeztek.

¹⁵⁵ FEKETE 1985.

hatók. A Sulm-völgyi nekropolis egyes sírjainak alaprajza is hasonlatos a vaskeresztesiekhez.¹⁵⁶ (3-4. kép) A sírokba került mellékletek valódi funkcióját nehéz meghatározni. A korai feltárások során nem fordítottak sok gondot az égett, kormos cserepekre és az olvadt, deformált bronz- és vastöredékekre és egyéb nehezen meghatározható maradványokra. Értelmezési nehézségeket okozott a korai feltárásoknál az a körülmény is, hogy egy-egy síron belül több csoportban találtak mellékleteket, hamvakat, állat-, és esetenként emberi csontokat/csontvázat is. Az elhunytat elkísérte a túlvilágra a szolgálója, fegyverhordozója, ágyasa. A sírok feltárása során a halotti szertartás különböző fázisaiban elvégzett cselekmények, vagy legalábbis a cselekmények egy része is rekonstruálható. E kérdések szempontjából a leggondosabb magyarországi feltárás és a legalaposabb elemzés Süttön történt.¹⁵⁷

A halottkultusz egyik fontos eleme, hogy a holtak és élők bizonyos egységet alkottak. Az ókoriak (és feltételezhetően az őskori népek hite szerint is) a halottak és a közösség termékenysége között összefüggés van. Hiszen a földre temetett halott és a földből fakadó élet – a gabona és az egyéb tápláléknövények sarjadása révén – közvetítő közege, az *átjáró* ugyanaz.

Az a hit, hogy a *hősök* sírja termékenységvarázsló a görög *héros*-kultuszban különösen erős volt. Ennek elérését célozzák bizonyos szertartásaik és pl. az eposzok éneklése is.¹⁵⁸ Ezeknek a keleti Hallstatt-kultúrában lévő formáiról szinte semmit sem tudunk; az előkerült leletek és azok lelőköri körülményei alapján viszont feltételezhetjük hasonló képzeteknek e barbár területeken való meglétét is.

A kora vaskor eleji előkelők gazdag (harci)kocsis – utazó és egyéb kocsis – temetkezéseinek szokása végleg megszűnik, bizonyos átmeneti, római kori „reneszánsz” után. „Európában magva szakadt a látványos kocsis temetkezéseknek, és a későbbi időkben kizárólag a ci-gányság szokásai között maradt fenn. Kíváncsiságunkat egy olyan szemtanú elbeszélése elégítheti ki, aki nemrégiben látott egy ilyen ko-

¹⁵⁶ EGG - KRAMER 2005.

¹⁵⁷ Biztos emberáldozat nyomai kerültek elő: Süttő: VADÁSZ 1983. Érd-Százhalombatta: ZOMBORY 1870. 145-157.; LÁZÁR 1966. 67.; Vaskeresztes: FEKETE 1985.; Kleinklein: EGG - KRAMER 2005. 10. Ld. még a szemelvényeinket is.

¹⁵⁸ RITOÓK 1973. 78. ff.

csis temetést. A mintegy négyszáz főből álló nemzetség valamivel korábban elhunyt 'öreganyjának' lakókocsijába berakták annak holmiját, még lovainak szerszámzatát is, *csak az általa használt edényeket nem*. Ezután a lakókocsit elégették, a két lovat pedig leölték, miközben az egyik hozzátartozó azt mondta, hogy a 'szokást be kell tartani'. *Végül összezúzták a fazekakat, serpenyőket, és a kocsi megmaradt vasvázának darabjaival együtt eltemették egy gödörbe.*

Ez a rendkívül archaikus jellegű szertartás – a melyet a *The Times* tudósítója helyett akár maga Hérodotosz is éppen így írhatott volna meg – az Oxford közvetlen közelében fekvő Garsingtonban zajlott le 1953-ban.”¹⁵⁹

A dunántúli Hallsatt-kori települések, temetők és egyéb lelőhelyek (pl. kincseletek helyszínei) és a leletanyag fontosabb típusainak részletes elemzését, ld. máshol.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Ez a cikk 1953. jan. 13-án jelent meg a *The Times*-ban. PIGGOTT 1987. 209. (Az idézet tördelése és a benne jelölt kiemelések e sorok írójától származnak.) Vö. az itt leírtakkal azt a Hallstatt-kori jelenséget, hogy szándékosan összetört házi-kerámia van a halomsírokban, ill. a bejáratuknál (pl. Vaskeresztes, II. tumulus, 3. kép, a sírkamra bejáratí folyósója előtt).

¹⁶⁰ FEKETE 2006. passim.

4. A hőskultusz kérdése

Bonyolult folyamatok révén a késő bronzkori életforma lassan, lépésről-lépésre fokozatosan, de jól látható kulturális jegyekkel; az életmód, a stílus, a rangot kifejező és megjelenítő szimbólumok, stb. megváltozásával, az új történelmi időszakot jelentő korai vaskorrá alakult.¹⁶¹ Külső hatásokra/támadásokra, az erőviszonyok erőszakos megváltoztatására úgy látszik, hogy a Kárpát-medence késő bronzkori lakosságán belül a hatalmi viszonyok, az egyes törzsi, vagy etnikai csoportok belső, egymás közti rangsora – és talán az is elképzelhető, hogy a régészeti módszerekkel egyébként nem kutatható etnikai összetétele, pontosabban az egyes etnikai csoportok egymás közötti rangsora is – átrendeződött.

A korábbi (HaA-HaB-kori), szorgalmas,¹⁶² békés természetű bronzműves és bronzkereskedő „*démiurgos*”-ok „arisztokratái”, uralkodórétege¹⁶³ helyett – a talán az ő idejükben már alávett szerepet betöltött – hajdan a Mediterráneum különféle nagyhatalmi küzdelmeiben zsoldosként is részt vett Jánosháza-Farkasgyepű- és Cseke- (Čaka) csoport leszármazottai¹⁶⁴ erősödtek meg. Nem lehet véletlen, hogy egyes jelenségek párhuzamosan – igaz bizonyos késéssel – fordulnak elő Görögország és a Kárpát-medence¹⁶⁵ területén. A kulturális (és etnikai) összetevők közül némelyek – érdekes módon a jóval korábbi évszázadokra, mégpedig a késő bronzkori BC/BD szakasz fordulójára és a

¹⁶¹ Ld. bővebben: FEKETE 2006. III. rész, 42. skk.

¹⁶² Ennek megítéléséhez elég talán az általuk gyártott hatalmas mennyiségű bronzra utalnunk és a könyvtárnyi munkára, amely ennek az anyagnak a különféle szempontú feldolgozásával foglalkozik.

¹⁶³ Vagy talán – a görög példa szerint – inkább az „arisztokrata” nemzetségekből lett kézműves mesterek rétege.

¹⁶⁴ Valódi, vagy fiktív utódai. Az emlékezet történeti szerepéről ld. ASSMANN 1999. 49. skk.

¹⁶⁵ De ennek a jelenségnek az előfordulására távolabbról, nevezetesen Frankfurt környékéről is van példánk: WILLMS 2002., passim.

HaA időszak elejére keltezhetők¹⁶⁶ – újra megjelennek a leletanyag típusai között. Ezek közül a legszembetűnőbb a csücskös peremű tálak¹⁶⁷ különféle típusainak újbóli felbukkanása a változatos leletkombinációkban (településeken, temetőben, ill. sírokban). Időnként a temetkezések másodlagos felnyitása, bizonyos temetkezéseknél észlelt „anomáliák” jóval korábban, már a középső bronzkori Füzesabonyi kultúra temetőiben, pontosabban bizonyos temetők egyes sírjainál is felvetik annak lehetőségét, hogy kultikus céllal, – jóval a temetés után – némely sírokat újra „kibontottak” és a számukra, vagy a közösségük számára valamely okból fontos tárgyakat „visszavettek” az eltemetettektől.¹⁶⁸

Sokkal inkább szembeszökő az a jelenség, hogy a késő bronzkor végén, a korai vaskorban ismét gyakorlattá válik a **halomsíros temetkezési forma**. A halmos temetkezés újbóli megjelenését – több évszázadnyi lapos síros temetkezési mód után – különféle utólagos kultuszcselekményeket találunk a tumulusoknál, a tumulusok „szentélykörzetében”¹⁶⁹ – esetleg a kögyűrűvel (*peribolos*) körülvett „szent területben,” vagy annak közelében – a valódi, vagy a csak mitikus ősi sírjánál. Ezt Görögországban,¹⁷⁰ Itáliában¹⁷¹ általában a hőskultusz felvi-

¹⁶⁶ Elsősorban egy jellegzetes Halomsíros-kori forma, a kihajló peremű csücskös tálak jelentkezését észlelhetjük ismét a kora vaskor eleji leletanyagban.

¹⁶⁷ Többek között: Basarabi, Goričan, Kleinklein, Schandorf, Somlóvásárhely, Látatlan, Lovászpátóna-Kishalom; Kismező, Csöngye, Vaszar, Somlóvásárhely, Halimba, Süttő lelőhelyekről: BARB 1937.a, PATEK 1968. CIV. Tábla 1-2., 4. MITHAY 1983. 4. kép 16., KROMER 1986., PATEK 1993., METZNER-NEBELSICK 2002. Abb. 37/7., 38/9., Abb. 55., VÉKONY – V. VADÁSZ 1982. 3.

¹⁶⁸ Az ilyen jelenségeket viszont nem biztos, hogy csupán sírablásnak értelmezhetjük, hanem talán az alakulóban lévő, kezdődő hőskultusz kialakulásaként is magyarázhatjuk; vagyis a sírok felbontásakor – feltételezhetően – kultikus-rituális indíttatású cselekményeket is végrehajtottak/végrehajthattak. Ez kissé euphémisztikus megfogalmazása a pusztá sírablásnak. DANI - SZABÓ 2004. 101., további, bő párhuzamokkal és irodalommal.

¹⁶⁹ Vagyis későbbi, nem a sírral egykorú leletanyag jelentkezése.

¹⁷⁰ A hőseneket a „férfiak hírének” nevezik: RITOÓK 1973. 62. A VIII. század közepeitől Görögország-szerte a hőskultusz felvirágzásának különféle – nem csak szépirodalmi – formáival is találkozhatunk. Mykéné-kori nagy lelőhelyeken, várakban és temetkezéseknél: Athénben, Thébaiban, Argosban, Spártában, Knossosban – későbbi szentélyleleteket, sírok feletti áldozóhelyek maradványait tárták fel. A mykénéi temetkezési formák megismerését és néha pontos utánzását találhatjuk, pl. Salamisban (Cyprus). Tirynsben pedig, a késő bronzkori palota felett – annak korábbi

rágzásaként szokták értelmezni, tehát az ezeknek megfelelő ásatási megfigyeléseket a Kárpát-medencében¹⁷² is hasonlóképpen kell interpretálnunk. Görög földön ezek a jelenségek mindennél nyilvánvalóbb formában a homérosi eposzokból tárulnak eléink. Mint tudjuk, a hősepika később írásban is rögzült formáit több évszázados szóbeliség előzte meg¹⁷³, ill. a leírt változatokból is többfélét ismerünk.¹⁷⁴ Gondoljunk csak a Dél-Itália területén előkerült, legkorábbi (Görögország területét is beleértve) görög irodalmi emlékek közé tartozó, Ischia (Pithekussai) szigetén talált keleti görög (rhodosi) kerámiára karcolt homérosi eposzvariáció töredékre¹⁷⁵. Ennek a legnagyobb jelentősége az, hogy a homérosi típusú epika igen széleskörű elterjedését, az epikus történetek éneklésének általánosan létező „intézményét” bizonyítja Me-

építészeti elemeit is felhasználva – a Kr. e. VII. század elején kultuszépületet is emeltek. RITOÓK – SARKADY – SZILÁGYI 1984. 49. SNODGRASS 1971. 190-194. GEORGANAS 2002. 295. (és még több, fontosnak látszó, de számomra elérhetetlen publikációt idéz: ANTONACCIO, C. M.: *An Archaeology of Ancestors: Tomb cult and Hero cult in Early Greece*. Lanham 1995.; MORRIS, I.: *Tomb Cult and the 'Greek Renaissance': The Past in the Present in the 8th century BC*. *Antiquity* 62(1988)750-761., WHITLEY, A. J.: *Tomb Cult and Hero Cult: the Uses of the Past in Archaic Greece*. In: *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology*. (Ed.: SPENCER, N.) London 1995. Ld. még a lélantosi háborúban elpusztult Lefkandi romjain a Kr.e. VII. században épült *héroont* is. POPHAM – TOULOPA – SACKETT 1982. 169. skk.

¹⁷¹ Laviniumban, az ún. Aeneas-sírja körül (a későbbi évszázadokban) héroon épült. Róma születése 1980. 49.

¹⁷² A Görögországtól távol eső, a késő bronzkori halomsíros kultúra egyes tumulusainál is várható ilyen kultikus cselekményekhez sorolható maradványok előkerülése, pl. az 1983. évi leletmentés során – Jánosházán – valószínűleg hasonlóan interpretálható jelenségeket figyelhattunk meg. FEKETE 2004. b 165. Ún. dinasztiahalomként értékelhető egy több száz éven keresztül használt tumulus, Frankfurt mellett, ahol a halom közepén állandóan új, rangos halottat temettek el, ill. tártak fel. WILLMS 2002. 1. halom, 1., 6., 8.(?) és 12. sír, 20. p. *Valószínűleg a helyi közösség éppen elhunyt vezetőjét évszázadokon keresztül, rendszeresen a tumulus központi helyére temették*. A Kr. e. XV/XIV. századtól a VII. századig keltezhető központi temetkezésekkel, de a halomban más helyeken, egészen az V. századig voltak sírok. 5. kép.

¹⁷³ Általában egy isteni lény adta az aiodos tudását, pl. a Múzsák lehelletének hatalmától kapta Hésiodos a költészetet: RITOÓK 1973. 9. skk.

¹⁷⁴ Az ún. homérosi költők közé soroljuk – többek között – pl. Stésikhorost, Arkifínost, Hagiast is.

¹⁷⁵ JOHNSTON 1984. 60.

diterráneum-szerte.¹⁷⁶ A Kr. e. VIII. századból származó *skyphosra*¹⁷⁷, karcolt, hiányosan fennmaradt, jobbról balra futó edényfeliratnak igen nagy a kultúrtörténeti értéke, az írás eredete, kialakulása, megjelenése és elterjedése szempontjából.¹⁷⁸

A hőskultusz, a hőstisztelet egyéb megnyilvánulási formáit a mykénéi paloták feltárásánál és értelmezésénél csak jóval később¹⁷⁹ ismerhettük meg, csak e városok feletti rétegekben emelt kultuszhelyek megtalálása, kibontása és publikálása után.¹⁸⁰ Ilyen gazdag mellékletekkel ellátott (aranylemezzel borított vastű; keleti eredetű, a peremén és a fülén frízekkel díszített bronzedény; euboiai kerámia; egyiptomi fajansz gyűrű; arany pektorálé; arany mellkorong stb.) kettős temetkezést tártak fel, pl. Lefkandiban¹⁸¹ (a lélantosi¹⁸² síkon). Hasonló jelenségekről Itáliából¹⁸³ is van tudomásunk. Az új alapítású városokban sajátos formaként – a hőstisztelet változataként – az *oikistés-kultusz*¹⁸⁴ is megjelenik. Ennek hazai előfordulására is gondolnunk kell, a különféle

¹⁷⁶ A dunántúli leletanyag (elsősorban a soproni ábrázolások) ismeretében feltételezhetjük, hogy valamilyen szintű lantkíséretes, recitáló énekmondás itt is létezhetett.

¹⁷⁷ JOHNSTON 1984. 60.

¹⁷⁸ A Kr.e. 725 körülre keltezett feliratot ld. a szemelvényeink között.

¹⁷⁹ A fiatalabb leletek, a felső rétegek értelmezése csak jóval későbbi fázisban került a kutatás érdeklődési körébe.

¹⁸⁰ Ld. a 30. jegyzetet és WELWEI 1991. 50. skk.

¹⁸¹ POPHAM – TOULOPA – SACKETT 1980. 169. skk.

¹⁸² Hérodotos IV. 99., Thukydides I. 15. A vízforrásokban, szőlőben, olajfában, és rézbányákban gazdag lélantosi síkon, – Khalkhis és Eretria hosszan elnyúlt háborújában – valamelyikük oldalán felsorakozva – az összes görög törzs kivette részét. Az ott zajló küzdelemnek valószínűleg egészen más jelentősége is lehetett a görög kultúra kibontakozásának idején; hiszen helyszínét képezte a különféle színvonalon élő görög törzsek találkozásának is, a *hippeis* és a *hippobotai* küzdelmeinek. Eközben működött Hésiodos és a „homeridák,” vagyis a *görög kultúra születése zajlott*, ily módon élővé válhatott a bronzkori görög harcosok trójai felvonulásának részletező leírású vaskori megéneklése is.

¹⁸³ PALLOTTINO 1980. Feltehetően hasonló okokból vehették újra használatba az egykori mykénéi település, Thapsos egyik *siculus* sírját is, amely tényt és eseményt a protokorinthosi csészék tanúsítanak és kelteznek: JOHNSTON 1984. 61.

¹⁸⁴ KÖRTVÉLYESI 2000. 181. skk.

helyzetű halmok, halomcsoportok topográfiailag elkülönülő, a város más-más oldalán emelt egyes, vagy többes tagjainak értelmezésénél.¹⁸⁵

A hőstisztelet meglétét a dunántúli lelőhelyek és leletanyag ismeretében is feltételezhetjük. Erre elsősorban a jánosházi halomsír leletanyagában találhatunk bizonytalan, de mindenképpen észlelhető nyomokat; ti. abban a tényben, hogy egy halomsír¹⁸⁶ leletei között több évszázadnyi (!) különbség¹⁸⁷ van, ill. abban a felismerésben, hogy a jánosházi Országúti dűlőben – a késő bronzkorban – először több halomsírt emeltek, egymás közelében és ezeket – feltehetően – csak a Hallstatt-korban egységesítették, a feltöltésrétegek „átrendezésével” egyetlen nagyobb méretű tumulussá építették. Lázár publikációjában a két világháború között feltárt hat sírt ismertetett, amelyek három nagy korszakhoz-kultúrához tartoznak (késő Halomsíros-, Urnamezős- és Hallstatt-kor). Az 1983-as leletmentésünk során további két késő Halomsíros-kultúrába tartozó sírt tártunk fel. Ezek stratigráfiája arra hívja fel a figyelmet, hogy a mintegy 37 m átmérőjű kő sírgyűrű a későbbi korszakok építménye lehet, hiszen az 1983/2. sír rétegei a sírgyűrű közepe felé lejtnek, vagyis e szerint: a Halomsíros-kori temetkezések korábban önálló halmok lehettek és a Hallstatt-korban építették át egyetlen halommá, és akkor *peribolos*sal övezték (6-7. kép). Vagyis valódi, vagy fiktív ösökkel számolva, *dinasztia*-halomként épít(h)ették át¹⁸⁸. A Jánosháza-Farkasgyepű és Cseke (Čaka)-csoportok előkelő férfitagjai zsoldosként harcol(hat)tak, messze délen,¹⁸⁹ az ún. "tengeri népek" névtelen társaiként/csatlósaiként.¹⁹⁰ A dunántúli késő bronzkori lakosság fegyverzete – védő- és támadófegyvereik – megfelelték a Mediterráneumban használtaknak; kardjaik is az ún. „gemeineuropäische”¹⁹¹ formák voltak. Ezek a fegyverek, ugyan a temetkezési rítusból adódóan máglyára kerültek, és alig felismerhető dirib-darabokra törve, és/vagy megolvadtan kerültek a sírokba, de számunkra használatuk, birtoklásuk

¹⁸⁵ FEKETE 2006. III. rész 4., 82. skk.

¹⁸⁶ LÁZÁR 1955. 202. skk.

¹⁸⁷ KEMENCZEI 1996. 91. skk.

¹⁸⁸ FEKETE 2004. Cf. az eichleheni halommal, 5. kép.

¹⁸⁹ KÓSZEGI 1983.

¹⁹⁰ BOUZEK 1985. 207. skk.

¹⁹¹ Franciaország területétől kezdve, keresztül az egész európai kontinensen, délen Cyprusig teljesen egyformák voltak, Velemből ilyen kard öntőmintája is előkerült. FEKETE 2004. 162. 5. kép.

ilyen állapotukban is bizonyítottnak tekinthető (pl.: Jánosháza,¹⁹² Cseke¹⁹³, stb.). Valamivel későbbi időszakban fegyvereket már csak az ún. kurdi típusú kincsekben¹⁹⁴ találunk. Az is előfordul, hogy ezekben a teljes testet beborító páncélzat (vagy a védőfegyverzet több darabja) is előkerült, pl. dendrai típusú páncélzat a Nadap-Jánoshegyi depotban.¹⁹⁵ Ebben az időszakban a „háborús veteránok” már nem kapnak halmokat a sírjaik fölé, a bronzkincsek/depotok pedig – legalábbis részben – az isteneknek felajánlott¹⁹⁶ leletegyüttesek lehetnek.

A Mediterráneumból megismert szokások közül elsősorban a vendégbarátságoknak, – a korszak politikai kapcsolatainak a kiépítését, a szerződések megkötését szolgáló intézményeit, s ezek elsődleges helyszíneit, a lakomákat, sőt a *symposion*ok felszereléseit, a fejedelmi ivó és étkezészeteket kell megemlítenünk. A királyok, fejedelmek rangját – minden vendégük, szövetségesük számára szembetűnően és kézzelfoghatóan is – elsősorban a pompás és drága edényeik fejezik ki. (Természetesen maguk a paloták, berendezéseik, felszereléseik, a fegyverek, lovaik is.) A mykénéi világ összeomlásával, az egykori királyi központok virágzó kultúrája – Athén kivételével – Görögország-szerte megszűnt, lakói szétszéledtek, így egyes területek teljesen el is néptelenedtek. A korábbi évszázadok életmódjának megfelelő folytonosan megújuló, a pillanatnyi érdekek szerint alakuló és átalakuló, különböző vezetésű és változó szövetségekben végrehajtott háborús kalandozásaik¹⁹⁷ ideje pedig végképp lejárt. A különféle hadjáratok emléke, a régi sikerek recitálása, az emlékezés a dicső múltra – a hősökre és a hősi tettekre – volt/lehetett a lelki összetartó kapocs a „sötét kor”, vagy másképpen a „görög középkor,” az átalakulás évszázadai alatt¹⁹⁸. Az

¹⁹² UO.: 161-162., 3-4. kép.

¹⁹³ PAULIK 1963. 269. skk.

¹⁹⁴ MOZSOLICS 1985., passim. A kincsekken kívül az ipari centrumok településein, házaiban: pl. Celldömölk-Sághegyen, és Velem-Szentviden.

¹⁹⁵ PETRES 1982., 1990., MAKKAY 2006.

¹⁹⁶ Gaben 1997. passim.

¹⁹⁷ Alföldi András „morális gát”-ja, – vagyis az érzelmektől fűtött, azaz nem kiszámítható, nem az írásbeliségen és az államiságon alapuló közösségek életének sajátosságai – nem csak a Római Birodalom északi határvonalán élő germánonál volt érzékelhető. Ez a jelenség – úgy látszik – az írásbeliség nélküli társadalmak általános tulajdonsága lehetett. ALFÖLDI 1952.

¹⁹⁸ RITOÓK – SARKADY – SZILÁGYI 1984. 31. skk.

írással források nélküli, kizárólag szójhagyomány útján tanult és nemzedékről-nemzedékre átörökített *oral history*¹⁹⁹ jellemzője az időhiány, az ún. *sodródó hasadék* jelentkezése az emlékezetben.²⁰⁰ Az elmesélt genealógiák általában 10-15 nemzedéket ölelnek fel. A korai eposzköltészet kialakulása idején még e műfaj „szabályai” felismerhetők a hexaméterekben elbeszélte történelemben. A mykénéi hősök és a *homérosi* költészet kora között több mint 300 év, vagyis 10-12 generációnyi távolság van. A hősköltészet átugorja a „sötét kor” időszakát, e nehéz korszakot nem éneklie meg, legfeljebb a vashasználat említésével találkozunk a trójai háború idejében. A mykénéi királyokról, a trójai háborúról, annak eseményeiről, hőseiről beszél, többszáz év elteltével a történetek után. Bronzkori tárgyról, témákról, kultúráról, eszményekről és ideákról – a vaskorban. De nem csak a régi dolgokat említik, hanem az új korszak „modern” eszményei is megjelennek a homérosi költészet fiatalabb eposzában, az *Odyseiában*.²⁰¹ Természetesen arról csak alig vannak adataink, hogy ez az emlékezés – az eposzköltészet – mikor kezdődött, mennyire folyamatos, időrendje hogyan értelmezhető.²⁰² A történeti, vagy mitikus genealógiák kezdete bizonytalan időbe nyúlik vissza, homályba vész, csak kérdőjelesen, erős fenntartásokkal tartható hitelesnek. A törzsi társadalmakból vett adatok szerint általában csak

¹⁹⁹ E körbe nem csak azok a korszakok és kultúrák tartoznak, amelyek nem ismerik, nem használják az írásbeliséget, hanem közelmúltunk jobb- és baloldali diktatúrának időszakában, a vészhelyzetekben – biztonsági okokból – egyetlen lehetőségként a történetek, az üldözött, nem kívánt irodalmi alkotások, eszmék, vagy események megörökítésére kizárólag a szóbeliség maradt. Ennek közismert, modernkori, szép-irodalmi ábrázolása: BRADBURY, R.: Fahrenheit 451. In: UŐ.: *Marsbéli krónikák*. Kisregények és elbeszélések. Európa Könyvkiadó, Bp. 1966. 277. ssk.

²⁰⁰ ASSMANN 1999. 49. ssk.

²⁰¹ RITOÓK – SARKADY – SZILÁGYI 1984. 37. ssk. A bronz- és vaskori viszonyok eposzbéli ábrázolásáról ld. még: BENNET 1997. 511. ssk. és a Fig. 1., MORRIS 1997. 535. ssk., SNODGRASS 1997. 560. ssk.

²⁰² RITOÓK 1973. passim, RITOÓK – SARKADY – SZILÁGYI 1984. 45. ssk., OSBORN 1996. 137. ssk. A görög – írásban is megőrződött – hagyományon kívül említést kell tenni az olyan szóbeli epikus gyakorlatokról is, mint a kelta *druidák* és *bárdok*, tevékenysége, vagy a különféle *balkáni* népek *hőseinek*, vagy a magyar *regősök* énekei, a finn *Kalevala*, stb. Vagyis, korokon, kultúrákon és népeken átívelő az ősi hőskultusznak számos megnyilvánulási formája hagyományozódott ránk, amelyet csak évszázadokkal később foglaltak írásba, vagy csak valamilyen említésként ismerjük, s talán egykor még több olyan is létezhetett, amiről ma már semmilyen formában sincsenek ismereteink.

az utolsó 2-4 generáció nevei igaziak.²⁰³ Az ős (a „hős”) és a mesélő/dalnok saját korszaka közötti hiátust pedig fiktív nevek láncá tölti ki, amelynek hossza – szemlátomást – kötött.²⁰⁴

Már a Dunántúl lakossága sem járt el messzi csatákba a különböző királyok egymás elleni küzdelmeit eldönteni, de a városiasodó életforma, az elitréteg rangját kifejező és hangsúlyozó – elsősorban lemezipari termékek – bronzedények,²⁰⁵ evő- és ivókészletek, páncélok, lábvérték, sisakok stb. a nagyobb helyi műhelyekben sorozatgyártás-szerűen készültek.²⁰⁶ Nem szabad megfejeltkeznünk a korszak fejedelmi központjaiban mindenhol megtalálható arany ékszerekről, koronákról, diadémákról sem.²⁰⁷ Lehet, hogy ez a hatalmas fémgazdagság elsősorban azt volt hivatva láttatni, hogy ezek a barbár fejedelmek/királyok – e kincsek rangos birtokosai – alkalmasak (lennének) vendégbarátnak, szövetségesnek; képesek a harci vállalkozásokhoz szükséges, a kor magas színvonalú haditechnikájának²⁰⁸ minden tekintetben megfelelő, drága és pompás fegyverzetet kiállítani, várják a meghívásokat. A mykénéi városállamok összeomlása miatt az állandó hadi vállalkozások megszűntek. A déli területek hadjárataiban való részvétel elvesztett lehetőségével már nem volt – szinte folyamatos – összeköttetés és kapcsolat a

²⁰³ Assmann e véleményével szemben a mongol genealógiákat hozhatjuk fel, ahol sok nemzedéken keresztül „vezetik”, és a fiataloknak is megtanítják a leszármazásukat. Ma is több tízezer ember vallja magát Dzsingisz kán leszármazottjának. Valaha a magyarok és a székelyek is legalább hetedíziglen felsorolták őseiket (LÁSZLÓ GY.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.), és ugyancsak hosszú leszármazási táblázatot találtak egy keleti magyar, kazak környezetben élő, ma már magyarul nem beszélő néptörödéknél is. Ld.: BENKŐ M.: A torgaji madiarok. Keleti magyar néptörödék Kazakisztánban. TÍMP Kft. Kiadó, Bp. 2003. 11., 54., 60., 74., 78-80., 92-93., 120-125.

²⁰⁴ ASSMANN 1999. 49. skk.

²⁰⁵ PATAY 1990., passim.

²⁰⁶ KŐSZEGI 1983., MOZSOLICS 1985.

²⁰⁷ Velem-Szentvid, Sághegy, Várvölgy-Felsőzsid, Székesfehérvár, Óbuda, MOZSOLICS 1950., LÁZÁR 1942., TOMPA 1935.

²⁰⁸ Még igazi kétkerekű, keleti harci kocsi két-két kereke is előkerült a Kárpát-medencéből: Abosról (Obesovice) és Árokaljáról (Arcalia), HAMPEL 1886. 59. tábla 1-2. Ld. még: VISY 2005. 205. skk. Más, helyi késő bronzkori kocsitípusok különféle bronz szerelvényeit is szép számmal ismerjük a korszak kincsleteiből. Pl.: Nagybobróc, Sajóvámos, Velem-Szentvid, stb. MOZSOLICS 1985. Ld. még: RUSU 1994. 167. skk., Pl. I-XII., WINGART 1994. 241. skk. Abb. 5.

két, távoli és ilyen módon egyre távolabbra került terület között.²⁰⁹ Az események további menetét – írásos és egyéb források hiányában – nem tudjuk rekonstruálni. A Kárpát-medencében készített hatalmas mennyiségű bronztárgyat pedig ekkor szinte kizárólag csak *kincsleletekből*²¹⁰ ismerjük. A korszak feltárt temetkezéseinek²¹¹ mellékletei – a Dunántúlon különösen – viszont szinte szegényesek, sehogy sem felelnek meg az ipari méretekben gyártott fémművesség termelési arányainak. Formálódó új, *vaskori* kultúrájuk mozgatóereje lehetett – talán itt, a meszsi, barbár Dunántúlon is – a hősi múltra, a régi dicsőségre, a kalandokra való emlékezés: a recitáló, éneklő, vándor *aiodosok hőstörténet*-mesélése. Ezek feltárható régészeti bizonyítékai: a költséges és hosszadalmas²¹² tumulus-temetkezési rítus újbóli feleledése és gyakorlata; a tumulusok sírkamrás, bejárati folyósós (*dromos*) kiképzése; a leletanyag formáinak a mediterráneumit utánzó jellege (evő-, ivókészletek, protomés edények, edénytartók, stb.); a frízszerű, alakos ábrázolások és azok témái (különösen a lantjátékos ábrázolása, a kocsizás, a versenyjelenetek, a bokszolás, a szövés-fonás, valamint az áldozati jelenet, stb. 8., 11-12. kép).

A helyi természetföldrajzi adottságok, a görögök számára hiányzó nyersanyagok beszerzésére és ennél talán még fontosabb, hogy a lassan, de egyre nagyobb kapacitással megindult termelésük fenntartásához, a további fejlődést és fejlesztést is biztosító felvevő piacok²¹³

²⁰⁹ Hiszen a mykénei háborúskodások megszűntével már nem vehettek részt a különböző méretű harcokban a Kárpát-medencei késő bronzkor katonái.

²¹⁰ **MOZSOLICS A.** kötetei bőséges példákkal szolgálnak. Gaben, passim. Ld. még, különösen: **METZNER-NEBELSICK** 1997.

²¹¹ **KŐSZEGI** 1983., **V. SZABÓ** 2003. 165. „A temetkezések ilyen nagyfokú hiánya feltehetően arra utal, hogy ennek a kultúrának a népessége halottai földi maradványairól valamilyen különleges rítussal (például a hamvak folyóba szórása vagy a test elrothasztása egy szent ligetben) gondoskodhatott.” A legnagyobb sírszámú temető a békásmegyeri, amelyben a korszak teljes időszakán végighúzódo temetkezéseket tártak fel. (324 sír) **KALICZ - SCHREIBER** 1991.

²¹² A hamvasztás szertartásáról, a hatalmas máglya kiégéséről viszont olyan adatokkal is rendelkezünk, hogy egy máglya kiégése mindössze egy óra leforgása alatt megtörtént. Ld. az arab utazó, **IBN FADLAN** szemléletes beszámolóját a szemelvényeink között.

²¹³ A korai gyarmatosítást közvetlenül megelőző időszakban a lakosság lélekszáma legalább megháromszorozódott. A demográfiai változások miatt, a megnövekedett lakosság számára már nem lehetett az amúgy is szűkös földterületet tovább aprózni.

íránti érdeklődésére és felkutatására is találunk nyomokat. Ezekkel korban párhuzamosan, a keleti lovas nomádok, mellettük a Bosut III.-Basarabi elemek érkezése (az Argonauták útján); és a római korban le is kövezett, de már jóval előtte, az évezredek óta használt „információs sztrádán”, – a Borostyánkő úton – folyó különféle békés és kevésbé barátságos információáramlások olyan ismereteket és embereket közvetítettek, akiknek tudása, rangja és az általuk képviselt értékek megváltoztatták a Kárpát-medence lakosságának életét. A változások csak lassan, de folyamatosan zajlottak, s a régészetben legsűrűbben használt módszerrel, a tárgytipusok fokozatos megújulásának dokumentálásával, „tipológiai fejlődéssel” (tipokronológia) érzékelhetők.²¹⁴ Természetesen nem csak az edényformák és egyéb tárgytipusok lesznek mások, hanem megváltoznak a körülmények, a lelőhelyek, változnak a szokások, átalakul a települések képe, a temetkezési szokások, a társadalmi tagozódás, és változnak az emberek életét, érdeklődését, hitét befolyásoló ideák is. Kialakul a salzkammerguti központú Hallstatt városka környékén fekvő lelőhelyről elnevezett belső-alpi Hallstatt-kultúra, ennek jobb- és baloldalán az európai kora vaskor két nagy területi változata: a nyugati, és a minket közelebből érdeklő *Keleti Hallstatt-kultúra*,²¹⁵ Ausztria, Magyarország, Szlovákia, Horvátország egymással határos, összefüggő területein. (5. térkép)

Szükség volt mindennek előtt gabonára is, valamint a fellendülőben lévő iparnak is szüksége volt új megrendelőkre és felvevő piacra a termelés további bővítéséhez. Legelőször a fazekasok emelkedtek ki az új igényeket is kielégítő termékeikkel, – meg persze, ezek elkészítéséhez a jó minőségű nyersanyag adott volt, így a változások korát, – hiszen új nyersanyag keresésére sem kényszerültek – így részben meg is előzhették, ill. formagazdagságukkal, a kerámiák technikai kivitelükkel, minőségükkel, díszítményeikkel elsőként jelezhették az új idők beköszöntét is. OSBORN, 1996. 70. skk.; RITOÓK–SARKADY–SZILÁGYI 1984. 20. skk. A fémművesség megújulásához pedig elsősorban akár távoli területekről származó nyersanyagra volt szükség. Ld. a *métropolisokat* és az *apoiikiákat* a Függelékben, valamint a görög gyarmatosítást az 1. térképen.

²¹⁴ Pl.: METZNER-NEBELSICK 2002. alapos munkáját ld. passim.

²¹⁵ G. Tomedi megdöbbenően találó szavait idézzük: EGG–KRAMER 2005. 1. „*Osthallstattkultur läge dort, wo Beamte und Wissenschaftler der österreichisch-ungarischen Doppelmonarchie tätig waren.*”

5. A vasművesség kezdetei

*„S a nagyság helyén hogy már fent ült a sah...
Előbb egy jeles kincsre vetvén kezét,
e bölcs kétfelé fejt vasat meg követ,
s a vas hasznot ont már, a szikrát-vető,
mivel nem szorongatja vad sziklakő.
S eként kélt egy új hivatás:
Legyen fejsze-, fűrész-, kapához kovács.”*

Firdauszí: Sahnáme, (12. p.)
Devecseri Gábor fordítása

Különös jelentősége van a vaslelőhelyeknek, amelyeknek köszönhetően az Alpok-Adria vidékének kora vaskori átalakulása megindult, sajátos fordulatot vett és valamilyen külsőleg látható egységet is képzett. Mindezen folyamatok háttérében nem szabad elfelejtkeznünk a Földközi-tenger térségében lejátszódó eseményekről sem, amikor föníciaiak, cyprusiak, euboiaiak és más görögök is egymással versengve jelennek meg – többek között – Elba szigeténél és a Colline Metallifere területén. Az Észak-Etruria területén történt változások hatásai – természetes módon – a mögöttes térségekben is érzékelhetők.

A kora vaskor kezdeténél tapasztalt fellendülésben, annak egyik okozójaként minden bizonnyal a környék – később a rómaiak által is ismert és hangsúlyozott – vasgazdagságának volt szerepe.²¹⁶ Miske Kálmán véleménye szerint a velemi hegyen a római hódítás idejére ez a vasmennyiség viszont már régen elfogyott, vagy az eltelt évszázadok alatt számukra már kiaknázhatatlanná, feltárásra gazdaságtalanná, vagy alkalmatlanná vált; ők már csak Noricum gazdagságáról, kitermelésre

²¹⁶ Gazdag arany-előfordulásokról is megemlékezik: STRABON IV. könyv 7., 12.

érdemes vasmennyiségéről tudtak.²¹⁷ Később, a honfoglalás- és az államalapításunk korában, ugyanez a terület (a Dél és Nyugat-Dunántúl) – a vas miatt – vált újra fontossá.²¹⁸ Itt alakult meg a – nevében is ezt a jelentőségét kihangsúlyozó – Vasvár²¹⁹ központú vármegye is, és egyre másra újabb kohók, vasfeldolgozó lelőhelyek feltárásáról szólnak a Sopron, Vas és Somogy megyei régészeti híradások.²²⁰

Mint már korábban szó volt róla, a Kárpát-medencében viszonylag korán találkozunk import vastárggyal (Gánóc/Ganovce²²¹). Valószínűleg a bronzművesség melléktermékeként, feltehetően szennyező-, esetleg ötvözőanyagként – ez esetben talán már tudatosan – használt, a késő bronzkori bronz kincsleletek egy részénél, a tárgyak felszínén vasrozsdaként kirakódott, meglehetősen magas vastartalmat találtunk több kincsleletben is²²². Az Észak-Kelet-magyarországi késő bronzkori vaselőfordulások összefoglalását, a kérdés elemzését **B. Hellebrant Magdolna**²²³ végezte el. A különféle késő bronzkori kincsleletek kémiai analízise során tisztázódott, hogy a bronz összetételében 0,5%-ig megengedhető a vastartalom, ha ennél magasabb százalékban van jelen a fém-ötvözetben, akkor sűrűn folyó, rossz térkitöltő tulajdonságú, magasabb olvadáspontú lesz az anyag. Ennek ellenére ezekben a leletegyüttesekben 2-3, sőt 5 %-os vastartalommal is találkozunk.²²⁴ Most vizsgálatok sorával azt kellene meghatározni, hogy rossz minőségű nyersanyaggal (azaz vassal szennyezett), technológiai hibával (ez esetben oxidáló pörköléssel és átolvasztással lehet eltávolítani a bronz minőségére káros vasat) állunk-e szemben, vagy tudatos kísérletezések sorozatát leltük-e

²¹⁷ Nem találhatunk a környék megnevezésére alkalmas földrajzi nevet Strabonnál. Ld. még MISKE kéziratait a vasbányáról, in: FEKETE 2006., az Adattár-Levéltár c. részben.

²¹⁸ GÖMÖRI 2000. 8. sk., 2/a-2/b kép., 219., 283. skk.

²¹⁹ UO., KISS 2000. 278. skk., további irodalommal.

²²⁰ Gömöri J. munkásságát kell elsősorban kiemelni a vaskohók és egyéb vaslelőhelyek felkutatásában, feltárásában, értelmezésében és publikálásában. GÖMÖRI 2000.

²²¹ BOUZEK 1985. Pl. 4,1.

²²² Ld. fentebb a 131. jegyzet és: MOZSOLICS 1963. 252-259. Nagykálló-Telekol-dal, a 6. kép 25., 29-36. tokosbalta töredékének felületén vasrozsdanyomok, bronzrögök vasoxidnyomokkal. Nagykálló-Görénymocsár bronzleletben is voltak vasrozsdanyomok, HEGEDŰS 1963. 259-262.

²²³ HELLEBRANDT 2003. 285. skk.

²²⁴ UO. 286.

meg? A magam részéről két érvel is megerősíthetőnek tartom a tudatos tapasztalatszerzés feltételezését:

1. az egyes leletekben különféle arányban található vas és a leletegyüttesekben, kincsleleteken belül pedig más-más arányú ötvözeteket találunk, tehát nem adott, egységes vasmennyiséggel szennyezett ércet használtak, hiszen akkor azonos, vagy közel azonos százalékarányt észlelnénk.

2. még nehezebben lehet a „gondatlan megtisztítás, vagy előkészítés” fogalomkörébe utalni a pácini IV. bronzkincs egyik újraelőszárasztásra szánt baltaél-töredékét, amelyet acél(!)lemez-borításban találtak (1,90% vas, 0,91% C és 0,082% S). A HaA₁-korú bronzdepotban a további bronztárgyak 2,90-3-5%-ban tartalmaztak vasat.

Erdélyben a késő bronzkori vashasználat átmeneti időszakokra jellemző sajátosságait, különböző fokozatait is sikerült meghatározni: a HaA₁ időszakban sírleletekben, vagy kincsleletekben fordul elő, a HaA₂ időszakban szórványként, a HaB₁-ben telepekről, szórványként, a HaB₂-ben telepekről, kincsleletekből és temetőből, a HaB₃-ból pedig telepekből és temetőkből is előkerülnek vasleletek.²²⁵

A különböző lelőhelyeken előforduló korai vaseszközök között a leggyakoribb új fémből (vasból) készült tárgy: a vaskés, mintegy harmada az összes vasleleteknek a karos balta, ennek fele a kétélű balta, a tokos balta és a fibula, a többi eszköztípust csupán egy-egy tárgy képviseli a leletegyüttesekben (tör, kard, kalapács, véső, sarló).²²⁶

A Velem-szentvidi kísérőteraszok élén talált, különlegesnek is mondható kyklopius erődítést, a bástyákat indokolhatja, az ásatási szelvényeinktől mindössze 40 m-re fekvő őskori **vasbánya**²²⁷ aknája, amelynek feltárását Miske Kálmán 1929-ben megkezdte²²⁸. (13-14. kép)

²²⁵ LÁSZLÓ 1977. 70.

²²⁶ UO.

²²⁷ MISKE vasbányáról szóló kéziratait ld. FEKETE 2006., az Adattár-Levéltár c. fejezetben.

²²⁸ Ennél a résznél mindenképpen utalnunk kell arra a körülményre, hogy ezen a környéken találtunk preszkíta jellegű leletanyagot is. Talán e tárgyak jelenléte nem lehet közömbös a bánya megnyitásának szempontjából sem. A felmerült ötlet (miszerint a Szentvid-hegyen vasbánya volt) bizonyítása, vagy elvetése – a rétegek elpusztulása, és Miske jegyzeteinek, rajzainak eltűnése/lappangása (?) miatt – ma már teljes bizonyossággal nem lehetséges.

E vizsgálat tudományos alapját **Bandat Horst**²²⁹ habilitációs dolgozata, és az abban megírt eredményei adták meg. Ugyanis az Írottkö-hegység tömbjének geológiáját kutatva felfedezte a Szentvid karbonátos vasvegyületét – a szideritet – amelyet a rézhez, pontosabban a rézkarbonátokhoz (azurit és malachit) hasonló, igen egyszerű technológiával lehetett kohósítani. Ekkor a vasbánya helyét is sikerült meghatározni, és azonosítani a korábban az Árpád-kori Szentvid vár²³⁰ ciszternájának tartott „hornyolattal”.

Miske Kálmán e témájú kutatásainak eredményeit egy rövidebb és egy hosszabb – kéziratban maradt – cikkében foglalta össze.²³¹ A bányáról szóló két kézírata a Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában is megvan.²³² Sajnos a tanulmányok kép- és jegyzetanyaga nem maradt fenn, cikkének adatai viszont külföldön ismertek.²³³ (Ugyanis Miske és

²²⁹ A Földtani Intézet asszisztense volt ekkoriban. BANDAT 1928. Bandat, H. a neves geológus és ethnográfus 1929-től Szumátrán tartózkodott, a Kőszeg-Rohonci hegységről írt munkáját ott dolgozta át. BANDAT 1932. 1943-ban visszatért a helyszínre, hogy eddigi munkáját kiegészítse, azonban az ekkor elvégzett rétegtani felvételei sajnos a II. világháborúban megsemmisültek. ZENTAI 2000. 313. skk.

²³⁰ FEKETE 1986. 63.

²³¹ Savaria Múzeum, Régészeti Adattár 239. Ez a két kézirat 1984. július 25-én került a kezembe, előtte évekig ismeretlen használatban volt. FEKETE 1986. 66. oldal, 57. jegyzet. Miske kiadatlan írásait ld. teljes terjedelmében: FEKETE 2006., az Adattárban (VI. rész).

²³² Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, III. V. II. (Non vidi!) Idézi: ZENTAI 2000.

²³³ SHEPHERD 1980. könyvében három helyen szerepel Velem-Szentvid.

1./ 210. oldal: „Hungary is one of the few countries from which details of actual prehistoric iron mines are available. Velem St. Vid in western Hungary, quoted as the earliest known iron mine dates apparently from Early Hallstatt times 1100-800 BC. The iron ore, *siderite*, was worked with a 12 m diameter pit to a depth of 6 m. At this site the excavator considers that a shaft of 70 m deep must have existed at some time. The finds of antimony-bronze ingots have been dated, according to Bromehead (1940), to late Bronze Age times.”

2./ A velemi bronzművességről így ír a 228. oldalon: „Velem St. Vid in Hungary opencast mining of copper and antimony continued right through the Iron Age to provide metals for the making of antimony bronze. According to Eaton and McKerrel (1976), alloys of copper with lead, antimony and zinc were wholly absent during both the Early and Middle Bronze Ages in the Near East.”

3./ Végül a 247. oldalon táblázatban szerepel: „Velem St. Vid opencast iron BA c. 1000.” Sheperd forrásként az alábbiakat jelöli meg (ezeket a tanulmányokat nem si-

Bandat egy angol nyelvű cikkben is beszámolnak az addig elért eredményeikről.²³⁴) Az angol kutatás információi egyértelműen Miske – korábban emlegetett – kéziratából, vagy Miske ismereteiből, tapasztalataiból származnak. Akkor is bizonyosnak tarthatjuk, hogy az angol feldolgozás Miske felismerésein alapszik, ha a Shepherd által hivatkozott – feltételezett közvetítő – forrásokat nem sikerült megszerezni. Olyan számadatokat tartalmaz ugyanis – 12 méteres átmérő, 6 méteres mélység – amely csak Miskétől, vagy a báró közvetlen környezetétől származhatnak (esetleg Tompa Ferentől?), vagy annak a régész-kirándulásnak a személyes, helyszíni tapasztalataiból, emlékeiből, akik e kutatások évében (1929-ben) Velem-Szentviden jártak.²³⁵ Miske Kálmán a bányáról írt két, közlésre szánt összefoglalásán kívül, Tompa Ferencnek²³⁶ részletesen és hosszan ír a vasbányáról, és a velemi kuta-

került megszerezni): BROMEHEAD, C. E. N.: *Geolog. Mag. London* 96,2 (1940) 113-120., EATON, E. R. – McKERREL, H.: *World Archaeology* 8(1976)169-191.

²³⁴ MISKE - BANDAT 1929.

²³⁵ 1929. szeptember 5-én. Ld. erről bővebben majd a 211. jegyzet.

²³⁶ 1920-ban a szombathelyi Múzeum háborús és forradalmak-okozta kárainak felmérésére, a normális múzeumi viszonyok helyreállítására, és talán Miske Kálmán ellenőrzésére is(?) a Nemzeti Múzeumból kiküldött, korábban az 1848-as szabadságharcból doktorált(!), Velem-Szentvid és Miske hatására évek óta már az őskorral foglalkozó Tompa Ferenc ekkoriban habilitált a Bandkeramikról írt munkájával. (TOMPA 1929.) Később ő lett a budapesti egyetem első ősrégész professzora. (Ld. erről az utalást FEKETE 2006. az Adattár-Levéltár c. fejezetben.) A Kultúregylet (vagyis a mai Múzeum) épületében az I. világháború éveiben hadikórház és zeneiskola is működött. Tompa három évet töltött (1923. szeptember 24-ig – 1923/13. számú levél a Savaria Múzeum irattárában, Dr. Szóts miniszteri osztálytanácsos aláírásával) igazgatóként Miske mellett Szombathelyen, a Múzeum helyreállításával, az anyag leltározásával foglalkozott, és Velem-Szentviden megismerkedett az „ásó tudományával” is. Újraendezték és – didaktikus szellemben – a nagyközönség számára is láthatóvá tették a velemi leletanyagot bemutató kiállítást. Ezekről Miske rajzos kéziratai a Savaria Múzeum Régészeti Adattárában vannak, a RA 239. számon. TOMPA 1922. 181. skk., PATAY 1983. 126. sk. KÁROLYI 1990. 389. skk. Tompa szombathelyi működéséről ld. még a 1920/9. számú iratot az SM Irattárában, ahol Miske báró „a kommunizmusból kifolyólag vizsgálat alatt állt” (mert a kommün alatt is megmaradhatott állásában). Tompa, aki a Nemzeti Múzeum igazgató helyettese volt, Szombathelyen múzeum igazgató és a Kultúregylet titkára is, egyszemélyben, segítségül hívta Alföldi Andrást és Oroszlán Zoltánt, a Nemzeti Múzeum akkori segédőreit is elsősorban a Régiségtár haladéktalan rendbehozatalára. Ld. még: PÁVEL 1964. 293-294., 298. és a 49. jegyzet.

tások egyéb feladatairól: az őskori temető²³⁷ felkutatását tartotta – a vasbánya feltárása mellett – a legfontosabbnak. Alapos érvekkel támasztotta alá a kétféle kutatási terv egymáshoz viszonyított fontosságát, sorrendjét; a temetőkutatás elhalasztása mellett érvelt, hiszen nem tudták, hol keressék, ezért esetleg évek telhetnek el úgy, hogy semmit se találnak. A vasbánya helyét pedig már ismerték – írta Miske.

Különösen szerencsés, eredményes és leletgazdag esztendő volt az 1928.²³⁸ és az 1929.²³⁹ A két fontos és jelentős felfedezés ebben a két

²³⁷ Sajnos ez a törekvés máig sem járt sikerrel. A lelőhely őskori temetőjének/temetőinek helyszínét – talán helyesebb helyszíneit mondani, hiszen több mint ezer esztendő sírjait keressük(!) – még mindig nem ismerjük. A '70-'80-as években az ilyen irányú kutatásokat teljesen lehetetlenné tette az eszelős határsáv és a mindenféle te-repjarást megakadályozó katonai ellenőrzés. Bár történtek kísérletek bizonyos jelenségek sírként, temetőként történő magyarázatára. (MARTON 1995. 95. skk., 1997. 51. skk. Valamint nyoma van annak, hogy Velem és Bozsok között, a Péterics-hegy lábánál [feltehetően] az egykori katonai gyakorlatok dombjait – régészeti módszerekkel – kezdték feltárni. BARRAL et al. 1996. 416., Fig. 1. Ezen a térképvázlaton a katonai gyakorlóhalmokat tumulusokként jelzik.) A valódi temetők megtalálása és feltárása még bolderabb időkre, szerencsésebb régészekre vár.

²³⁸ A 13/1928. számú levelében 1928. október 16-án Miske (elnökként) jelenti be a Vasvármegyei Kultúregylet Múz. Biz. ülésén, hogy a nyári ásatások idején megtalálta a vasbánya bejáratát. Ezek után több levele foglalkozik a bánya kutatásával, ill. ennek felfedezéséről. 700 pengő „államsegélyt” is kap, és az MTA is támogatni ígéri (abban az évben nyílt meg a Vigyázó-alap pénzügyi kerete) a kutatást. Ld. a 19/1928., 40/1929., 53/1929., 54/1929. számú leveleket is a Savaria Múzeumban.

²³⁹ 1928-ban elméletileg fedezték fel a vasbányát, a gyakorlati feltárása – állami támogatással (Vigyázó-alap) – 1929-ben kezdődött meg; ennek megmaradt része Miske kéziratában, ill. Tompa Ferencnek írott leveleiben olvasható. Arról sajnos nincs tudomásunk, hogyan alakult a továbbiakban a bánya feltárása, csak azt tudjuk, hogy az 50-es évek „vas és acél országa” hagymázás lendületében a vasbánya aknáját oldalról megfúrták, és a maradék rétegsort a bányagödörben felgyülemlt víz nyomása a lejtőre zúdította. Ezzel megszüntették minden további kutatás lehetőségét is. 1952. szeptemberében érték el a Miske-féle akna betömedékelt részét, ahol korhadat faszervezeteket és egyéb omladékokat találtak, a helyszínen lévő „archaeológusok” szerint (valószínűleg Türr Ervin, aki nem sokkal ezután hagyta itt kerékpárját és nyugatra távozott) római kori ciszterna maradványait találták meg. LENGYEL 1952. ZENTAI 2000. 316. Türr E. Szombathely római vízellátását tárgyaló cikkén kívül (TÜRR 1953.) 1952-ből származó ásatási jelentése a Savaria Múzeum Régészeti Adattárában (RA 253.) és a Magyar Nemzeti Múzeumban maradt meg. Ld. még FOLTINY 1958. 20. skk., különösen 24. skk.

évben a vasbánya felfedezése és az arany diadémát²⁴⁰ is tartalmazó kincslelet (az őskorban eredetileg bronzlemezre erősített, de az elrejtésnél arról eltávolítva összehajtogatott aranydiadém, aranykorongok és egy jókora aranygombolyag, vagyis fólia vékonyságúra kikalapált és milliméter vékony sávokra, feltehetően éles vésővel felvágott, részben spirálszerűen feltekeredett – mint az esztergapadon a fémforgács – aranyhuzal²⁴¹) előkerülése volt. Ezek a leletek egy nemzetközi régész-látogatásra²⁴² kinyitott, Velem-Szentvid jelentőségét, leletgazdagságát

²⁴⁰ TOMPA 1937. 105.: „sowie aus einen Goldfund, der aus einem getriebenem Gürtelblech sowie aus einem Knäuel von feinem, schmalem Bandstreifen aus dünnem Blech mit Mittelrippe Bestand.” MOZSOLICS 1950. Taf. I-III.

²⁴¹ Hasonló vékony huzalok a többi egykorú és megegyező funkciójú leletegyüttesben is voltak. A Velem-Szentvidhez légvonalban igen közeli Rothengrub (NÖ.), melynek arany huzalait a Naturhistorisches Museum kitűnő restaurátorai egy spirállokból és kúpkából álló, pektorálé-, vagy boglárszerű ékszerre rekonstruálták, a korongok díszítése pedig teljesen megegyező a Velem-szentvidiekével. E leletek értékeléséről ld. még: SPERBER 1992. 63-77.

²⁴² A régész kongresszus „invasioja” (Miske kifejezése) a lelőhelyen 1929. szeptember 5-én járt. Az erről szóló előzetes levelezés a Savaria Múzeum irattárában megvan: 1929. június 24-én kelt a Nemzeti Múzeum főigazgatójának (Hóman Bálint) levele a nemzetközi régész kongresszusról, amely szeptember 2-10. között a Dunántúlra tervezte a kétévenként esedékes találkozóját. A fontos állomásokkal, látnivalókkal megtűzdelt, feszes útiprogram a következőképpen alakult: 2-án Bécsből indultak, Kismarton (Eisenstadt), 3-án Sopron, 4-én Sopron-Burgstall, 5-én Velem-Szentvid, 6-án Szombathely, délután Keszthelyre indultak 7-én délelőtt a keszthelyi múzeum, délután Hévíz, 8-án délelőtt Fenékpusztá, délután Tapolca-Balatonfüred, este Veszprém, 9-én délelőtt múzeumlátogatás, délután Székesfehérvár, este Budapestre érkeztek, 10-én Budapest. Ugyanerről Tompa levele is megérkezett (az SM. Irattárban, 70/1929. számon). Majd egy újabb Tompa levél (74/1929.) arról értesít, hogy a minisztérium 200 pengő támogatást ad a velemi ásatásokra, 100 pengőt pedig a látogatók megvendégelésére, „uzsonnára”. A 200 pengőért a Nemzeti Múzeum szeretne egy kis ásatást végezni a Szentviden. 75/1929. sz. levélben a kirándulás résztvevőinek rangos névsorát olvashatjuk: Seger, H. Breslauból (Boroszló, Wroclaw), Bersu, G. Fankfurtból, Behrens, G. Mainzából, Beltz, R. Schwerinből, Menghin, O. Bécsből, Láng N. és Alföldi A. Debrecenből, Schultz, W. Halléből, Fremersdorf, F. Kölnből, Franz L. Bécsből, Márton L. Budapestről. Más adatok szerint e kirándulásnak résztvevője volt még, Tompa F. budapesti és Kubitschek, W. bécsi egyetemi professzor, valamint 12 tagú szemináriuma, továbbá néprajzosok, összesen 31 fő. Múz. Biz.-ülés jegyzőkönyve, 1929. okt. 22-én. PÁVEL 1964. 301. Ld. még másik nézőpontból is a kongresszus szervezését és útját: „Gemeinsam mit Herrn Menghin und Herrn v. Tompa bereitete er die Studienfuhr [...] vor. Diese

bemutatni szándékozó kutatóárokban kerültek elő. A kincslelet megtalálásáról²⁴³ egykorú, hiteles feljegyzés, vagy a pontos lelőhelyet rögzítő adat nem maradt fenn, mégis a falu több lakosának emlékezete²⁴⁴ megőrizte a – többé-kevésbé biztosnak tekinthető – helyszínt.²⁴⁵ Miske a Szentviden talált aranykincset Tompa Ferencnek ajánlotta fel közlésre.²⁴⁶ Ez a publikáció azonban – nem tudjuk, hogy milyen okból – nem született meg. Pontosan a lelet előkerülése előtti évben éppen Tompa ismertette az egyik hasonló korú/funkciójú/ kivitelű arany kincsleletet (!) Felsőzsidről²⁴⁷, és szintén ő közölte – a korban valamivel későbbi – angyalföldi aranyeletet²⁴⁸, és foglalkozott az őskori aranykereskedélemmel is.²⁴⁹ Talán a Nemzeti múzeumi, ill. az egyre sűrűsödő egyetemi elfoglaltsága miatt (az önálló Ősrégészeti Tanszék létrejötte²⁵⁰) erre már nem maradt ideje. Tehát a *Velem-szentvidi vasbánya* bánya és és főleg vasbánya volta sem egyértelmű, a dolgok mai állása és a lelőhely

wohlgelungene Unternehmung, die auch den römischen und mittelalterlichen Denkmälern galt, führte, in Wien beginnend, durch das Burgenland und Nordwestungarn. Sie fand in Budapest ihren Abschluß [...].” KRÄMER, W. *BRGK 82(2001) 30.* és: „Reise führte 1929 von Wien durch das Burgenland und Nord-Westungarn nach Budapest, maßgeblich von Oswald Menghin und Ferenc von Tompa organisiert, weder Namen noch Anzahl der weiteren Teilnehmer ermitteln.” V. SCHNURNBEIN, S. *BRGK 82(2001)190.*

²⁴³ A S.M. Irattárában a 114/1929. számú irat. Mozsolics Amália levelet írt Tompa Ferenchez, melyben az aranyelet pontos helyszíni adatai és körülményei iránt érdeklődik, sajnos eredménytelenül. E levelet ld. FEKETE 2006., az Adattár-Levél-tárban (2. sz.).

²⁴⁴ A '70-es évek közepén volt olyan ásatási munkásunk, aki gyermekkorában láttahallotta az aranykincs előkerülését, és megmutatta az emlékei szerinti helyszínt is (Jagodics István).

²⁴⁵ 2000 körül is, beszélnek erről a már Kőszegen élő velemi leszármazottak, ill. elszármazottak. Derdák Ferenc (geodéta, Szombathely, Savaria Múzeum) tájékoztatását – erről a tényről – e helyen is megköszönöm.

²⁴⁶ FEKETE 2006. az Adattárban, az 1. sz. levélben.

²⁴⁷ Várvolgy-Felsőzsidről: TOMPA 1928. Hasonló korú és stílusú aranykincsek a Dunántúlon még a Sághegyről, Székesfehérvár környékéről és Óbudáról kerültek elő. A sághegyiek a II. világháború alatt, vagy környékén eltűntek, megsemmisültek(?), a székesfehérvári és óbudai aranyeletek a bécsi Naturhistorisches Museum-ban vannak. MOZSOLICS 1981. 299. skk..

²⁴⁸ TOMPA 1928.a.

²⁴⁹ TOMPA 1937.

²⁵⁰ Ez 1938-ban történt. KISS-MAYER 1991. 418.

mai állapota szerint. A legújabb geológiai kutatások friss eredménye, hogy a hegyen²⁵¹ – és környékén, valamint a Vashegyen (Vaskeresztes mellett) – ún. *Carlin-típusú* arany van,²⁵² az egyéb különféle értékű és mennyiségű nyomelem-előfordulások mellett.²⁵³

Mint minden mesterségnek, a vasművességnek is különös ereje, szakrális jellege és tartalma volt. E fém körül – még a többi mesterségnél is – több emberfeletti, felsőbb lényektől származó képzet létezik, szerte a világon.²⁵⁴ A vassfeldolgozás, a vasművesség, a vasgyártás folyamata, technikája²⁵⁵ – a megjelenésekor – meglehetősen kezdetleges körülményekkel kezdődött. A korai vaskohók igen egyszerűek.²⁵⁶ A lelőhelyeken mindössze 0,5-1,5 m átmérőjű, átlagosan 0,5 m mély, kövel kirakott,²⁵⁷ és/vagy csak agyaggal tapasztott gödrökbe (15. kép) helyezték a faszénnel kevert vasérc rögöket, ennek agyagból tapasztott, kürtőszerű felső részét a művelet végén lebontották és eltávolították. Az izzó érc közé, kívülről – leggyakrabban pipaszerűen – meghajtott, kiégetett agyag fújtatócsövet²⁵⁸ (16. kép) vezettek be, amelynek külső része láb-

²⁵¹ Ld. még CZAJLIK 1993. 332. skk. és (Fig. 4.) és Benda L. térképét, a Szentvid-hegyen előfordult/előforduló fémekről és fémásványokról, valamint ezek nyomán készült értelmező rajzot: KÁROLYI 2004. 16. kép.

²⁵² KORPÁS 2000. 325. skk. Csak reménykedni tudunk benne, hogy kitermelésre nem érdemes mennyiségű!

²⁵³ Gedeon A. vizsgálatai a környék forrásaiban és patakjaiban 17 elemet – B, Mn, Cu, Pb, Ga, Mo, Sn, V, Ti, Cd, Ag, Zn, Ni, Co, Sr, Cr, Ba – mutattak ki. ZENTAI 2000. 332-334.

²⁵⁴ Érdekességként említjük meg, hogy a világhódító Dzsingisz kán eredeti nevének – Temüdzsin – jelentése *Kovács*. A vas és a vasművesség kultikus jelentőségéről ld. ELIADE 2003. passim. Cf. a 11. jegyzetben frottakkal is.

²⁵⁵ Ld. az 59-62. jegyzetet. GÖMÖRI 1998. 98-99., UŐ 2000.

²⁵⁶ Miske Kálmán ásatási fotóját két vaskohóról, közli: KÁROLYI 1990. 405.

²⁵⁷ Ilyen kis kohó a kísérőterasz(ok)on végzett feltárások során, '80-as években is előkerült, a vasbánya közvetlen közelében.

²⁵⁸ MISKE 1904.a 124. ff. Fig. 2-3., MISKE 1907. XXI. tábla 1-4. Egy szép, bevagdossított bordadíszes ép agyag-fújtatócső a bécsi Naturhistorisches Museum gyűjteményébe került FEKETE 2006. 26. tábla. MISKE 1929. Abb. 1 és ld. a Pogány-erdői (Kőszeg határa) vaskohó maradványaiból 91. p. és Abb. 11. RODEN –WEISGERBER 1988. 201., Abb. 9. Egy töredékes fújtatócső is van a NHM-gyűjteményében Velemből (valamint több, különböző állapotú a Savaria Múzeumban is). A Sághegyről is előkerültek fújtatócsövek: LÁZÁR 1943. VII. 66., 67. (=PATEK 1968. XVII. tábla 8.), 68.; valamint Környéről: PATEK 1968. CXVIII. tábla 1. Sv. Petar Ludbreški horvátországi lelőhelyről egy a Kr.e. VIII/VII. századra keltezhető fém-

bal taposható, vagy hosszú farúddal működtetett börtömlő lehetett. Egy kohóhoz több fújtató²⁵⁹ tartoz(hat)ott. A vas redukciója ugyan jóval alacsonyabb hőmérsékleten megy végbe, mint a rézé, de ezt a fémet ilyen állapotában még nem lehet használni, megmunkálni, önteni. Folyamatos fújtatással tudták a hőmérsékletet 1000°C fölé emelni, ami után alig néhány kg salakos *vasszivacsot* kaptak, amelyet *kovácstűzön* izzítva kalapáltak ki. Ez volt a vasművesség kialakulásában a leglassabban megtalált újítás, ill. annak a ténynek a felismerése, hogy elengedhetetlenül szükséges a kitapasztalt technológiai eljárás bevezetése és mindenkori elvégzése. Az így nyert vas még mindig túlságosan *lágú* volt, ezt még *cementálni* kellett, vagyis vékony lemezekké kalapálni és 4-5 órán keresztül 950°C körüli izzó faszélen tartani.²⁶⁰ Hideg vízben edzve (hűtve) lehet acélozni a vasat. A régészeti szakirodalomban általános az a nézet, hogy a vasművesség Keletről, vagy közelebbről a Hettita Birodalomból származik.²⁶¹ Ezzel szemben a Közel-Kelettel foglalkozó kutatók szerint a vas feldolgozásának ismerete a „tengeri népek”-től származik, sőt egyenesen európai eredetűnek tartják, és a vasművesség kezdetét a Kr. e. XIV. századra keltezik.²⁶²

A vasgyártás, a széleskörű vashasználat a keleti területeken is csak lassan kezdett feltűnedezni, de a II/I. évezred fordulója körül már mindenfelé elterjedt. Érdekes, hogy a réz, az arany, az ezüst és egyéb fémek hideg kalapálásának technikáját már hosszú ideje jól ismerték a

műves-műhely teljes felszerelése került elő: kőmodellek, viaszveszejtéses öntéshez használt agyag öntőminta és egy szép, lófejben végződő fújtatócső is. Ratnici 99. skk. Kat. I. 17., 291. Ez utóbbihoz teljesen hasonló fújtatócső látható a szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum állandó régészeti kiállításán.

²⁵⁹ „Húsz fúvó fújt szakadatlan” – olvassuk Homérosznál. Ld. később a szemelvények között.

²⁶⁰ A vasművességről ld. még: TICHY 2007. 315. skk.

²⁶¹ Már a római korban is ez volt a vélemény a vas eredetéről, hogy valahol Kis-ázsiaiában született a vasművesség, ott, ahol Dolichenus is. „*Ubi ferrum nascitur*” olvashatjuk egyes Juppiter Dolichenus feliratokon. Vagyis az isten ott született, ahonnan a vas is származik. Doliche, a keleti Comagene tartomány (Syria) egyik önálló királysága, fontos és gazdag kereskedelmi központ, nevéből is adódóan Dolichenus isten szülővárosa. A dolog azért (is) érdekes, mert a vasban gazdag Noricum legészakibb részén van egy Comagena/Comagenae nevű állomás, a Vindobonából Lauriacum felé vezető út első megállójaként. PWRE IV.1. 603. Tóth István adatát ezúton is megköszönöm.

²⁶² Pl.: OPPENHEIM 1982. 393.

Közel-Keleten, némelyikkel már több ezer év óta foglalkoztak, a forró fém kovácsolása viszont egy ideig azonban még megoldhatatlannak bizonyult.²⁶³ A történészek, – egy részük legalábbis – nem tulajdonítanak különösebb, a társadalmat, a gazdaságot, a hadászatot, a történelem menetét befolyásoló – jelentőséget a vashasználatnak, legfeljebb technikai-technológiai újításként, vagy változásként értékelik.²⁶⁴ Annak a ténynek mindenképpen nagy jelentősége lehetett, hogy a vashasználat elterjedésével kisebb-nagyobb *eltolódások észlelhetők az eddigi kereskedelmi útvonalakban.*²⁶⁵ Bizonyos területek elestek a „mindennapos” kapcsolatok lehetőségétől, míg más, eddig be nem kapcsolt területek jelentősége és forgalma megnőtt. Ilyen kereskedelmi célú úthasználat-váltást Európában a késő bronzkor és a korai vaskor határán (HaB2-3 és HaC-időszakban) is érzékeltetni lehet. A borostyán-kereskedelmi útvonalai közül egy időre elnéptelenedik az az ág, amelyen a Cseh Érchegység ónbányái közelében húzódó távolsági kereskedelem zajlott.²⁶⁶ Ez egyértelműen a helyi vasgyártás kezdetével magyarázható. Valószínűleg ennek köszönhető Itália is a távolsági kereskedelemben való egyre intenzívebb és most már végleges bekapcsolódásának lehetőségét, s a *korai királyságok* temetkezéseinek fejedelmi pompáját is. Megváltoztak az irányok, – hiszen a vaslelőhelyek sokkal sűrűbbek – a vasműves technikák elterjedésével pedig nem kellett a ritka és drága ónt beszerezni, ill. sokkal kevésbé volt égető szükséglet az igen nagy területeket átszelő és behálózó önkereskedelmi megszervezése.²⁶⁷

²⁶³ UO.

²⁶⁴ UO. „A vas ... bizonyos ideológiai összefüggésekből kirekesztendő jövevény volt...”

²⁶⁵ UO.: 394.

²⁶⁶ SHERRATT 1993. Fig. 12. De már korábban is volt útirányváltozás (a középső bronzkor után), amikor a Szeged-Pest vonalról a Borostyánkő útra terelődött a forgalom.

²⁶⁷ A feleslegessé vált drága fém így más kézművesipari tevékenység felvirágzását tette lehetővé. LÁZÁR 1955. 204-205.

²⁶⁷ LÁZÁR 1955. 204-205., MOZSOLICS 1954., 35. skk. Az ónfóliadisztes edényről: STJERNQUIST 1963. 136. PATEK 1993. E ténynek, hogy a drága importanyagot (az ónt), agyagedények díszítésére használják, igen fontos, talán korjelző szerepe is lehet, hiszen a vasművesség kibontakozásával, elterjedésével, a rendelkezésre álló nyersanyag egy része felszabadul más, korábban elképzelhetetlen alkalmazások számára is: fólia-vékonyágúra kalapálták, szabályosan megrajzolták, kivágták és valamilyen szerves anyaggal edényekre ragasztották. Ezzel díszítették

6. Szemelvények

Chrestomathiánkba olyan részleteket válogattunk, amelyek segítenek abban, hogy a Kárpát-medence kora vaskori népeinek történetét, életmódját, kultúráját, vallását, szokásait – túl a régészeti leletanyag feltárásán és elemzésén – megismerni és értelmezni próbáljuk.

A VÁROS

A Kr. e. I. évezred jellegzetesnek és tipikusnak mondható települése a *város*, vagy legalábbis a városiasodó települések sora. Ezeknek különféle ismérvei vannak. Először ezekből olvashatunk szemelvényeket.

*„Lábam vigy gyorsan a városba, de jószívűkébe,
Kiknek lelke szives-buzgó, s elméje kiváló.”*

Homéros: Epigramma
Devecseri Gábor fordítása

A régi korokban – a meglehetősen nagy létbizonytalanság miatt – a lakosság állandóan fegyvert hordott magával. A városok még nem voltak erősítettek.

...„megtámadták és kirabolták a meg nem erősített vagy kisebb településekből álló városokat, elsősorban ebből éltek, s már nemcsak hogy nem szégyelték, hanem némiképpen még dicsőségnek is tartották ezt a foglalkozást. Ezt még ma is bizonyítja a szárazföldön lakó néhány néptörzs, amely körében dicsőségnek számít az efféle sikeres vállalkozás, s a régi költők műveiben is mindenütt megkérdezik a partra vetődöttektől, hogy nem kalóznak-e, és a megkérdezettek éppúgy nem tagad-

(leggyakrabban változatos meander-motívumokkal) a halotti kultuszban szerepet kapott kerámiákat, és egyéb különleges rendeltetésű szertartási edényeket.

ják le ezt a foglalkozást, mint ahogy a tudakozók sem tartják megvetésre méltónak.

A szárazföldön lakók is fosztogatták egymást, s Hellasz nagy részén napjainkig él ez a szokás, így az ozoliszi lokrisziaknál, az aitóliaiaknál, az akarnaniaiaknál s a szárazföld egyéb ottani vidékein lakóknál; a régi rabló életmód maradványa az itt lakóknak az a szokása is, hogy állandóan fegyvert viselnek."

Thukydides: A peloponnésosi háború

I. 5.

Muraközy Gyula fordítása

„Hellaszban ugyanis, mivel a lakóhelyek nem voltak megerősítve, a közlekedés pedig bizonytalan volt, mindenki fegyvert hordott, s az emberek fegyverrel a kézben élték megszokott életüket, mint a barbárok. Hellasz egyes vidékein még ma is él ez a szokás, annak bizonyosságául, hogy annak idején mindenki ilyen módon élt."

Thukydides: A peloponnésosi háború

I.6.

Muraközy Gyula fordítása.

A gyarmatosítás - Szicília példáján

(A peloponnésosi háború történetének megírásakor Thukydides összefoglalja a görögök ismereteit Sziciliáról, őslakosairól és a gyarmatosításról is.²⁶⁸)

„A hagyomány szerint a sziget egy részét a küklópszok²⁶⁹ és a laisztrügonok²⁷⁰ lakták, de származásukról éppoly keveset tudok mondani, mint arról, hogy honnan vándoroltak be, vagy hogy hová költöztek el ezután. Elégedjünk meg azzal, amit a költők mondanak, vagy amit ki-ki éppen gondol felőlük.

²⁶⁸ A történetíró adatait vö. a függelékben felsorolt apoikiákkal és *métropolisokkal*.

²⁶⁹ Mondabeli egyszemű nép. Egyes elképzelések szerint homlokukon koncentrikus körös tetoválású bronzműves kaszt tagjai lehetnek.

²⁷⁰ Szicíliában és Latiumban lakó, mondabeli nép.

Utánuk először valószínűleg a szikanoszok telepedtek le, sőt saját állításuk szerint még előttük éltek itt, mint őslakók, a valóság azonban az, hogy ezek voltaképpen ibérek, akiket a ligüesz nép az ibériai Szikanosz folyó mellől űzött el.

Róluk kapta aztán a korábban Trinakriának nevezett sziget a Szikania nevet, s még ma is ott élnek Szicília nyugati részén. Ilion elfoglalása után az akhájok elől megmenekült néhány trójai csapat Szicíliába hajózott, s miután itt a szikanoszok szomszédságában letelepedtek, közös néven elümoinak nevezték őket. Városaik Erüx és Egeszta. Közeliükben telepedett le néhány phókiszi, akiket a vihar annak idején Trójától először Libüa, majd Szicília partjaihoz sodort. Végül az opikoik²⁷¹ nép elől menekülve szikeloszok költöztek át Italiából, ahol eredetileg laktak, mint mondják, valószínűleg az áramlatokat és a megfelelő szelet használva ki, tutajokon, de az is lehet, hogy valamilyen más módon. Szikeloszok ma is laknak Italiában, amelyet egyik királyuk, Italosz neve után neveztek el Itáliának. Jelentős haderővel érkeztek meg Szicíliába, s a szikanoszokat csatában legyőzve megszállták a sziget déli és nyugati részét, amelyet azután róluk neveztek el Szikania helyett Szicíliának. A legjobb területeket birtokolták átkelésük után közel háromszáz évig, a hellének Szicíliában való megjelenéséig, s még ma is birtokukban van a sziget középső és északi része. Phoinikiiaiak is laknak Szicíliában, akik a szikeloszokkal való kereskedés végett mindenhol a tengerbe nyúló, megerősített hegyfokokat s a part menti szigeteket szállták meg, majd mikor a hellének tömegestül odaözönlöttek a tengeren át, többségük elvándorolva Motüéba,²⁷² Szoloeiszba és Panormoszba,²⁷³ az elümoi nép szomszédságába költözött, részben bízva e szövetséges nép támogatásában, részben mert innen a legrövidebb a tengeri út Szicíliából Karthagóba. Ezek a barbár népek lakják tehát Szicíliát, s ilyen módon telepedtek le itt.

²⁷¹ Latiumi nép.

²⁷² Sziget Szicília mellett.

²⁷³ Szicíliai városok.

A hellének közül először a Thuklész vezetésével Euboiáról idehajózó khalkisziak alapították meg Naxoszt²⁷⁴, majd oltárt emeltek Apollón Arkhégetésznak,²⁷⁵ amely most a városon kívül van, s a Sziciliából útnak induló követségek először ennél szoktak áldozni. Szürakuszait egy évvel később egy korinthoszi Héraklida, Arkhiasz alapította, de előbb elűzte a szikeloszokat a szigetről, melyen a tengertől immár nem övezett belső város áll. Csak később csatolták hozzá a megerősített külső várost, amely azután nagyon népessé vált. Thuklész a khalkisziakkal Naxosból elindulva Szürakuszai alapítása után öt évvel, miután a szikeloszokat fegyverrel elűzte, megalapította Leontinoit, majd Katanét, noha maguk a katanéiak Euarkhoszt tartják városuk alapítójának.

Ez idő tájt érkezett Megarából Sziciliába egy telepes csoporttal Lamisz, s itt a Pantaküasz folyó mellett megalapította a Trótilon nevű helységet. Később átköltözött embereivel Leontinoiba, hogy egy ideig a khalkisziak polgártársai legyenek, de elűzték őket, erre megalapították Thapszoszt, ahol Lamisz meghalt. A többiek felkerekedtek Thapszoszból, és a szikeloszok egyik királya, Hüblón vezetésével, aki átengedte nekik ezt a területet, megalapították Hüblaiia Megarát. Kétszáznegyvenöt évig laktak itt, mikor Gelón, Szürakuszai türannosza elűzte őket a városból és a vidékről. De még mielőtt elűzték volna őket, száz évvel a letelepedésük után az anyavárosukból, Megarából segítségükre jött Pammilosz közreműködésével megalapították Szelinuszt. Gelát az új gyarmatosokkal odaérkező rhodoszi Antiphémosz és a krétai Entimosz alapították negyvenöt évvel Szürakuszai megalapítása után. A város a Gela folyótól kapta nevét, a helyet azonban, ahol most áll, s amelyet először megerősítettek, Lindioinak nevezték, alkotmánya a dór törvényeken alapult. A gelaiak a városuk alapítása után mintegy száznyolc évvel alapították meg az Akragasz folyóról elnevezett Akragaszt. A feladat elvégzésére Arisztonuszt és Püsztiloszt küldték oda, akik a városban a gelai törvé-

²⁷⁴ Itt most nem a Kyklasok legnagyobb szigetéről, hanem a hasonló nevű szicíliai városról van szó.

²⁷⁵ Városalapító Apollón; leginkább az apoikiákban tisztelték.

nyeket honosították meg. Zanklét eredetileg Küméből, az Opikiában lévő khalkiszi eredetű városból²⁷⁶ odaérkezett kalózok alapították. Később Khalkiszból és Euboia egyéb részeiből nagy tömeg áramolt ide, s a földet közösen művelték. Az alapítás megszervezője Periérész és Krataimenész volt, az egyik Küméből, a másik Khalkiszból. A városnak a szikeloszok adták a Zanklé nevet, területének sarlószerű alakja miatt, mivel a szikeloszok a sarlót zanklénak nevezik. Később elűzték őket a szamosziak és a többi ión, akik a médek elől menekülve Szicíliában kötöttek ki. A szamosziakat pedig nem sokkal később Anaxilasz, Rhégion türannosza űzte el, aki a várost vegyes származású lakossággal telepítette be, és saját egykori hazájáról Messzénének nevezte el.

Himerát a Zankléból odaérkezett Eukleidész, Szimosz és Szakón alapította, az ide betelepültek többsége khalkiszi volt, s csatlakoztak hozzájuk azok a szürakuszaiak is, akik egy belső harcban vereséget szenvedtek, az úgynevezett Mülétidák. A dór és khalkiszi nyelvjárást vegyítő keveréknyelven beszéltek, s a khalkiszi törvények szerint éltek.

Akrait és Kaszmenait szürakuszaiak alapították, Akrait hetven évvel Szürakuszai, Kaszmenait pedig mintegy húsz évvel Akrai alapítása után. Kamarina első alapjait is a szürakuszaiak rakták le Daszkón és Menekólosz vezetésével, mintegy százharminc évvel Szürakuszai megalapítása után. Mikor aztán a kamarinaiakat Szürakuszaitól való elszakadásuk miatt fegyverrel elűzték, a várost szükrakuszai hadifoglyok váltságdíja fejében Hippokratész, Gela türannosza kapta meg, s Kamarinát új alapítóként ismét benépesítette. Mikor a lakókat Gelón ismét elűzte, a várost harmadízben Gela lakói alapították újra.”

Thukydides: A peloponnésosi háború

6. 2-5.

Muraközy Gyula fordítása

²⁷⁶ Nem ismerjük a latiumi Opikia területén létezett, khalkisziak alapította város nevét.

Árok, városfal, városalapítás

Az őskori és az archaikus kori városok védelmét nem csak az építkezések, a védművek, a város köré húzott védőárok – *fossa* – és sánc, a városfal, a kapuk gondos és szakszerű kivitelezésével oldották meg, hanem a megépített várost, különféle mágikus-vallási ceremóniákkal: védőistenekkel, titkos nevek használatával, más városok istenségeinek „kihívásával” (*evocatio*), jóindulatának, isteni erejének elfordításával, megszerzésével igyekeztek biztosítani.

A körárokkal – *pomeriummal* – való körülvétel már önmagában is mágikus védelmet jelentett. Ezt a barázdát viszont nem volt szabad átlépni sem²⁷⁷, mert ahol átlépték, – megszakadt a „bűvös kör” – ott az ellenség számára is bevehető lett a város. A város territóriumához tartoztak a falvak és tanyák is, valamint a kisebb-nagyobb ligetek, a rétek, a szántók, a kertek, az utak, a források és vizek, a szentélyek sora és a temetők is.

A város alapítása szakrális esemény volt. Ez az egyszeri cselekmény kijelölte a település helyét, lakói közeli és távolsági kapcsolatait, de egyúttal jövőjét, sorsát is. Ilyen események elképzelhetetlenek az égiek jelenléte nélkül. A görög hagyományban ez a szerep Apollóné²⁷⁸ volt, aki a város építkezésében *maga is részt vett*.

²⁷⁷ Cf. Róma alapításának történetével, Remus halálával, ill. feláldozásával, ill. lejjebb a Városvédő praktikák c. fejezetben.

²⁷⁸ Itáliában bizonyos esetekben városalapító, új településre vezető szerepe egy női istenségnek, a kos- vagy kecskeszarvval ábrázolt *Juno Sospitanak* volt, aki megmentő, üdvös védelmező, rejtőzködő, szülés-segítő (Eileithyia-szerű), háborútól védelmező, kocsin, felkunkorodó orrú cipőben, pajzzsal és lándzsával jár („*Illam vestram Sospita, quam tu numquam vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis.*” Cicero: *De nat. deorum* I, 29, 89.), sőt holdistennő jellege is volt. (ROCHER *Lex. Mit.* 2. Leipzig (1890-1894) 595. skk., WISSOWA 1912. 187. skk.) A kecske a későbbi Pannonia egyik sajátos isteni személyének, Pánnak is kísérője. Egyéb források hiányában nem állapítható meg, hogy kecske/kos figuráink kit is szimbolizálnak. A görög Héra, az etruszk Uni, a római/latin Juno – névalak – és funkcióvariánsai közül meg kell említeni a Cumae melletti, városfalon kívül feltárt Héra-szentélyt és archaikus etruszk fogadalmi feliratokat is (a szentély közvetlenül a városfal mellett van, kívülről). SZILÁGYI 2001. 13-26., 2005. 449. skk., 6-8. kép. Talán hasonló áldozóhelyről, szentélyről tudósít bennünket Miske a Szentvid-hegy alatt, az őskori városon kívül talált fogadalmi jellegű leletek közlésekor. Ez a helyszín a hegy lábánál, Velem falutól északra, mintegy 150-200 lépésre volt található. MISKE 1905. 270. ff. Friss kutatási eredmények szerint a Héra-kul-

„Phoibos rendeletére emeltek mindig a népek városokat: Phoibosz gyönyörűségét leli benne, hogyha a vár épül, s az alapzatot ő maga rakja. Csak négyéves volt, mikor első várfala épült a szép Ortügiában,²⁷⁹ tiszta, kerek tava mellett. Artemisz egyre vadászott, s hordta a künthoszi²⁸⁰ kecskék szarvait;²⁸¹ ő oltárt állított össze belőlük. Szarvából ácsolt alapot, fölrakta az oltárt Szarvából, és szarvából épült fel a körfal. Váralapot legelőször eképp készíté Apollón. És dús városom²⁸² is csak övé, ő vitte be Battoszt és Lübiába menő népét kedvezve vezette holló képében,²⁸³ s a királyoknak megigérte, hogy falat ad; mindig megtartja az esküt Apollón.”

Kallimakhos: Apollónhoz

55-68.

Devecseri Gábor fordítása

tusznak újabb aspektusai is felmerültek: a jóslás és az új településre vezető (ἀρχηγέτης), kolónia-alapító szerep. (SZILÁGYI 2001. 452. Más etruszk városok szentélyéhez is tartozott Héra-Juno-Uni alakját mutató antefix, pl. Caere-Vigna Parrochiale: SPIVEY 1997. 84., Fig. 64. De alakja egy 'pontusi amphorán', Héraklészszel küzdve is látható: HAMPE - SIMON 1964. 5., 7., 10., 14., 17., 24. Taf. 6. 1.). Mindkét, újonnan felismert feladatot – általánosan ismert formában, és irodalmi szemelvényeink szerint is – Apollón látta el. Az etruszk kultúra számos elemének tudatos utánzása miatt nem kizárt, hogy valamilyen hasonló jellegű és funkciókkal felruházott istennő tiszteletének emlékeivel a keleti Hallstatt-kultúra lelőhelyein is találkozhatunk.

²⁷⁹ 'Fürjsziget', Délos szigetének mellékneve. A haragvó Héra elől Létó fürj-alakban menekült Délos szigetére, ahol megszülte gyermekeit: Apollónt és Artemist.

²⁸⁰ Délosi hegycsúcs.

²⁸¹ A kecskék összegyűjtött baloldali szarvából építették az *keraton* (szarv) oltárt.

²⁸² Kallimakhos Kyrénében született, amelyet a thérai Battos hozott létre azután, hogy előbb Délosban jóslatot és engedélyt kért, és kapott a lybiai város megalapításra.

²⁸³ Apollón szent madara, jelképe, ahogy az egykori délosi Apollón-pap, Plutarkhos vallja (71D 379). HEGYI 1998. 90.

„Alkalmas napon ez kijelölte ekével a bástyát.

Indul a munka: Pales²⁸⁴ ünnepe volt az a nap.

Ástak mély üreget, gabonát szórtak fenekére,
szomszéd telkekről hordva reája rögöt.

És amikor tele lett földdel, ráépül az oltár.

Kész van az új oltár, s rajta kigyullad a láng.

Erre barázdát húz – falat kijelölni, bikát és
tisztafehér tehenet fogva ekéje elé.

S így esdett a király: „Várost alapítani hívlak,

Iuppiter, és titeket, Mars atya, Vesta anyánk!

Isteneink, kiket illet imám, hallgassatok énrám!

Induljon munkám szent vezetésetek alatt!”

Publius Ovidius Naso: Római naptár – Fasti
IV. 819-830.

Gaál László fordítása

„Romulus²⁸⁵ a madárjóslatok révén, Numa²⁸⁶ pedig a szent cselekmények elrendezésével vetette meg városunk alapjait, amely az istenek tökéletes kiengesztelése nélkül sohasem lett volna ilyen hatalmas.”

Cicero: Az istenek természetéről – De natura deorum
3,2.

Havas László fordítása

[Romulus] „Etruriából férfiakat hívott, mint egy szertartáson, bizonyos szent szokások és iratok alapján, irányítaniuk és magyarázniuk kellett mindent. A mostani Comitium helyén kerek gödröt ástak, és belehelyezték mindazon dolgok zsengeit, amelyeket megszoktak és megszerettek, vagy amelyek szükségesek voltak a számukra, végül mindenki hozott egy marék földet onnan, ahonnan származott, és mindezt

²⁸⁴ Palilia, vagy Parilia, a Város alapításának ünnepe, április 21-én. Cf. STRABÓN V. 3. 2.

²⁸⁵ A hagyomány szerint Róma első királya, 753-715 között uralkodott.

²⁸⁶ Numa Pompilius, Róma második királya, 715-672-ig volt a trónon. Kultuszok és jogi intézmények alapítását kötik a nevéhez.

együtt beledobálták a gödörbe. A gödröt akárcsak az eget, mundusnak nevezték, s ez lett a középpont, amely körül a város kerületét meg-rajzolták. A városalapító ekkor bronz szántóhegyet illesztett az ekébe, eléje bikát és tehenet fogott, s az ekeszarvát saját kezével fogva, mély barázdát vont a város határa körül. A nyomában menőknek az volt a dolguk, hogy az ekevassal felforgatott rögöket mind befelé fordítsák, s egyet se hagyjanak kifelé fordulva. Ezzel a vonallal jelölték meg a falak kerületét, és a körülhatárolt földdarabot két szó összevonásával Pomeriumnak, falak mögötti területnek nevezték. Ahol kaput akartak hagyni, felemelték az ekét, és úgy vitték tovább, ezzel jelezték a kapunyírást. A falat, a kapuk kivételével, teljes egészében szentnek és érinthetetlennek tartották. Ez azért volt így, mert ha a kapukat is szentnek tartják, kegyeletsértés lett volna tisztátalan, de mégis szükséges dolgokat be- és kivinni rajta.”

Plutarkhos: Párhuzamos életrajzok

Romulus 11.

Máthé Elek fordítása

Gyarmatváros alapítása

Odyseus fáradtan érkezik meg a phaiákok városába, akik korábban Nausithoos oikistés vezetésével, a 'Kyklopsok közeléből' költöztek ide.

Az új települések létrehozásakor a házak, erődítések, szentélyek építése mellett, a szántóföld felosztása volt a legfontosabb teendő az új telepések között, hogy minél hamarabb megkezdhesék az állatok legeltetését, és földek megművelését, a legfontosabb élelem megtermelését²⁸⁷.

*„hajdan akik tágtáncterű nagy Hüperéia ölében
laktak, s a szörnyű kevély vad Küklópsz-nép közelében,
kik pusztítgatták őket, mert több erejük volt.
Onnan az isteni Nauszithoosz kivezette a népét,*

²⁸⁷ Ld. a korábbi Thukydidesz-szemelvényeinket is a görögök szicíliai gyarmatosításáról.

*Búzaevő emberfajtól távol Szkheriába,
házakat épített, bástyával övezte a város,
templomokat magasított, szétosztotta a szántót."*

Homéros: Odysseia

VI. 4-10.

Devecseri Gábor fordítása

A települések szerkezete

A polis – homérosi kifejezéssel *asty* – területe különféle funkciójú területekre és sávokra oszlott. A központja az *akropolis*, a király palotájával, az egész közösség kultúshelyeivel, a városlakók házaival, a kézműves negyedekkel. A város territóriumuma a *chora*, ennek első sávja a *proastion*, a tulajdonképpeni előváros, amelynek legfőbb jellemzője, hogy közel van a városhoz. Ez a sport, a versenyek, a játékok, a ligetek, a szentélyek és a testi-lelki felüdülés helye. Ebben a sávban virult az *asphodélos*, azaz itt voltak a temetők is. Valamint itt haladt az átmenő forgalom a város, annak közvetlen környezete – város és falvak – és a távolabbi területek között. A második sáv a *mesogaia*, a szántóföldek, a legelők és a gyümölcsöskertek, vagyis a mezőgazdasági munkák helyszíne. A harmadik sávban volt megtalálható a távolsági utak, az útkereszteződések, a „sarkok” helye. A legkülső, a negyedik, sáv: a poliszt övező hegy- és/vagy (tenger)partvidéki természetes határ volt²⁸⁸.

Az előváros:

Az írók-költők munkáiban számtalan helyen találkozunk leírásával.²⁸⁹ A legfontosabb, amit ezekből a művekből megtudhatunk, hogy csak elszórtan építették be, és erődítménytelen volt:

*„Élnek a város előtt, hol
Színarany a fa gyümölcse s cédrus lombja hinti árnyát
S ki lóba', ki birkozásba' találja kedvét; mást a kocka
Avvagy a lant hangja mulattat és valamennyi gyönyörnek nékik*

²⁸⁸ AUDRING 1981. 215. skk.

²⁸⁹ Ld. még: Plutarkhos Moralia 120 C.

nyílik virága.
Szétömlik a földön az édes illatár
S oltárain isteneknek az áldozatok nagy-messzeható
tüze lángol [...]"

Pindaros: Fragmenta 129.
Csengery János fordítása

*"Megérkezve Naupaktoszhoz,²⁹⁰ a már segítségül hamarabb ide-
érkezett aitóloszokkal végigpusztították a környéket és elfoglalták Nau-
paktosz meg nem erősített elővárosát. S odavonulva elfoglalták a korin-
thoszi alapítású, de most athéni uralom alatt lévő Molükreiont"*²⁹¹.

Thukydides: A peloponnésosi háború
III. 102.
Muraközy Gyula fordítása

*„Másnap az athéniak körbehajózva átkeltek a Szkióné felé néző
oldalra, elfoglalták a város külső részét, s egész napon át pusztították a
környéket, anélkül, hogy bárki is szembeszállt volna velük, mert a pol-
gárok közt egyenetlenség támadt, s a következő éjjel a szkiónéiak közül
háromszázan hazavonultak."*

Thukydides: A peloponnésosi háború
IV. 130.
Muraközy Gyula fordítása

*„kijutottak
Láertész szépenkészült házához a földre
Ott volt a háza, a ház körül álltak az épületek mind,
rabszolgái tanyáztak, háltak s ettek ezekben,
kik végezték mind, mit nékik a gazda parancsolt."*

Homéros: Odysseia
XXIV. 205-210.
Devecseri Gábor fordítása

²⁹⁰ Város a Korinthosi-öbölben.

²⁹¹ Aitóliai város.

*„Fölleled itt Pallasz ragyogó ligetét az utunknak
szélén: nyárfaliget, forrással, rét közepében:
itt van apám földrésze, virágzó kertje, a város
szélétől oly messze, hová még ér a kiáltás.”*

Homéros: Odysseia,
VI.291-294.
Devecseri Gábor fordítása

Az előváros legrészletesebb és legszemléletesebb leírását szintén Homérosnál olvashatjuk:

*„Kívül az udvaron, ajtóhoz közel, áll a gyümölcsös,
négyholdas nagy kert, körülötte sövény tekerőzik.
Benne virágzó szép terebélyes fák növekednek,
gránátalmafa, körte, s az alma, a drágagyümölcsű;
s édestermésű fügefák, viruló nagy olajfák.
És a gyümölcs sose pusztul e fákon, nem szünik érni,
télen, nyáron, az esztendőn át: fú szakadatlan
ott a Zephír, s egy termést sarjaszt, másikat érlel.
Körte a körte körül puhul, érik, az alma az almán,
szőlőfürtre a szőlőfürt, füge nő a fügére.
Dústermésű szőlőkert is sarjad előtte,
és aszalóhely az egyik része, a síkterü tisztás,
nap szárítja; a másik részén épp szüretelnek,
s íme, taposnak a harmadikon; legelő a viráguk
most hullatták el, másutt feketülnek a fürtök.
Szép vetemény-ágyak húzódnak végül a kertben,
mindenfajta növény, örökös virulása tenyésző²⁹².
Két forrás van: egyik szanaszét szóródik a kerten,
másik máshol ered s udvar küszöbének alatta*

²⁹² Az örökké virágzó, de egyben folyton termő fákkal teli kert ('Édenkert') ősi vándormotívumának egyik korai leírását olvashatjuk itt is.

ér a magas házhoz, s ebből meregetnek a népek.”

Homéros: Odysseia
VII. 112-131.
Devecseri Gábor fordítása

A temető is az elővárosban van, ahol asphodélos és rózsza virágzik, ott lakik Hádés és Persephoné.²⁹³

*„Leukasz szirtje tövében
mentek el ők, meg a nap kapuján át, és hol az álmok
népe tanyázik: az aszphodelosz-réthez hamar értek,
mert ott laknak a lelkek, az emberek árnyai együtt.”*

Homéros: Odysseia
XXIV. 11-14.
Devecseri Gábor fordítása

Az építőanyag

A korai időszak házait általában fából, vastagabb oszlopokból, gerendákból, cölöpökből, a cölöpök közéiben leszúrt karókból és sűrűn befont sövényfallal építették meg, azután – kívülről-belülről egyaránt – agyaggal tapasztottak be. Ugyancsak agyaggal tapasztották a padlót, favázás agyagból (tulajdonképpen vesszőből font kast sároztak be, és égették ki használat közben) épült a kemence, a bútorok nagy része is fából (ácsolt és fonott) gyékényből, nádból és agyagból készült. A házakat, a padlót és a berendezéseket (a beépített bútorokat) rendszeresen (le)sározták, meszelték és festették. Ezen anyagok tartósságát²⁹⁴ a bentlakás, a folyamatos használat – mindenekelőtt a rendszeres tüzelés, főzés-fűtés, ill. a napi füstölés – biztosította. A kontinentális területeken rendszeresített nyeregtetős szerkezetű házakat szalmával, vagy náddal fedték le. Ezeket díszített, faragott rudakkal le is szorították,

²⁹³ A temetkezési szertartásról ld. később.

²⁹⁴ Ezt a tényt a '70-es évek végén, a '80-as évek elején a veleimi Szentvid hegyen létesített „őskori skanzen” alig néhány év alatt végbement, szinte nyom nélküli elpusztulásával szemléletesen bizonyíthatjuk. MARTON 1999.

oromdíszekkel látták el, ahogy az itáliai házurnákon ábrázolásukat is láthatjuk.²⁹⁵

„egykor szalmatető volt,
s hajlós vesszőből volt fala fonva előbb.”²⁹⁶

Ovidius: Római naptár – Fasti

VI. 261-262.

Gaál László fordítása

A kora vaskori erődített településeken jobb minőségű épületeket is találunk. Előfordul gerendával megerősített, szárazon rakott kőfalú ház, amelynek belül deszkaborítása volt²⁹⁷, de ritkán találkozunk mediterrán eredetű építéstechnikával, vályogtéglából²⁹⁸ épített házzal is.

A ház és palota:

Homéros eposzaiban a palota megnevezésére a házak, *dómata* szót használja. Vagyis a palota egy többfunkciójú, több helyiséges épület-együttes. Mindenféle munka és munkafolyamat helyszínei is ezek az épületek.

Homéros négy nagy palotát ír le: Priamosét Trójában, Menelaosét Spártában, Alkinoosét a phaiakok városában, Odysseusét Ithakában; az ötödiket, – Nestórét Pylosban – azonban már nem részletezi túlságosan.²⁹⁹ Az udvar körül álltak az épületek, a díszudvar az oszlopcsarnokhoz vezet, ez a főépület bejárata. A *portikus* után a *prodomos* (elő-

²⁹⁵ Pl. PALLOTTINO 1980. III. tábla 1., Róma születése 4-5., 7., 10-11. kép. BARTOLONI 1986. 235. skk. 242-243., 245-248. képek. Etruscans 2000. 313. skk.

²⁹⁶ Az idézet egy ősi szentélyről szól ugyan, de a leírás pontosan tükrözi az ásatásokon talált maradványokból rekonstruálható épületformákat, építésmódot és az építőanyagokat is, mind az archaikus Róma, mind a hasonló korú Kárpát-medencei (és európai) lelőhelyek esetében is.

²⁹⁷ Pl.: Kleinklein, Rifnik, Velem, Szomolány/Smolenice.

²⁹⁸ Velem-Szentvid.

²⁹⁹ MIREAUX 1962. 28. skk.

csarnok) következik, majd a központi helyzetű nagyterem, a *megaron*. A díszudvarban oltár is állt, mellette kőpaddal:³⁰⁰

*„ s üljön-e arra a kőre az udvarban, min Odüsszeusz
S Láertész sok ökör combját égette az égnek, ”*

Homéros: Odysszia
XXII. 335-336.
Devecseri Gábor fordítása

A palota udvarában volt a *tholos* is, a családi sírbolt. Ez egyben az alvilági isteneknek szentelt oltár is volt. A *megaron*, a nagyterem, vagy fogadóterem berendezése pompás volt. Itt fogadták a vendégeket, s itt őrizték a jelképes és valódi kincseket, valamint a férfiak számára kincsértékű fegyvereket is. Ezt a termet az avatatlan szemek elől „*furfangos görbületű*” bronzkulccsal zárták.³⁰¹

*„Pénélopeia a szíjat eloldta a zár-karikákról
és beillesztvén kulcsát, széttolta a závárt
és a reteszt. Úgy bődült az föl, mint ha réten
nagy bika bődül föl, szép ajtaja ekkora zajjal
zörrent kulcsa ütése alatt, szétnyiltak a szárnyak.”*

Homéros: Odysszia
XXI. 46-50.
Devecseri Gábor fordítása

Van, ahol félig, vagy egészen földbe mélyített házakban éltek, és ezekben tartották állataikat, itt raktározták élelmiszerkészleteiket, italukat is.

[Arméniában] „A házak a földbe épültek, bejáratuk, akár a kutaké, de lefelé kitágultak. A bejáratot az igásállatoknak ásták, az emberek létrákon ereszkedtek le. A kecskék, juhok, ökrök, szárnyasok és kicsinyeik a házakban éltek. Minden állatot benn etettek takarmánnyal. Búza,

³⁰⁰ UO.

³⁰¹ UO.

árpa, bab és árpabor³⁰² is volt nagy edényekben. Még az árpaszemek is ott úszkáltak az edény peremén, és a bütököktől megfosztott rövidebb-hosszabb nádszálak lebegtek a folyadékban. Ha az ember megszomjazott, ezeket vette a szájába, és megszívta. Nagyon erős ital volt, ha az ember nem töltött hozzá vizet, és nagyon kellemes annak, aki megszokta.”

Xenophon: Anabasis

IV. 5. 16.

Fein Judit fordítása

Városvédő praktikák, városvédő isteni személyek

A városok épségét és egységét különféle módokon próbálták biztosítani. Előbb olvashattuk már az alapításkor létesített *mundus-gödörről*,³⁰³ melybe a közösség alapítóinak földjét és zsenge adományait (*primitiae*) temették.

A szent cselekmények során megalapított várost leginkább a mágikus erővel is feltöltött *bűvös körárok* és sánc védi.³⁰⁴ Ezeken kívül a város nevének eltitkolása, ill. védőistenségek óvó hatalma tartozik a legismertebb bajelhárító mechanizmusok közé.

„titokban tartották a város latin nevét.”³⁰⁵

Macrobius Sat. 3,9.

³⁰² A görög nyelv ugyanazt a szót használja a sörre és a borra. Ha árpából készült, mégis inkább sör lehetett.

³⁰³ Ld a korábbi szemelvényeinket a 69. (Ovidius) és a 70. (Plutarkhos) oldalon, és vö. SZABÓ Á. 1955. 217. skk.; ELIADE 1997. 90.

³⁰⁴ Ősi idők óta ismerünk ilyen, mágikus erővel is védett településeket, 'szent helyeket'. A Vonaldíszes-kultúra különböző korú, fázisú számos településén is találkozunk ilyennel (pl.: Sé, Bicske, Tiszapolgár, Friebritz, Kamegg, s a legutóbbi időkben pl. Nagykanizsa stb.). Rézkoriak: Füzesabony, Szarvas, Bajç; bronzkoriak: Drama, Balatonmagyaród, valamint a Stonehenge, Avebury, a tholosok, stb. Ld. erről bővebben: MAKKAY 2001. passim

³⁰⁵ Idézi TÓTH A. 2004. 108.

„Pythoi Apollo, a te isteni hatalmaddal indulok Veii elfoglalására, neked ajánlom fel a zsákmány tizedrészét. Hozzád is könyörgök Juno királynő, aki most még Veit oltalmazod, jöjj velünk, ha győzünk, a mi városunkba, amely rövidesen a tied is lesz, s ahol fenségedhez méltó templom fog befogadni.”

„Kívánsz-e Rómába jönni, Juno?”³⁰⁶

Livius: A római nép története a Város alapításától

5. 21-22.

Kiss Ferencné fordítása

„akár isten, akár istennő vagy” [...] „hagyd el, a várost és költözz Rómába, ahol illő tiszteletben részesülsz majd”.

Macrobius Sat. 3. 9. 7-8.

Ilyen formulával kezdték a meghódítandó város védőistenének kihívását, jóindulatának megszerzését, isteni hatóerejének, hatalmának a maguk céljaira való átfordítását a rómaiak.

Hasonló evocatiokat hajtottak végre Carthago (a kutatás azonban nincs egységes állásponton abban a kérdésben, hogy hányadik pun háború idején) és Volsinii 264-ben történt elfoglalásakor is. Így került Rómába egy sor isten és istennő – többek között – Tanit³⁰⁷ (Juno Caelestis), Juno Curitis vagy Quiritis, Minerva Capta, ill. az etruszk törzsszövetség egyik istenének, Vertumnusnak a tisztelete is³⁰⁸.

³⁰⁶ Egy *xoanon*-ról van szó. PFIFFIG 1975. 267. A rómaiak 397/396-ban az elfoglalt Veiből elhozták Juno Reginát (392. szeptember 1-jén). Camillus diktátor felajánlását és fohászát olvastuk fent.

³⁰⁷ Tanit istennő jelének ábrázolása a legkülönbözőbb helyekről ismert: kezdve az egyiptomi *anch*-jellel való hasonlatosságán/azonosságán, Európa-szerte megtaláljuk palcikaemberkéjét a különböző díszítményeken, kerámián, fémen és nyilvánvalóan egykor a nem tartós anyagokon (fa, textil) is léteztek. A Tanit-jellel való hasonlósága révén is jelentősek a bizonyos *háromszög alakú*, vagy *anthropomorf alakú* és *madárptotomés csüngőink* (18. kép).

³⁰⁸ TÓTH A. 2004. 98-100. PFIFFIG 1975. passim.

A városba idegen csak árulással juthat be

„a palesi³⁰⁹ napon már
épül az új város. Tatius³¹⁰ s a sabinus³¹¹ atyák is
harcot kezdenek; és miután megnyílik a vár-út,
Tarpeiát jogosan pajzsok sora sújtja halálra;
Cures³¹²-béliek ott, lopvást, mint farkasi farka,
némán támadnak, s az amott aluvóra rohannak,
és kapukat vívnak, miket elzárt jó reteszekkel
Iliades³¹³: hanem egy kaput ott Saturnia³¹⁴ mégis
önkezűen feltárt, nesz nélkül, nem csikorogva;
csak Venus egymaga volt, aki meghallotta, mi történt;
s már csukná be, de hát sose tudja az isteni tettet
megfordítani isten sem.”

Ovidius: Metamorphoses
XIV. 776. skk. (Romulus és Hersilia)
Devecseri Gábor fordítása

„a sabinokat ugyanis nem a szenvedélyes harag vezérelte, harci kedvüket sem mutatták ki, míg meg nem kezdték a háborút. Higgadt tervüket csellel is megtoldották. Spurius Tarpeius volt a római fellegvár parancsnoka. Ennek hajadon lányát Tatius arannyal megvesztegette, hogy eressze be katonáit a fellegvárba; a leány kiment a falak elé, hogy vizet vigyen a szent szertartásokhoz. Amint a katonák beözönlöttek, ráhajigálták a leányra fegyvereiket és megölték, vagy azért, hogy úgy

³⁰⁹ Ld.: a 912. jegyzetet.

³¹⁰ A sabinok vezére, később Róma királya, Romulus uralkodótársa lett.

³¹¹ Róma mellett élő néptörzs. A sabin nők elrablása utáni háborúban történt – a hagyomány szerint – Tarpeia árulása. A két nép egyesült ezután.

³¹² Cures a sabinok fővárosa.

³¹³ Iliades, Iliá fia, vagyis Romulus, Róma városának hagyomány szerinti alapító királya, halála után isteni neve Quirinus.

³¹⁴ Juno, Saturnus lánya. A trójai hagyomány miatt, Trója örökösével – vagyis a rómaiakkal – szemben ellenséges érzelmű istennő. Ld.: PFIFFIG 1975. passim.

lássék, mintha erővel foglalták volna el a fellegvárat, vagy pedig intő például, hogy az árulónak tett ígéretet nem kell megtartani.

Még azt is mesélik, hogy a sabinok bal karjukon súlyos arany karpereceket és gyönyörű szép ékköves gyűrűket viseltek, s hogy a leány azt követelte tőlük, amit bal kezükben fognak: ezért aranyajándék helyett pajzsukat dobálták rá. Mások azt állítják, hogy a leány, mikor árulása jutalmául azt kötötte ki, amit a bal karjukon hordanak, egyenesen a fegyvereiket kérte, ők pedig cselvetést gyanítva, a maga választotta fizettséggel gyilkolták meg.”

Livius: A római nép története a Város alapításától.

I.11.6 skk.

Kiss Ferencné fordítása

VERSES FELIRAT KERÁMIA EDÉNYEN

Az egyik legkorábbi görög írásos emlék egy edényre karcolt verstörédék.

„Nestór kupája, [én]belőle[m] inni jó.

Hogyha az ajkad hozzáér e poh[ár]hoz, a szíved

szépkosz[orú]s Aphrodité vágyát érzi azonnal.”

Karcolt felirat Pithekussaiban egy skyphoson³¹⁵

Szilágyi János György fordítása

VISELET

Valószínűleg a klímaváltozással és a tengeri népek harcaival való összefüggésben jelent meg a kontinentális Európában is a fibula, amely-

³¹⁵ Nestór neve nem biztos, hogy utalás a homérosi versben említett Nestor-kupára (Ílias XI. 632-637.), de mindenesetre arról tanúskodik, hogy ha „csak” a Pithekussaiban talált csésze gazdájának neve is Nestór, ez is arra enged következtetni, hogy a homérosi történetek és szereplőik (nevei) közismertek voltak. Ld. még: Görög történelem. Szöveggyűjtemény 1996. Nr. 61. 87-88.

nek alapján ruhakapcsokkal (is) összetűzött viseletet rekonstruálhatunk. A férfi/harcos felszereléséhez egy köpenyszerű ruhadarab is hozzátartozott. A klasszikus kori görög viselet eredetéről, egyszerűsödéséről és egységesedéséről Thukydides így emlékezik meg:

„Az athéniak az elsők között hagytak fel a fegyverviselettel, és szakítva a régi életmóddal, kényelmesebben kezdtek élni. Nem is olyan régen még megvolt náluk az az elpuhultságból eredő szokás, hogy a tehetősebbek közül az öregebbek lenből készült khitont viseltek, s csomóba fogott hajukat tücsök formájú aranytűvel³¹⁶ tűzték fel. Ez a divat a rokonság jóvoltából sokáig fennmaradt az ión öregek körében is. Az egyszerűbb, ma is általános viseletet először a lakedaimoniak³¹⁷ honosították meg, s a vagyonosabbak életmódja egyéb tekintetben is itt alkalmazkodott a köznéphez. A versenyek alkalmával is ők vetkőztek le először, s léptek fel ruhátlanul a nyilvánosság előtt, testüket olajjal kenve be, mert régen a küzdők még az olümpiai versenyeken is ágyékkötőben vetélkedtek, s ez a szokás csak néhány éve szűnt meg. A barbároknál, különösen Ázsiában, az ökölvívó- vagy birkózó-versenyeken kitűzött díjért még ma is ilyen ágyékkötőben küzdenek.³¹⁸ S még sok olyan, a régi hellének körében élő szokást lehetne megemlíteni, amelyeket megtalálhatunk a mai barbároknál.”

Thukydides: A peloponnésosi háború

I. 6.

Muraközy Gyula fordítása

³¹⁶ Ld. erről még: Aristophanés: Felhők 984. és a Lovagok 1336. sorait.

³¹⁷ Spártaiak.

³¹⁸ A thérai falfestmény ifjú hercegei is övvel, vagy ágyékkötővel, bőrszíjjakkal betekert ököllel (ha ez nemcsak az igen erőteljes restaurálásnak köszönhető!) „küzdenek.” MARINATOS 1984. 106. skk. A bőrszíjas bokszkesztyű későbbi (Kr. e. 540. körüli) ábrázolása: a themistoklési athéni városfalból előkerült sztélé töredékéről: BOARDMAN 1994. 198., 233. kép. Egy vörösalakos tál belsején is láthatunk egy ifjút, amint éppen a kezére tekeri a bőrszíjat (az antik bokszkesztyűt): LASER 1987. Abb. 9. Az ókori bokszolásról: UO. 37. skk. A Sopron-burgstalli 28. tumulus edényén ábrázolt négy bokszoló-pár művészi-technikai ábrázolása, ill. kivitelének mionősége semmiképpen nem hasonlítható a thérai freskóval, bizonyos részletek arra utalnak, hogy deréktől lefelé ruha fedi őket. 8. kép és a címlap.

A nők egy-egy *peplos* összetűzéséhez több fibulát is használtak. Antinoos Pénelopének hozatott ajándékán, a színes szövésen kívül mesterialien készült, távoli vidékről származó, drága ékszerek is voltak:

*„csattja tizenkettő volt, mind szinaranyból,
S jól illettek a jólhajtott kampókba a csattok;
drága aranyból mesteri láncsal,
Benne borostyánnal, ragyogott napként az az ékszer.”*

Homéros: Odysseia
XVIII. 293-297.
Devecseri Gábor fordítása

MESTERSÉGEK, KÉZMŰVESEK, KERESKEDŐK

A korszak fontos társadalmi csoportja a mesteremberek legkülönbébb szakágaiból tevődött össze. A mester (*démiurgos*), „Athéné embere”³¹⁹ volt; a közösség bizonyos szaktudással rendelkező tagja. Ezek a mesteremberek először az előkelő nemzetségek soraiból kerültek ki. Mesterségük gyakran apáról fiúra, nemzetségről nemzetségre szállt. Démiurgosnak nemcsak a kétkezi munkában jártas, tudós szakemberek, mesterek számítottak, hanem közéjük sorolták pl. a hírnököket, jósokat, különféle rendű papokat és az „*aiodosokat*” is. A „mester” gyakran nem is saját maga végezte a munkát, hanem csak a jelenlétével biztosította a mágikus erejű tudás jelenlétét, azt, hogy a munka a megfelelő módon készüljön el. A tudásán kívül szerszámainak is mágikus ereje, hatékonysága volt.

Fémművesség

A *kohók*ban kiolvasztott fém nyersanyagokat (a rezet és az ónt) *ötvözni* kellett, hogy megfelelő keménységű, ill. a későbbi használatához a legalkalmasabb szilárdságú, de rugalmas és hajlítható bronzot kapjanak. A vasolvasztó kemencékhez agyagcsöves-börtömlős, taposással működte-

³¹⁹ Hésiodos: Erga 430.

tett *fújtatók* csatlakoztak, hogy a fémek olvadásához és teljes ötvöződéséhez szükséges magas hőfokot elérjék.

Az izzó bronzot homok-, mészkő-, ill. más kőből, agyagból, ritkábban bronzból készült *öntőformákban* alakították a kívánt alapformára, majd esetenként a további műveleteket kalapálással, (trébeléssel), nyújtással, különféle méretű és mintájú poncolókkal, reszelőkkel, vésőkkel, csiszolással, bordázással, szegecseléssel, fémbetétek és rátétek, lemez-, és drót-technika, filigrán, granuláció, stb. alkalmazásával végezték.

A bonyolultabb formájú öntött tárgyakat többrészes öntőmintában, vagy inkább *viaszveszejtési* eljárással készítették. A leendő tárgyat először viaszból formálták meg, pl. így készültek a szobrocskák; agyaggal körbevették, majd hevítették, az ekkor kifolyt viasz helyére öntötték a forró fémötvözetet, majd a kiégett cserépbevonatot letördelték az elkészült tárgyakról.

A mindennapi használati tárgyakat, – a szerszámokat és a fegyvereket – egyszerűbb technikával öntötték (egy- vagy kétrészes öntőmintában) és alakították ki végső formájukat.

Finomabb eljárásokkal készítették viszont a kultusztárgyakat (ezek közé sorolhatók a szentélyek edénykészlete, az áldozati ajándékok és a temetkezések fémedényei is) és az ékszereket (ezeknél a magas fokú technikai ismeretek megkövetelő granulációs- és filigrán technikát is használták), a fémedényeket és a szintén *lemez*ből készült védőfegyvereket. Mindezeket sok változatban és szinte sorozatgyártás-szerűen készítették. A *trébelt*, *poncolt* lemeztárgyakat ezután még *karcolt* ábrákkal is ékesítették, sőt *fémrátétekkel*, *ónbetéttel* is díszítették.

Gyakori technika volt a *dróthúzás* és dróthuzalból *tekercselt* ékszerkészítés is. Ez az archaikus és sokáig gyakorolt módszer minden bizonnyal az ún. *álfiligrán*-, majd a *filigrán*- és *granulációs*-technika előfutára lehetett.

*„És a kemencéknél húsz fúvó fútt szakadatlan,
fürgén árasztották szét sokféle fuvalmuk, [...]
Lángra vetette a nempuhuló rezet is, meg az ónt is,
és a nagyértékű aranyat s az ezüstöt; utána
üllőlapra nagy üllőt tett, e kezébe ragadta*

jó kalapácsát, míg a fogót másik keze fogta."

Homéros: Ilias
XVIII. 470-471., 474-477.
Devecseri Gábor fordítása

A görög hagyomány szerint a khiosi Glaukos fedezte fel a vasműves-ség bizonyos fogásait, így a hegesztést³²⁰ is.)

„A lúd királyok fogadalmi ajándékaiból semmi sem maradt meg Alüattész bronz vegyítőedényének vastalapzatán kívül. Ez a talapzat annak a khioszi Glaukosznak a munkája, aki a vas hegesztését³²¹ feltalálta. A talapzat egyes részeit nem szögek vagy kapcsok, hanem csupán a hegesztés tartja össze.”

Pausanias: Görögország leírása
X. 16. 1.
Muraközy Gyula fordítása

A közösségek vezetői az isteneknek az előírások szerinti áldozatot kívántak bemutatni, mind maguk, mind háznépük, mind városuk nevében. „*Gerénia bajnoka, Nesztor*” az ötvös-kovács Láerkészért küldött. A fémműves a munkájáért nem kapott fizetséget, azt, mint a közösség tagja, *démiurgos*, a különös isteni tudás birtokosa, köteles volt elvégezni a király/törzsfő/a közösség/a város számára – minden bizonnyal – föld- és/vagy termény ajándékok fejében. A szerszámok – „*művének végbevívői*” – nem pusztán kellékek, eszközök a munka során, hanem maguk is aktívan közreműködnek az alkotásban, annak megfelelő, illő és hatékony elvégzésében.

*„az ötvös is eljött,
hozva az eszközeit, művének végbevívőit:*

³²⁰ Ld. még: HÉRODOTOS I. 125., HEGYI 1981. 78. És cf. a római kori kovács műhely leírással is: VERGILIUS: Aeneis VIII. 407-453.

³²¹ A vas hegesztésének módját egészen a XIX. századig nem sikerült megfejteni. A két összeillesztendő fémeket egészen a fehér izzásig kell hevíteni, de ekkor az izzó fém azonnal oxidálódik. Ha azonban az izzásban lévő fémre homokot szórnak, megelőzhető a forradást akadályozó oxidréteg létrejötte. Ld. a fordító jegyzetét: PAUSANIAS, II. kötet, 266. oldal, 36. jegyzet.

üllőt és kalapácsot, a jó csípővasat is még,
így öntött aranyat; s megjött maga Pallasz Athéné,
várva az áldozatot. S az öreg Nesztór lovag adta
át aranyát; s az ökör szarvát a kovács körülönti
mesterien, hogy az úrnő, nézve a művet örüljön.”

Homéros: Odysseia

III. 432-438.

Devecseri Gábor fordítása

Katonák, harcmodor

A korai idők mindenkire kiterjedő, általános fegyverviselete után,³²² a szervezettebb városi élet már szakosított katonai ismereteket, új harcmodort és taktikát is kifejlesztett. Ennek az időszaknak (Kr. e. VII. század) a legjelentősebb haditalálmánya a *hopliták* (könnyű fegyveres gyalogosok) szorosán egymás mellé tartott pajzsaikkal kialakított, szinte sebezhetetlen tömeget képező *phalanx*-taktikája; a külön-külön vitézkedők harci ereje és ütőképessége megsokszorozódott.

„Mert hol a hős katonák hada együtt, zárt csatasorban,
Bátran az elsők közt vívja a kézitusát,
ott kevesebb esik el, de megóvja az otthoni népet,
míg aki meghátrál: minden erényt odaveszt!...
...Lábat a lábhoz, pajzsot a pajzshoz a párviadalban,
Míg sisak ér sisakot, bóbíta-tollat a toll.
Mellet a mellre szorítva viaskodják, de a jobbjá
Fogja marokra a kard vagy csatadárda nyelét.
Ám ti csatárok a pajzsok alá itt-ott lelapulva,
Sok nagy sziklakövet dobjatok át szaporán.
Árasszátok el őket a símanyelű gerelyekkel,
Mindig az első sor hős katonái mögött.”

Tyrtaios: A spártai harcosokhoz
részletek

Franyó Zoltán fordítása

³²² Ld. Thukydides szemelvényét a válogatásunk elején.

A teljes testet beborító védőfegyverek már a Kr.e. XIII/XII. században megjelentek. A késő bronzkori/kora vaskori társadalomból kiemelkedő harcosok a kor színvonalának megfelelő, kitűnő fegyvereket viselve indultak a harcba.

*„Ércből csillog a nagy terem: díszlik fönn az egész tető Arész
remek
harc-sisakjaival, s lecsüng fönről róluk a hófehér sörény s
lobog,
harcos fők gyönyörű dísze, s rejtve mindvalamennyi szög, mivel
ragyog
rajta itt meg amott az érc-lábvért, mely az erős nyilat kivédi
majd;
és új-vászonu vért is, és öblös pajzs is elég hever halomban itt,
s kard is, khalkhiszi jó acél, és sok öv ragyog itt s igen sok új
ruha;
ezt feledni sosem lehet nekünk, hogyha nagy csatára indulunk.”*

Alkaios: Harci dal
Devecseri Gábor fordítása

Fazekasok

A keramikusok által használt agyag bányászata, tisztítása, szitálása, soványítása, gyúrása, körültekintő és gondos előkészítő munkát igényelt.

*„ha nem sikerült az edény, amelyet éppen formált,
amint ez megtörténik a fazekas használta agyaggal,
akkor újra nekilátott, és egy másik edényt csinált belőle,
a fazekasok szokása szerint.”*

Jeremiás 18. 4.

*„nincs-e hatalma a fazekasnak, hogy ugyanabból az anyagból
az egyik edényt díszesre, a másikat közönségesre formálja?”*

Róm. 9. 21.

Az antikvitás teremtésről szóló nézeteit több helyen a fazekasok munkájával szimbolizálják. Pl. az egyiptomi Khnum kosfejű, teremtő istent fazekaskorongnál ábrázolták, ahogy megformálja a trónörökös káját (lelkét).

A görög és etruszk műhelyek általában már fazekaskorongon készítették az edényeket. A kész tálakat, korsókat kemencében égették ki. A görög és etruszko-korinthosi mesterek festéssel is díszítették a vázáikat. A korai darabok pusztán geometrikus elemekkel díszítettek, függő koncentrikus félkörök, svasztika-motívumok, meandersávok, stb. majd ezek között az alakos ábrázolások is megjelennek: emberek, lovak, halottasmenetek, háromszög alakú felsőtesttel, csonkakúp alakú combbal (cf. a címlapon), stb. A geometrikus korszak után változatosabb, élethűbb ábrázolásmód jelenik meg, nemcsak az ember- és állatalakok, hanem a mesés, vagy keveréklények ábrázolásánál is. Az ilyen bonyolult, sokrétű, művészi igényű munka egyes fázisai során sok nehézséggel is meg kellett küzdeniük. Az edények készítése nem csak különleges ismereteket, ügyességet, szaktudást igényelt, hanem még bizonyos praktikákra is szükség volt. Ha a fazekasműhelybe látogató dalnok ál-Homéros nem kapja meg énekéért a fizetséget, akkor a keramikusokra szabadítja a „rontókat,” akik munkájukat tönkreteszik.

*„Hogyha dalom bérét megadod nékem, ó fazekasnép:
Jöjj, s kezedet tárd úgy a kemence felett ki, Athéné!
Jól feketedjék mind a csupor s valamennyi cseréptál,
hűljön is aztán jól, s kapják meg az árat is érte,
adjanak el a piacon sokat, adjanak el sokat utcán,
sok legyen ott a haszon, legyen énekem így nekik édes.
Ámde, ha szemtelenül hazudozva becsapni akartok,
úgy fejetekre idézem mind a kemencemanókat,
Széttaposót, Ropogót, Fickándožit, Összelapítót,
S Bögrenyűvőt, ki e mesterségnek okozhat ezer bajt.
Jöszte a kéményen, jer a házba be, és a kemencét
Pusztítsd szét, hogy e sok fazekas nagyot óbégasson!
Mint a lovak foga rág, úgy rágja meg itt e kemence
Mind ami benne cserép, tegye morzsává valamennyit!*

*Éliosnak³²³ a lánya, ezernyi varázsszerü Kirké,
Ártó bűszered add, rontsd meg munkájukat, őket!
Jöjjön elő Cheirón³²⁴ és véle a sok Kentauros,
az, ki futott Hérakléstől, s aki áldozatul lett.”³²⁵...*

Pseudo-Hérodotos: Homéros élete, 32.³²⁶

Pseudo-Homéros: Fazekasvarázs
Ritoók Zsigmond fordítása

A korinthosi fazekasok fogadalmi táblácskákat függesztettek fel a keramikus negyedek szentélyeiben, a fent olvasható ártó démonok³²⁷ kiengesztelésére.

Ácsok, bognárok:

A fa sokoldalú tevékenység alapanyaga. Elsősorban a házépítés és a bútorkészítés fontos szükséglete, de Mediterráneumszerte a hajók építéséhez is nagy mennyiségű és jó minőségű fát használtak. Az erdők jelentős ritkulásához vezetett a halotthamvasztás valamint a napi főzés-sütés igényeit kiszolgáló fakivágás is. Speciális fa-szükséglete volt a kocsi-készítésnek is.

*„...az a nyárfa,
mely tágsíku mocsár földjén föl nő a magasba,
sima, s a legtetején terjednek szét csak az ágak:
s jó a szekérmíves s fénylő vasa végre kivágja
hogy hajlítsa keréktappá gyönyörű szekeréhez,
s azután száradva hever partján a pataknak.”*

Homéros: Ílias,
IV. 482-487.

Devecseri Gábor fordítása

³²³ Hélios.

³²⁴ Kentauros, Akhillés nevelője.

³²⁵ A kentaurosok egyszer megkergették Héraklést, aki ezért lenyilazta őket.

³²⁶ Kr. u. II. században keletkezett, Hérodotos nevén fennmaradt munka.

³²⁷ A *Süntrips* (Törő), *Smaragos* (Repesztő), *Asbestos* (Kormozó) démonok kiengesztelése lehetett a legfontosabb. MIREAUX 1962. sk.

Szövés-fonás:

A mesterségek sorában mindenképpen külön kezelendő a textil-készítés valamennyi munkafázisa. Ez a tevékenység két szempontból is különleges helyet foglal el: egyrészt mert kifejezetten női munka, és így nem számít a démiurgosok által végzett iparok közé, a homérosi időkben az előkelő nők végzik, másrészt rengeteg mágikus-szagrális, vagy vallási eleme van.

A Keleti Hallstatt-kultúra nagy központi lelőhelyein rendre találkozunk sok-sok szövőszéknehezéket tartalmazó kő-, és vagy vályogtéglafalú *szövőházakkal*. A szövés-fonás rituális jellegére e tevékenységek különféle kivitelű ábrázolásai is utalnak. A gyakran díszített, írás(?)jelekkel is ellátott orsógombok a házakon kívül sírokba és szentélyek fogadalmi ajándékai közé is bekerültek.³²⁸ A harcba induló Hektór, miközben felveszi a *fényes lóforgós sisakot*³²⁹, feleségét – szelíd szavakkal, de határozottan – asszonyi teendői végzésére utasítja:

*„Hát csak eredj haza, és munkáddal foglalatoskodj,
Rokka legyen gondod, s a szövőszék, szolgáléánynak
Ossz munkára parancsot, a harc meg a férfiaké lesz,
S legelőbb az enyém mind közt, aki Trója szülötte.”*

Homéros: Ílias
VI. 480-483.

Devecseri Gábor fordítása

Az előkelő házakban a fonás-szövés eszközei nemesfémekből (arany, ezüst), luxusanyagokból (borostyán, elefántcsont) készül(het)tek, a palota vendégbaráti/hozomány-ajándékai közé tartoztak, és gyakran messzi földről, pl. Egyiptomból származtak.³³⁰

„jött Helené magas, illatozó hálóterméből,

³²⁸ Az ide kapcsolódó leletanyagot ld. később a 333. jegyzetben.

³²⁹ II. VI. 485.

³³⁰ EIBNER-PERSY 1986. 41.

*s mint az aranyrokkájú Artemisz, éppen olyan volt,
Adrészté a kecses széket tüstént odatette,
Alkippé puha gyapjuszőnyeget is terített rá,
S Phüló hozta ezüst kosarát, mit adott neki egykor
Alkandré, Polübosz felesége, egyiptomi földön
Thébaiban, hol a legtöbb kincs van a házak ölében;
drága ezüst kádat kettőt is adott az a hősnek,
véle tripúszkettőt, tíz mérték színaranyat még.
S szép adományt Helenének adott külön is felesége:
rokkát színaranyat, kerek kosarat meg ezüstből,
melynek ugyancsak arannyal volt csinosítva szegélye.
Phüló szolgáló ezt hozta be és odatette
drága fonállal megterhelten; rajta az orsó
állt magasan, violásszínű puha gyaplyúpehellyel.”*

Homéros: Odysseia

IV. 121-135.

Devecseri Gábor fordítása

A házban az úrnő és szolgálói együtt fonnak és szőnek. Erre buzdítja Odysseus – még fel nem fedve kilétét – szolgálólányait, és ígéri nekik, hogy majd személyesen ő felügyeli a világítást.

*„Szolgaleányai rég tovatűnt Odüsszeusz uratoknak,
menjetez, ott benn már vár rátok a büszke királynő,
orsótok pergetve vidítsátok föl az úrnőt,
üljetez ott köribé, kezeze gyapjut gyaratoljon,
én fogok itt számukra a tűz fényére figyelni.”*

Homéros: Odysseia

XVIII. 313-317.

Devecseri Gábor fordítása

Hektór elesett már, Hekabé (anyja) már tudja a gyászhiót, de felesége még mindig sző, és készül a szolgálókkal fürdővizet melegítetni, mire férje hazatér a csatából:

*„most szövetet szőtt épp, zugolyában a nagy palotának,
Csillámló kétrétű ruhát, sok tarka virággal.”*

Homéros: Íliás

XXII. 441-442.

Devecseri Gábor fordítása

Az ügyes asszonykéz munkáját a szövőszéken Patroklos tiszteletére rendezett versenyek futószámának lebonyolításához, annak szélesebb futásához hasonlítja Homéros:

*„Korlától tört a futásuk: gyorsan előre
Tört Oileusz fia, s isteni hős Odüsszeusz a nyomában
szállt szorosan, mint jól övezett asszony kebelének
fut szorosan közelében a cséve, ³³¹ha fürge kezével
jól huzogatja az orsószálat irányba.”*

Homéros: Íliás

XXIII. 458-462.

Devecseri Gábor fordítása

A sodort (fonott) fonal, vagy a megszőtt vászon elvágása, levágása a szövőszékről a Sorsistennők, a hettita Szövönők (Moirák)³³² tiszte, és ez a jelkép – az emberi élet fonalánál elvágásáról – az ókor folyamán nem csak a görög kultúrában érthető így.

„Hajlékomat lebontják, mint a pásztorok sátrát, megfosztanak tőle. Összetekeri életemet, mint takács a vásznat, elvágja életem fonalát. Reggeltől estig végez velem!”

Iz. 38. 12.

A fonás-szövés szakrális jellegét jól illusztrálja az a tény is, hogy a pompás textileken kívül orsók, rokkák és szövőszéknehezékek is gyak-

³³¹ Homéros a *kerkis* (cséve) szót használja, ami majd később a felvető szálak közé húzott kis szerkezet, a *hajó* lesz. Ld. EIBNER-PERSY 1986. 41. és a 37. jegyzetét is. Ld. a soproni szövésjelenetet is, 12. kép.

³³² KERÉNYI 1977. 29.

ran kerülnek szentélyekbe.³³³ A szövésnek az időméréssel, naptári ünnepekkel, a kalendáriummal is kapcsolata lehetett. Erre utalnak a hold fázisait megjelenítő ábrák a szövőszék nehezekeken, ill. a holdnaptárral kapcsolatba hozható számolható díszítmények a Hallstatt-kori tálon, tüzikutyákon.³³⁴ A templom mellett is működtek kis műhelyek, ahol a kultuszszobrok ruháit szőtték(!), vagy a szobroknak szánt kegyes ajándékokat készítették:

[Jósiás király] „Kivitette az Úr házában lévő Aséra³³⁵-szobrot is Jeruzsálemen kívülre, a Kidrón-völgybe, és elégette a Kidrón völgyben, porrá zúzatta, porát pedig a köznép temetkezőhelyére szóratta. Leromboltatta a férfiparáznák házait, amelyek az Úr háza mellett voltak, ahol az asszonyok sátracskákat szőttek a napistennőnek.”

2 Kir. 23,6-7.

Koldusok

A gazdag házakhoz, a bennük zajló vendégsereghez, ill. lakomákhoz hozzátartoztak a körülöttük és mellettük tébláboló koldusok is. A koldusokat illik vendégül látni, „háthogyha egy égbeli isten a vándor.”³³⁶ Egy görög népdal az ő éneküket, mágikus erejű jókívánságaikat így mondja el:

„Diszkocsin érkezzék fia házához felesége,

³³³ EIBNER-PERSY 1986. 42., a szerteágazó idevágó leletanyagról, ld. uo., különösen a 40-56. jegyzeteket is. (Cf. FEKETE 2006. 144.) Velem-Szentviden az orsógombok, bronztük gyakran kerülnek elő égett, kormos állapotban, vagyis valamilyen szertartás, füstölés, oltáron való lánggyújtás, égetés tárgyai, kellékei (is) voltak. A Velem-szentvidi vályogtéglás házban talált szövőszék nehezekei és valószínűleg a szövőszék ácsolt gerendái, pontosabban az előkerülésük helye – a fellegvár kíséző teraszán – arra utal, hogy a helyi Hallstatt-kori „arisztokrácia” egyik szövőháza lehetett. E ház alaprajzi részletei megegyeznek a kleinkleini szövőház részleteivel: DOBIAT 1987. 77. ff., Abb. 1-2. Valószínűleg áldozati leletegyüttes került elő a Somlóhegyen is, a hegytetőhöz közel „igen sok orsógomb”-ot és cserepeket találtak: MRT 3. 84. 15/12. lelőhely (Doba). Ld. még: OKA 2003. 107. skk.

³³⁴ TERŽAN 1986. 518. skk.

³³⁵ Astarte, Baál női alakja.

³³⁶ Od. XVII. 484. Ugyanezt a szemléletet tükrözi, több mint kétezer évvel később Arany János: Családi kör. c. verse is.

*Izmos-inú sebes öszvérpár robogón vigye hozzá,
S ő, ha a széknél szőne, borostyánkő padon álljon.
Így jövök, évenként jövök én el, akárcsak a fecske
Száll be mezítláb pitvarodig. Nosza, hozz alamizsnát,
Apollón koldusának tarsolyába tedd,
Akármit adsz; - ha nem: Mi álljunk itt tovább?
Nem úgy jövünk, hogy itt akarjunk lakni majd!”*

Koldusok éneke olajág-ünnepen,
népdal
Franyó Zoltán fordítása

VALLÁSI SZERTARTÁSOK

Szent helyek

Az ősi szentélyek egy-egy különleges szépségű és adottságú földrajzi helyszínen létesültek. Ezek a ligetek, források, áthatolhatatlan, sűrű erdők, sziklák, barlangok alkalmasak voltak arra, hogy ezeket a különféle istenségek lakóhelyül válasszák. Ilyen területeken találkozunk az istenek tiszteletének legkorábbi nyomaival is:

*„itt a pagonyt – úgymond, – eme lombkoszorúzta hegyoldalt
isten lakja – melyik? nem tudjuk – ”*

Vergilius: Aeneis VIII.
351-352.
Lakatos István fordítása

*„Ha szokatlanul magas, vén fákkal benépesített vadonba jutsz,
ahonnan az ég kékjét számúzi az egymásba fonódó ágak szövedéke, az
erdő sudársága, a hely magányossága, a sűrű és folytonos árnyék kel-
tette csodálat a szabadban egy istenség jelenlétének hitét ébreszti ben-
ned. S ha egy tövig kivájt sziklából álló barlang, melyet nem kézzel fa-*

ragtak, hanem természetes úton tágult³³⁷ akkorára, hegyet egyensúlyoz a hátán, lelkedet valamilyen istenfélő sejtelem üli meg. Tiszteljük a nagy folyamok forrásvidékét. Oltárok emelkednek ott, ahol váratlanul széles folyók bukkannak elő búvóhelyükről. Nagy becsben tartják a meleg vízű forrásokat, és bizonyos tavakat vagy homályosságuk, vagy rop-pant mélységük avatott szentté.”

Seneca: Erkölcsei levelek: 41.
Révay József fordítása

„Közepes magasságú domb emelkedik, amelyet öreg ciprusliget borít és árnyékoz be. Ennek a lábánál ered a forrás. Több, különböző vastagságú érből szökken elő, s forgatagával utat törve, széles medencét váj magának. A mélyéig olyan ragyogóan áttetsző, hogy megszámlálhatjuk a belédobott pénzdarabokat, s a vízen átfénylő kavicsokat.

A partot sűrű kőris- és nyárfaberkek szegélyezik. Fáikat az áttetsző víz, mintha elmerültek volna benne, eredeti zöld színükben szinte külön-külön tükrözi vissza. A víz olyan hideg, mint a hó, fehérségben sem marad el mögötte. Mellette régi, nagy tisztelettel övezett templom áll. Ebben áll maga Clitumnus,³³⁸ szegélyes toga díszével beborítva és ékítve. S jóshely hirdeti egy isten, méghozzá jövődömondó isten jelenlétét. Körben több, elkülönített szentély áll, mindegyikben egy-egy istenség. Valamennyinek megvan a maga külön szertartása, külön neve, sőt némelyiknek még a saját külön forrása is. Mert a fő forrás mellett, amely szinte szülője a többinek, különböző helyeken sok, kicsiny forrás buggyan fel, s egy folyóban egyesülnek, amely felett híd ível át. Ez a híd a határ a profán és a megszentelt terület között. Ettől fölfelé szabad a hajózás, lefelé a fürdés. A hispellumiak, akik ezt a helyet az isteni

³³⁷ Cf. pl. Kalaposkő helyszíneit és barlangját, vagy a méltán híres morvaországi Býčí skála-barlang helyszínét és leleteit. PARZINGER et al. 1995.; vagy pl. Itáliában, Satricum könyékén (Aprilia) feltárt áldozóhelyet: egy kis tavacskában, a bronzkortól keltezhető leletanyaggal: Róma születése 54. sk.

³³⁸ A bő vízű umbriai forrás *personificatio*ja egy folyóistenség, – mint Praenestae-ben Fortuna – akinek hófehér marhát áldoztak. Juppiter Clitumnust a Jordán folyónál tisztelték. PWRE IV.1. 57.

Augustustól adományul kapták, közköltésen nyújtanak szállást és fürdőt, [...] elolvashatod a minden falon, minden kövön ott található, a legkülönbözőbb emberektől származó sok-sok feliratot, melyeket a forrás és az istenség tiszteletére írtak."

Plinius: Epistolae

8. 8.

Muraközy Gyula fordítása

„Két év is elmúlt már, hogy a határos mezőkön legeltető juhász – Drüasznek nevezték – ugyanilyen látványra³³⁹ meg kincsekre bukant. Nimfáknak volt ott barlangjuk, hatalmas, kerek kősziklában, mélyen beöblösödvé. Szobruk is ott állt kőbe faragva: lábuk mezítelen, karjuk vállukig fedetlen, kioldott hajuk a vállukra omlott. Derekuk körül öv, szemük körül mosoly. Tartásuk mindenben, mint a kartáncot lejtőké. A barlang szája a nagy szikla kellős közepén tárult, s egy forrás felbuzgó vize kis csorgót alkotva folydogált ki rajta. Így az üreg előtt gyönyörű bársonyos gypeszőnyeg terült el, hiszen az éltető nedv sűrű, puha füvet hizlalt. Körös-körül sajtárok meg fuvolák, szürinxek meg nádsípok heverték, hajdani pásztorok kegyes ajándékai.”[...]

Longos: Daphnis és Khloé

I. könyv (12. p.)

Détshy Mihály fordítása

A szent helyeknek, a templomok és szentélyek körzetének vallási szempontból is kifogástalannak, azaz hibátlannak kellett lennie. Erről időnként tisztító eljárásokkal is gondoskodtak. Ezért szállították el a szülő nőket, és tisztították meg Délos szigetét még az eltemetett halottaktól is. Az „átmenetek” helye és ideje, pl. a születés, a halál – mint kockázatokkal járó folyamatok – tisztátalannak számítottak.

³³⁹ Ti. arany fibulával összetűzött, bíborlepelbe pólyált csecsemőt talált, akit egy kecske szoptatott. A kartáncot lejtő szoboralakok és a szent helyszínen szétdobált áldozati ajándékok leírása igen fontos a leletanyagunk értékeléséhez, megértéséhez!

„[...] az athéniak egy jóslat figyelmeztetésére megtisztították³⁴⁰ Délosz szigetét. Ezt a tisztító szertartást a szigeten korábban már Peiszisztratosz türannosz is elvégezte, de ő nem az egész területet tisztította meg, hanem csak azt, amit a szentélyekből látni lehetett. Ekkor azonban az egész szigetet megtisztították, mégpedig olyképpen, hogy ami a sírokból előkerült, mind elvitték, kijelentve, hogy a szigeten senki se halhat meg, és senki se szülhet, s az ilyeneket át kell szállítani Rhéneia³⁴¹ szigetére. Ez a Rhéneia olyan közel esett Déloszhoz, hogy amikor Polükratész szamoszi türannosz, aki egy ideig erős hajóhaddal rendelkezett, a többi szigettel együtt Rhéneiát is elfoglalta, ezt a déloszi Apollónnak ajánlotta fel, úgy, hogy egy láncsal odakapcsolta Déloszhoz.

E megtisztítási szertartás után ülték meg először az athéniak az ötévenként visszatérő ünnepet, a Déliát. Déloszon azonban az iónok és a szomszédos szigetek lakói már korábban rendeztek nagy összejöveteleket.³⁴² Asszonyaikkal és gyerekeikkel jelentek meg az ünnepen, most az iónok az Ephésziák alkalmával, s itt atlétikai és zenei versenyt rendeztek, a városok pedig kórusokat léptettek fel.”[...]

„Homérosz is bizonyítja, hogy Délosz ősidők óta nagy összesereglések és ünnepek színhelye volt. S bár később a szigetek lakói és az athéniak a kórusokat és az áldozatokat még elküldték az ünnepre, a versenyek, mint általában mindenhol, a mostoha körülmények miatt megszüntek, míg az athéniak fel nem újították őket, sőt, ami még korábban nem volt, még lóversenyt is rendeztek.”

Thukydidés: A peloponnésosi háború
III. 104.

Muraközy Gyula fordítása

³⁴⁰ Ld. még erről a korábbi fejezetet is: Thuk. I. 8.

³⁴¹ A Kykladokhoz tartozik.

³⁴² Ld. erről egy későbbi részben (Ünnepek, áldozatbemutató) Homéros Apollón himnuszának részletét. Ennek különlegessége: a görögöknél szokatlan volt, hogy a nők és gyermekek aktívan vettek részt a kultuszban.

Fák tisztelete

Az antik világban bizonyos fák valamely istenséghez tartoztak, vagy az ő megszemélyesítőik voltak. A tölgy a férfi főistené, a hárs az anyais-tennőé; Héráé körtefa, Artemisé a diófa vagy a cédrus. Az istengyermek jelképe a – főleg a tölgyfán növekedő – fagyöngy, stb.

A növényföldrajzi zónák találkozási sávjaiban, források területén, vagy különleges sziklák mellett a magasra nőtt fákat is tisztelet övezte. Ezek a fák különféle őskori és antik istenségek szimbólumai, szent fáí,³⁴³ esetenként megszemélyesítői is voltak. A zsidó és a (korai) keresztény vallás – mint pogány szokást – tiltja a fák tiszteletét, a faültetést a szentélyek mellett.

„Ne ültess semmiféle szent fát Istenednek, az Úrnak az oltára mellé, amelyet építesz! Ne állíts szent oszlopot se, mert azt gyűlöli Istened, az Úr!”

5 Móz. 16.21-22.

A különféle fák közül most csak az örökzöld fenyőt³⁴⁴ emeljük ki, amelynek azzal a kecskelábú Pánnal volt kapcsolata, akinek tisztelete a későbbi Pannoniában, vagy a pannonok körében sokkal jelentősebb volt más területeknél.

³⁴³ A hárs jelentősége keresztény időkben is megmaradt. A Mária-szobrokat rendszerint hársfából faragták, esetenként csodás történetek is fűződnek hozzájuk (ld. pl. a bécsi Stephansdomban), Európa-szerte. (Az ún. „Cseléd-Madonna” GRUBER, R. H.: A bécsi Szent István Székesegyház. Domkirche St. Stephan, Wien 1998. 59.) A katolikus templomok kertjében, vagy a templom előtt legalább egy hársfa áll, vagy hársak veszik körül, sőt gyakran hársfasor vezet a templomhoz – ma is.

³⁴⁴ A fenyő(ág)mintáról pl.: Gomolava, Nagyvenyim, Tokod, Gellérthegy-Tabán, Lovasberény, Budaörs, Páty stb. lelőhelyeken. VÁGÓ 1960. 46. skk., Abb. 7-12. = 125 év 125 tárgy 1998. 30-31., BÓNIS 1967. 5. skk. Abb. 2., 5-6., SZABÓ M. 2005. 178.; OTTOMÁNYI 2005. 66., 75., 86., 5. kép 4., 6. kép 1., 3., 10. kép 1-2., 11. kép 3., A Hallstatt-kori fenyőfa-ábrázolásokról: STUDENÍKOVÁ 1999. a 207. skk. Talán fenyőtöredék ábrázolása egy fehérvárcsurgói fedőn (IV. halom): PETRES - JUNGBERT én. 35. A görögöknél a fenyő termékenység szimbólum: „Fenyő-ágakat is hordoznak a növény termékenységé miatt.” (Lukianos: De meretrice II. 1,10 scholionja, ford.: Sarkady János) HEGYI 2003. 79. Ezért lehet fenyőábrázolás a temetkezéseknél használt edényeken.

„Mert látod-e Pán szobrát, ott a fenyő alatt, kit még virággal sem ajándékoztatok meg eddig?”

„Másnap Pánról emlékeztek meg. A bakok közül a nyáj vezérét fenyőággal feldíszítve a fenyőhöz vezették, bort csorgattak a fejére, s az istent dicsőítve leölték, majd felakasztva megnyúzták. Húsát megfőzték, megsütötték, s a leveleken a fűbe rakták körben. A szarvakkal együtt lenyúzott bőrt pedig a szobor elé a fára akasztották, pásztori ajándékkul a pásztorok istenének. Áldoztak a hús legjavából is, Chloé pedig énekelt, Daphnis meg fuvolázott.”

Longos: Daphnis és Khloé

2., 4. könyv

Détshy Mihály fordítása

Bizonyos fák kivágásával az azokban lakozó, vagy az égi jelenléteket jelző egyes istenségek tiszteletét meg is lehetett szüntetni.

„[Szent Márton] Egy másik alkalommal, miután egy faluban egy igen ősi templomot lerombolt, a szentélyhez közel lévő fenyőfát is ki akarta vágni, de a hely papjai és a pogány sokaság szembeszállt vele. Bár az Úr akarata szerint hallgattak, mikor a templomukat lerombolták, a fát nem engedték kivágni. Ő többször is figyelmeztette őket, hogy semmi vallási tiszteletet nem érdemel az a fatörzs, s hogy inkább annak az Istennek az útján járjanak, akinak ő is szolgál, de a fának vesznie kell, mert a démonoknak van szentelve.”

Sulpicius Severus: Szent Márton élete

13.

Borián Elréd OSB fordítása

A szent helyek állandósága

Az egyes kultuszok megszűnte, esetenként erőszakos megszüntetése után, ugyanazon helyen az új alapítású vallás szentélye épült.³⁴⁵

³⁴⁵ Ilyen kontinuitásra számos példát lehet hozni, szerte a világon. A különböző korok különleges helyszínei, szent helyei igen gyakran egymás fölött épültek. Pl.:

Úgy látszik, a szent helyek tisztelete koroktól, kultúráktól, népektől függetlenül megőrződött, csak a tisztelt istenség kultusza átneveződött, az éppen aktuális interpretációkkal. A zsidók, majd később a keresztények is kiüldözték városaikból, – de imaházaik, templomaik környékéről³⁴⁶ mindenképpen! – a *pogány*³⁴⁷ kultuszok tárgyait.

„Eltávolította az Úr házának bejáratától a lovakat, amelyeket Juda királyai a Nap tiszteletére állítottak oda [...] A Napnak szentelt kocsikat is elégette.”

2 Kir. 11.

„Ahol ugyanis pogány szentélyeket rombolt le³⁴⁸, ott azonnal vagy templomokat, vagy remeteségeket épített.”³⁴⁹

Sulpicius Severus: Szent Márton élete

13.

Borián Elréd OSB fordítása

Ünnepek, áldozatbemutatók, szentelmények

A Hallstatt-kultúra vallási életéről, kultuszairól – az írásbeliség teljes hiánya miatt – szinte semmit sem tudunk. A leletanyag kötődése és kapcsolatai alapján viszont a déli párhuzamok ebben a kérdésben is segítségünkre lehetnek.

Vésztő-Mágori halom neolitikus és bronzkori tell és Árpád-kori templom; vagy a rézkori kurgánok, ahol honfoglaláskori temető és/vagy Árpád-kori templom épült; vagy pl. a Szentvid-hegy őskori fellegrája, „palotával”, szentélyekkel, később Karoling-kori templom, Árpád-kori vár és várkapolna, remetelak, búcsújáró hely, stb.

³⁴⁶ Cf. a korábban, a szövés-fonás résznél közölt idézetet is! (2 Kir. 23, 6-7.)

³⁴⁷ Ne feledjük: a *paganus* jelentése *vidéki*, vagyis azoknak a hite, vallásgyakorlata, akik a vallásreformok, az új vallás állami rangra emelésének idején nézeteik miatt kiszorultak a városokból. TÓTH I. 2006.a.

³⁴⁸ Ti. Szent Márton.

³⁴⁹ „Nursiai Szent Benedek, rendalapító, amikor a szerzetesi közösségének első templomát egy pogány szentély helyére építette, Szent Márton tiszteletére szentelte fel. A rendalapító példája, a Tours-i püspök tisztelete követésre talált, hiszen a benecések egy-egy olyan területen, vagy népnél, ahol először alapítottak kolostort, azt mindig az ő tiszteletére szentelték. Így történt ez Magyarországon is.” TÓTH E. 1998. 66.

A görögök többféle áldozatot mutattak be, mind az égi (*uranios*), mind az alvilági (*chthonios*) isteneknek:

• Az égiek számára az oltáron (*thysia*) az áldozati állatok értéktelenebb részeit égették el, míg a húsosabb részeket *áldozati lakoma* keretében *közösen* fogyasztották el. A közösségi áldozatokat egy-egy közösség feje mutatta be a népéért.³⁵⁰ Az áldozatbemutatók során himnuszféléket, Apollónnak *paiánt*³⁵¹, Dionysosnak pedig kórusdalokat (*dithyrambos*³⁵²) énekeltek.

• Az alvilági isteneknek szánt áldozatot elégették, a lentiek áldozati állata „teljes mértékben elégetendő”, azaz *holokaustos* volt.

Nesztór áldozata Pylosban³⁵³ (Od III. 432-438) Az áldozati állat szarvának bearanyozása – a méltó áldozathoz – a király által adományozott arannyal történt:

„Azt meg a szarvánál³⁵⁴ vonta Sztratosz meg Ekhephón.
Jött ki a kamrából és hozta virágos edényben
Árétoz mosdóvizüket, s másik keze fogta
árpadarás-kosarát. S a csatában-erős Thraszümédész
éles bárdal várt, az ökörré lesujtani készen.
Csészét meg Perszeusz tartott. Nesztór az öreg hős
kezdte a mosdást és darahintést, hosszan Athénéét
híva, amíg a barom fejeszörét tűzre vetette.
És miután könnyörögtek, hintvén árpadarát is,
akkor a Nesztór-sarj, a merészszívű hős Thraszümédész
állt oda és sujtott: a csapás elvágta nyakizmát
és erejét oldotta az állatnak. Sikitottak
Nesztór lányai és menyei s tisztos felesége,
Eurüdiké, Klümenosz lánysarjai közt a legelső.

³⁵⁰ HEGYI 2003. 34. skk.

³⁵¹ UO. Pindaros 5. paian.

³⁵² UO. 36. Pindaros: Az athéniaknak, dithyrambos-töredék.

³⁵³ Ld. a korábban, a fémművességnél az idézetet.

³⁵⁴ Ti. az áldozati állatot, a bearanyozott szarvú marhát.

Majd meg a szélesutú földről a fiúk fölemelték,
s tartották; Peiszisztratosz ekkor a kést beledöfte.
Vére kifolyt feketén, csontjából lelke kiröppent;
tüstént szétvágták, és fölszeletelve a combját
annak rendje szerint, betakarták jó puha hájba,
kétrét hajtva előbb és nyershúst rakva fölébe.
Fán pörkölte az agg, rőt bort loccsantva a lángra;
közben ötágú villát tartottak az ifjak.
És hogy elégték a combok, a belsőrészt meg is ették,
Fölszelték maradékait és fölhúzva a nyársra,
Nyárs hegyiben forgatva, a lángon megsütögették.”

Homéros: *Odysseia*

III. 439-463.

Devecseri Gábor fordítása

A szentélyek körzete nem kizárólag csak az áldozatok bemutatásával foglalkozott, hanem egy sor – számunkra mindenképpen – profánnak tűnő tevékenységet is végzett. Ezek közé sorolható a kereskedés (pl. a samosi Héraionban az áldozati állatok húsát eladták), esetenként különböző mesterek tevékenysége (pl. az argosi Apollón Lykeios szentélyben *ergastérion* működött, az athéni Héraklés szentély mellett pedig tímár-műhely), a sátrak felverése, és az abban folyó kultikus lakomák lebonyolítása is ebbe a körbe tartoztak.³⁵⁵

Az áldozat nemcsak hús, hanem különféle alakúra sütött kenyér- és kalácsformák, de akár kása, dara és liszt is lehetett. Itallal (*libatio*) is áldoztak, egyszerűen földre öntöttek bizonyos leveket (vizet, bort, tejet és mézet).³⁵⁶ *Ovidius a Fasti* c. művében így teszi időrendbe és részletezi az áldozatok anyagait:

³⁵⁵ NÉMETH GY. 1994. 16. skk.

³⁵⁶ Az áldozati lepények formáján és díszítésén kívül (pl. Artemisnek égő mécsesekkel kirakott lepénnyel áldoztak), esetenként még a sütésének az idejét is megszabták. Volt, amit akkor kellett sütni, amikor a hold és a nap együtt látható az égen (*amphiphón*). Áldozati jelenet pl. Euripidés: *Iphigeneia a taurusoknál* c. művéből (156-166. sorok), ld. a szemelvényt lejjebb, a temetkezési szokásoknál. Az etruszk áldozatokról ld. PFIFFIG 1975. 103. skk.

„Egykor az isteneket mással kérlelte az ember:
liszt volt az s ragyogó sónak a tiszta szeme.
Kéreg alól csepegő mirrhát nem hoztak e tájra
messzevidéki hajók tengerek árjain át.
Tömjént Euphrates, olajat még India nem küld,
nem volt rőt sáfrány szirma sem ismeretes.³⁵⁷
Hogyha boróka-fenyő füstölt oltáron, elég volt:
vagy ha babér égett nagy ropogással azon.
Az már gazdag volt, ki füzért font réti virágból³⁵⁸
s réti virágaihoz még ibolyát is adott.
Most, ha bikát vágunk, késsel nyitjuk meg a gyomrát:
Ők nem használták áldozatukhoz a kést.³⁵⁹”

Ovidius: Fasti
I. 337-348.
Gaál László fordítása

Esetenként messzi területről érkeztek az egy-egy közösségi vallási ünnepre a látogatók, a szertartások résztvevői. A délosi *keraton* (szarv) oltár ünnepére az iónok egész családjukat, feleségüket és gyermekeiket is elhozták.³⁶⁰

„ámde leginkább Délost kedveli szíved, Apollón,

³⁵⁷ Az alapvető szentelmények: a *gabonák és örleményeik*, a *só*, a *méz*, a *tej* és a *víz* mellett régóta használtak az áldozatoknál messzi vidékekről származó luxusanyagokat, így *tömjént* és *mirhát* is. A vaskeresztesi I. halomsír borosvödrenek hevítésével történt restaurálásánál a benne lerakódott anyagokból tömjénfüst áradt. Tehát Ovidius téved abban, hogy a tömjén-áldozat újabb keletű lenne.

³⁵⁸ Ld. Holport adatait Százhalombattáról a 114. és 116. tumulusból. **HOLPORT** 1985. 25. skk, **HOLPORT** 1993. 23. skk.

³⁵⁹ És még hosszan folytatja az áldozatok sorát és az okokat, amiért áldozatokká válnak a különböző állatok, valamint azt az antik nézetet, hogy a halál és a termékenység összefügg (ld. *Ibn Fadlan* elbeszélését is később, a 105. oldaltól, és a 379. jegyzetünket is), valamint vö. az „*egy holttestből élet ezernyi fakad*” (Ovidius: *Fasti* I. 380.) idézettel is.

³⁶⁰ Ritkaságszámba megy ez a görögöknél. *Thukydides* meg is jegyzi (III. 104.) a görögökre egyébként nem jellemző szokást, hogy az asszonyok himnuszt énekelve fel is léptek.

*mert oda hosszúleplű iónok tiszteletedre
gyűlnek a gyermekeikkel és tisztos hitveseikkel.
Emlékezve ökölvívással, tánc- s dalolással³⁶¹
töltik a kedvedet ők, valahányszor versenyük indul.”*

Homéros: Apollón-himnusz

146-150.

Kerényi Grácia fordítása

A délosi ünnepkörnek még egy eleme lehet érdekes számunkra. A Théseus-mondakörrel kapcsolatos: Théseus Krétáról hazatérőben megállt Déloson, hogy Apollónnak felajánlja azt az Aphrodité-szobrot,³⁶² amit Ariadnétól kapott. Itt az ifjakkal együtt eljárta a *geranos* táncot (darutánc), amivel a *labyrinthos* zezzugos folyósóiból való kijutásra emlékezett. A görög geometrikus- és archaikus-kori kerámia, valamint az itáliai vaskori kultúrák és a Hallstatt-kultúra különösen kedvelt motívuma volt a futó és koncentrikus meander minta, ami lehet, hogy ilyen jelentéstartalommal is bír, vagyis az élet és a halál közötti átmenet helyét, a labyrinthost ábrázolja.

Talán a meander a rituális túlvilágjárás-tánc „kottáját” jelképezi.

A Délos környékén járó hajóst a szelek is úgy röpitik, hogy ne kerülhesse Délost, mindenképpen kikössön a szigeten, és az oltár körül eljárja e táncot:

*„míg a hajós, Te Nagy, oltárod nem futja körül s nem
csapdossák, s nem fogja fogával az ősi olajfát,
hátradugott kézzel; mit a délosi nympa talált ki,
játéku, hogy a kis Phoibost nevetésre fakassza.”³⁶³*

Kallimakhos: Déloshoz

321-324

Devecseri Gábor fordítása

³⁶¹ Olyan versenyek is vannak a délosi ünnepen, amelyenek a temetési szertartások alatt – vagy utána – végzett halotti emlékezés rítusainak is részei.

³⁶² Feltehetően egy kis idolról lehet szó.

³⁶³ Ez a magyarázat, azt tükrözi, hogy Kallimakhos már nem érti a szokás eredetét, játéknak véli.

Az ősi elemekkel átszőtt, ősi hagyományokat is megőrző és folytató *Daidala*-ünnepéről Pausanias, („*ez a legnagyobb máglya, amelyet valaha is láttam, és a lángok igen nagy távolságról is jól láthatók*”) hiteles nézőként így tudósít:

„Ezt az ünnepet a következőképpen szokták megrendezni.³⁶⁴ Alalkomenai közelében van egy tölgyerdő; itt található a Boiótia legnagyobb tölgyfái. Ebbe a ligetbe vonulnak ki a plataiaiak, és főtt húsdarabokat helyeznek el itt. A többi madárral mit sem törődve éberen figyelik az összesereglő hollókat, és pontosan megjegyzik, hogy egy-egy holló a magával vitt húsdarabbal melyik fára telepszik le. Ezt a fát azután kivágják, és ebből faragják a daidalonak nevezett faszobrot³⁶⁵.

A plataiaiak a kis daidalának nevezett ünnepet maguk között rendezik meg. A nagy daidala nevű ünnepet viszont a boiótiaiakkal együtt ülik meg, mégpedig minden ötvenkilencedik évben...³⁶⁶ Minden évben, amikor a kis daidala ünnepét megrendezik, egy alkalommal tizennyolc szobrot faragnak. [...] A kisebb városok közösen adják össze a szükséges költségeket.³⁶⁷[...]

A szobrot feldíszítik, felteszik egy szekérre, és egy nyoszolyóleányt ültetnek³⁶⁸ mellé, majd elviszik az Aszóposzhoz.³⁶⁹ Ekkor ismét sorshúzást tartanak, és így döntenek el, hogy milyen sorrendben vegyenek részt az ünnepi menetben.³⁷⁰ Ezután a kocsisor a folyótól a Kitharión hegy csúcsára vonul. Mire megérkeznek, a hegycsúcson már elő van ké-

³⁶⁴ A kisebbik *daidala*-ünnepet hatévenként rendezik meg.

³⁶⁵ *Xoanon*.

³⁶⁶ A plataiaiak száműzetésére (Kr. e 427-387 és 373-338 között) hivatkoznak magyarázatul. De ezek nem tartottak hatvan évig. Ez nem lehet magyarázata a nagy időbeli távolságnak a két ünnep között.

³⁶⁷ Vagyis *synteleiát* alkotnak.

³⁶⁸ Inkább állt, vagy sétált mellette.

³⁶⁹ Folyó Boiótiában. Pausanias leírást vö. a két Sopron-burgstalli, szekéren utazó jelenet ábrázolásával! (A 8. képen és a hátlapon.) A kocsijelenet sokféle értelmezése: omphalos, a halott vitele, tkp. utazása a máglyára, stb. kívül ez is az egyik magyarázat lehet. Cf. TÓTH I. 2004. 3. fejezet. (Ez utóbbi az egyik legizgalmasabb és egyben legvalószínűbb megfejtési kísérlet.)

³⁷⁰ *Pompé*.

szítve az oltár, amely a következőképpen épül fel: négyszögletesre faragott fahasábokat illesztnek egymáshoz, mintha kövekből építkeznének, és amikor az építmény eléri a szükséges magasságot, akkor rőzsekötegeket tesznek rá. Az egyes városok és előljáróik külön-külön egy-egy tehenet áldoznak Hérának, és egy-egy bikát Zeusznak, majd a borral és füstölőszerekkel³⁷¹ megtöltött állatokat a daidala-szobrokkal együtt elégetik az oltáron. [...]"

Pausanias: Görögország leírása

IX. 3,4-8.

Muraközy Gyula fordítása

A TEMETÉSI SZERTARTÁS

Az elhunyt rokonságának, háznépének legfontosabb és szokások által kötelezően előírt tennivalója, hogy a *megfelelő* szertartások elvégzésével, azok gondos betartásával temessék el a halottat.³⁷² A temetés nem csak a család magánügye, hanem az egész közösség összetartozását bizonyító cselekménysorozat, ahol a nagy nyilvánosság előtt megmutathatják hatalmukat, kíséretüket, szolgálkat és gazdagságukat.

Minden ember illő végtisztesség megadását érdemli, csak az elvetemült szentségtörőket, a hazaárulókat fosztották meg az eltemetés jogától. A temetetlenek lelke nyugtalanul, örökké bolyong, esetenként a saját közössége számára is félelmetes kísértetként.

„Hogy siratatlanul és temetetlenül ott ne maradjak [...] égyess hát meg a fegyvereimmel, ahány velem ott van, s nékem az őszhabú tenger partján sírt is emeljél..”

Homéros: Odysseia

XI. 72., 74-75.

Devecseri Gábor fordítása

³⁷¹ Az illatos fűvek és más füstölőszerek (tömjén, mirrha, borostyán, gyanta, stb.) is az áldozati szerek közé tartoztak.

³⁷² MIREAUX 1962. 230. skk.

A halottak számára víz-, tej-, bor- és mézáldozatot (*libatio*) mutattak be. Így tett Iphigeneia is, amikor öccsét, Oresztészt halottnak hiszi:

*„Ó jaj, ó jaj, rossz istenség,
egyetlen öcsémtől fosztasz meg,
Hádészhoz küldöd; most neki én
vágyom loccsantani, holtat ami
illet: föld hátára nedvet,
bércen bolygó tehén tejét,
Bakkhosz borát loccsantom,
S mit arany méhek raja munkál,
ez a holtak vígasza mindig.”*

Euripidés: Iphigeneia a taurosoknál
156-166.

Devecseri Gábor fordítása

A temetés tisztességének megadását nemcsak a szokás parancsolja, olykor a halott maga is kéri:

*„rólam, uram, ha elérsz oda végül, meg ne feledkezz.
Hogy siratatlanul és temetetlenül ott ne maradjak,
míg te tovább utazol, ne legyek neked istenek átka,
égyess hát meg a fegyvereimmel, ahány velem ott van,
s nékem az őszhabu tenger partján sírt is emeljél,
hogy szomorú sorsom tudják meg a megszületendők.”*

Homéros: Odysseia
XI. 71-76.

Devecseri Gábor fordítása

Így kérte Odysseust Elpénor, aki Kirké szigetén részegen a mélységbe zuhant, eltűnt, és társai tudta nélkül halt meg. A halott Patroklos pedig álmában jelent meg, és kérte barátját, Akhilleust, hogy mielőbb adja meg neki a végtisztességet, a halotti „*máglya tüzeit*”.

„Hantolj el mielőbb, jussak Hádész kapuján túl.

*Árnyai így a kiszenvedteknek, elűznek a lelkek,
s nem hagyják, hogy túl a folyón közibük keveredjem;
nagykapujú Hádész körül így vaktába bolyongok.
Add a kezed, kérlek szomorúan: hisz soha onnan
Nem jövök el hozzád, ha a máglya tüzét megadod már.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 71-76.
Devecseri Gábor fordítása

A halál beállta után a holttestet megmosdatták, és illatos kenetekkel kenték be.

*„ s társainak meghagyta a fényes Akhilleusz,
hogy nagy háromlábas edényt tegyenek fel a tűzre
s Patrokloszt mielőbb mossák tisztára a vértől.
Ők fürdőöntő nagy edényt tettek föl a lángra
és vizet öntöttek bele, fát gyújtottak alatta.
Lángok közt melegült az edény hasa, benne a víz is;
majd hogy a víz immár felforrt ama fényes edényben,
akkor megmosták, megkenték síkos olajjal;
és a sebekbe kilencéves kenetet töltöttek;
majd kerevetre helyezve, befedték szép puha gyolccsal
főtől lábhegyig, és afőlött hősínü lepellel.”*

Homéros: Iliás
XVIII. 343-353.
Devecseri Gábor fordítása

Ekkor következett a temetési szertartás első, igazán fontos állomása, a család és a közösség számára a halottat bemutató ravatal³⁷³, ahol búcsút vehettek az elhunytól, és a siratás, a gyászdalok éneklése is e körül zajlott. Szerettei sorra egymás után elbúcsúztatták az elhunytat. Rituá-

³⁷³ A ravatal-terítő ábrázolását – kockás lepel – láthatjuk az athéni Dipylon temető edényein és néhány Kelet-alpi Hallstatt-kori edényábrázoláson is. (Ld. a 9.1. képet.) Az etruszk művészetben is megjelenik a kockás textilminta ábrázolás, mégpedig alakos formában, pl. a *Micali*-festő 'pompa'-jelenetében ábrázolt, hegyes sipkás, kockás ruhás *PERSU*. Szilágyi J. Gy. előadása 2006. május 19-én, az Ókortudományi Társaság ünnepi ülésén. Az előadás témájának előzményét ld.: SZILÁGYI 1981. 65. skk.

lis *thrénost* énekeltek. A halottat – a homérosi korban – hivatásos énekesek, rokonok, barátok, női hozzátartozók vették körül, akik felváltva énekeltek, sirattak, jajveszékelték.

Hektórt felesége, Andromakhé így siratta:

*„Átkos nagy zokogást és gyászt hoztál szüleidre,
Hektór, ámde leginkább énrám hagytad a vad kint,
mert kezedet nem nyújtottad ki halódva az ágyból
hozzám, nem mondtál bucsuszót sem, melyre örökké
gondolnék éjen s napon át sűrű könnyeket ontva.”*

Homéros: Iliás
XXIV. 741-745.
Devecseri Gábor fordítása

Utána anyja, Hekabé, majd sógornője, Helené is elsiratja jajveszékelő kórusok közepette.³⁷⁴ A ravatal mellett különféle áldozatokat is bemutattak. Állatokat öltek le (az értéktelenebb részét elégették az oltáron), a húsát később a halotti toron fogyasztották el. Következett a gyászmenet; a halott utolsó földi útja a máglyára vezetett (8. kép, hátlap, 10. kép). A máglyát a barátok rakták és – áldozatbemutatók közepette – helyezték tetejére az elhunytat. A tetemet hájjal fedték be, a halott mellé húst, valamint mézzel és olajjal töltött korsókat helyeztek. Leölt lovakat, kutyákat tettek a máglyára, olykor embereket is. Patroklos temetésénél tizenkét trójai ifjút is feláldoztak.³⁷⁵

*„Sok hőszerű barom hörgött, mert vassal a torkát
elvágták, mekegő kecskék, juhok is seregestül;
sorra fehérfogu sertés is hájban-virulóan*

³⁷⁴ UO., az Iliásban, tovább.

³⁷⁵ MIREAUX 1962. 234. A gyászmenet ábrázolása görög vázafestészet igen kedvelt témája a korai időktől kezdve, pl.: KURTZ - BOARDMAN Abb. 7-8. 50-51., egy agyag halottaskocsi, az attikai Variból: UO.: Abb. 22. (Itt a 10. kép.) Vö. a Kárpát-medencei agyag kocsimodellekkel (Kánya, Fertőendréd), valamint küllős kezekkel. FEKETE 2006. 144., GÖMÖRI 2006. 165. skk. Az emberáldozatot bemutató Íliás-szemelvényt ld. a következő oldalon, valamint később, az arab utazó leírásában is.

*pörköltetni feszült Héphaisztosz lángja fölébe;
és a tetem mellett körben vér folyt ki vederszám."*

Homéros: Iliás

XXIII. 30-34.

Devecseri Gábor fordítása

A halott ruházatát és mindennapi tárgyait is a máglyára vetették. Ha nem égették el az öltözetét, akkor a halott nem tudta a túlvilágon használni, ezért fázott:

[Periandros³⁷⁶ küldötte tanácsért] *"Thesprotiába az Acheron folyó melletti halotti jóshelyhez [ment]; de a megjelenő Melissa³⁷⁷ kijelentette, hogy nem ad jóslatot, mert fázik és nincsen ruhája: a vele eltemetett ruhából semmi haszna nincsen, mert azokat nem égették el."*

Hérodotos: Történeti könyvei

V. 92.

Geréb József fordítása

Patroklos máglyáját felépítették és a halottat, az áldozatokkal együtt égették el. Halotti áldozatokról, – sőt emberáldozatokról is – a mi távoli, barbár vidékünkön is tudunk.³⁷⁸ A máglya leégése után borral öntözték az izzó parazsat:

....." a máglyarakók rakták egymásra a fákat.

És százláb magasan s ugyanoly szélesre emelték:

majd szomorú szívvel tették tetemét tetejébe.

Csámpáslábú barom, hízott kos hullt tömegestől

ekkor a máglya előtt; megnyúzták, majd kiemelte

hájukat és betakarta a holtat a büszke Akhilleusz

véle egészen, az állatokat köribe magasítva.

³⁷⁶ Kypselos fia, Korinthos tyrannosa.

³⁷⁷ Periandros felesége.

³⁷⁸ Pl.: Érd-Százhalombatta: ZOMBORY 1870. 145-157., LÁZÁR 1966. 67., Süttő: VADÁSZ 1982., Vaskeresztes: FEKETE 1981., 1985.b, Kleinklein: EGG – KRAMER 2005. 10.

Mézzel, olajjal telt korsókat tett kerevetje
mellé még, és négy meredeknyakú szép paripát is
nagysebesen máglyára rakott, sóhajtva erősen.
Hív ebe számra kilenc volt Patroklosznak, ezekből
most kettőt nyakazott le Akhilleusz és odadobta;
majd a nemes trószok seregéből ölt le tizenkét
ifju vitézt ércel, tervelte eszében a rosszat;
s küldte a tűz lángját, vas-erővel hadd legelésszen." ...
„Íme tizenkét büszkeszívű hős trójai ifjút
esz meg a tűz veled együtt”

Homéros: Íliás
XXIII. 163-176., 181-182.
Devecseri Gábor fordítása

A máglyamaradványok, a parázs kihunyta után összeszedik a hamvakat,
és a sírépítménybe viszik.

„lángszinű borral eloltották legelőbb is a máglyát,
hol csak a tűz égett, s az mély hamvába leroskadt;
majd a szelíd társnak hőszin zokogás közt
szedték össze arany csészébe, s a hájba takarták;
majd sátrukba helyezve, befedték szép puha gyolccsal;
sírhelyet is kerekítettek, megvetve alapját
körben a máglya körül, s oda hordták össze a földet;
majd, miután a halom már állt, elmentek.”

Homéros: Íliás
XXIII. 250-257.
Devecseri Gábor fordítása

Akhilleusz közszemlére kirakja azokat az értékes tárgyakat, amelyeket Patroklos tiszteletére rendezendő versenyek győzteseinek díjul szánt. A kincsek felsorakoztatása a gazdagság, az előkelőség bizonyítéka volt. Ugyanolyan fontos eleme volt a temetési szertartásnak, mint a sereg felvonulása – és annak részletező leírása – a csata előtt.

...„Akhilleusz

*ott tartotta, leültetvén nagy körbe a népet:
s háromlábás edényt, üstöt hozatott a hajókról
díjul, meg paripát, öszvért, sok erősfejű barmot,
szépövű asszonyokat szintén, meg szürke vasércet.
És legelőször a gyors lovasoknak szánt adományul
nőket, akik széptermetűek s jól értik a munkát,
s háromlábás edényt, füleket, tartalma huszonkét
mérték volt: a legelsőnek; míg másodiknak
öszvérrel vemhes kancát, fiatal betöretlent;
harmadikuknak meg szép tálat, mely soha nem volt
lángon még, négymértékűt, szép tiszta fehérét;
míg két tiszta talentum arany maradt negyedik díj,
és ötödik szép kettős csésze,³⁷⁹ tüzön sose perzselt.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 257-270.
Devecseri Gábor fordítsa

Az eltemetettek sírhalmát nem egyszerre magasították fel a végleges mértékig, hanem részletekben, mert a halomfelhordás közben is áldozatokat mutattak be. Akhilleusz azt kéri, hogy ne emeljenek magas halmot, mert később, otthon majd Patroklos sírjában kíván nyugodni:

*„ s azt akarom, hogy sírhalmot ne nagyot magasítsunk, csak
közepest: de utána, akhájok, e halmot is újra
rakjátok magasan, szélesre, ti mind, akik engem
sokpadu gályáknál túléltek hátramaradva.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 245-248.
Devecseri Gábor fordítása

³⁷⁹ A kora vaskori lelőhelyek jellegzetes tárgyai az ikeredények. Itteni használatuk, funkciójuk nem világos.

„Összegyűlt az egész atyafiság, és eltemették szegény Dorkónt.³⁸⁰ Magas földhalmot hánytak fölébe, szelíd fácskákkal sűrűn beültették, és ki-ki keze munkájának remekét akasztotta rájuk. Tejet is locsantottak rá, szőlő levét is csorgatták föléje,³⁸¹ meg sok pásztorsípot is eltörtek az emlékére³⁸². [...] Aztán virágot szedtek, amilyen csak terem ősz idején, megkoszorúzták a nimfák szobrait, s Dorkón szürinxét szent ajándékkul a sziklára akasztották.”³⁸³

Longos: Daphnis és Khloé

I. könyv (35. p.)

Détshy Mihály fordítása

A temetés után a hozzátartozók különféle tisztító szertartásokat végeztek, és az elhunyt házában tort ültek. A temetés utáni harmadik és kilencedik napon (egyes helyeken és korokban más napokon is) ételt-italt is tettek a sírra. E szertartásokkal a halott végérvényesen elszakadt az élőtől, és hivatalosan is – a szakrális előírásokat, vagy az ősi szokásokat betartva – a holtak birodalmába került.³⁸⁴

Agónok, halotti játékok

Az előkelő elhunytról, hősről, városalapítóról a korai vaskorban atlétikai játékokkal, kocsiversenyekkel, birkózással, lant- és/vagy dálnok-versenyekkel emlékeztek meg. Az agón a homérosi kor görögségénél széles körben elterjedt szokás volt, ld. pl. Akhilleus temetésén³⁸⁵ is.

*„ha király hal meg, nekivetköznek az ifjak
És egymással a versenydíjért küzdeni készek”*

Homéros: Odysseia

XXIV: 88-89.

Devecseri Gábor fordítása

³⁸⁰ Kalózok által megölt jószágos és szép pásztorfiú.

³⁸¹ A folyékony áldozat (*libatio*) általánosan használt anyagai.

³⁸² A halomsírok külső részein, a feltöltésben található törött tárgyak értelmezése.

³⁸³ Így keleteztek, vagy így keletkezhetnek volna az ún. *szórványok*.

³⁸⁴ MIREAUX 1962. 234. Ld. még a görög temetkezési szokásokról: KURTZ - BOARDMAN 1985. passim, különösen 169. ff.

³⁸⁵ Od. XXIV. 85. skk.

Nestór is megemlékezik versenygyőzelmeiről (bokszt, birkózás, futás, dárdavetés), melyeket Amarynkeus épeiosi király temetésén nyert.³⁸⁶ Vagy arról is olvashatunk, hogy Oidipus halála után Thébaiban is rendeztek játékokat.³⁸⁷ Khalkhisban – költői versenyen – Hésiodos *tripust* nyert, a lélanthosi háborúban elesett Amphidasz temetésére rendezett ünnepi játékokon; nyereeményét a helikoni Múzsáknak ajánlotta fel.³⁸⁸

*„Én versenydíját áhítva nagy Amphydamasznak
Khalkhiszig elmentem, hol rendre kitűztek elénkbe
nagy szívű hősnék utódai versenyszámokat; én ott
himmusszal győztem s elnyertem a kétfülű tripuszt.
Ezt mindjárt Helikón Múzsáinak én felajánlám
ott, ahol ők tanítottak zengő dalra először.”*

Hésiodos: Erga

654-659.

Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása

A különféle párviadatok, versenyek többféle ünnepkör cselekményeihez tartoztak, pl. felnőtté avatáskor (ez is egy „átmeneti” rítus) és más alkalmakkor is folytak.

„A versenyek alkalmával ők vetkőztek le először (ti. a lakedaimóniak³⁸⁹), s léptek fel ruhátlanul a nyilvánosság előtt, testüket olajjal kenve be, mert régen a küzdők még az olümpiai versenyen is ágyékkötőben vetélkedtek, s ez a szokás csak néhány éve szűnt meg. A barbároknál, különösen Ázsiában, az ökölvívó- vagy birkózóversenyeken kitűzött díjért még ma is ilyen ágyékkötőben küzdenek. S még sok olyan, a régi hellének körében élő szokást lehetne megemlíteni, amelyeket megtalálunk a mai barbároknak.”

Thukydidés: A peloponnésosi háború

I. 6.

Muraközy Gyula fordítása

³⁸⁶ II. XXIII. 631. skk.

³⁸⁷ II. XXII I. 677-680.

³⁸⁸ MIREAUX 1962. 235.

³⁸⁹ A spártaiak.

Az Íliásban nemcsak a drága kincsek hivalkodó és árulkodó felmutatását, közszemléjét olvashatjuk, hanem részletesen megtudjuk, hogy melyik kincsszámba menő tárgyat, melyik *agón* győztesének szánta Akhilleus. A felvonultatott tárgyak éppúgy jelzik Akhilleus, mint Patroklos rangját, dicsőségét. Ezekből a kor értékítéletébe is bepillantást nyerhetünk.

Az ökölvívás díjai:

*„munkabíró öszvért kötözött meg a kör közepében,
Fürge, hateszdendős, betöretlen, szép szilaj öszvért;
Míg a legyőzöttek kettősfülű szép poharat szánt...”*

Homéros: Íliás
XXIII. 654-656.
Devecseri Gábor fordítása

*„a keserves birkózás díját bemutatta.
Háromlábás edényt, tűzállót, drága tizenkét
ökröt is érőt szánt annak, ki felülkerül ebben:
s asszonyt állított a legyőzöttek be a körbe,
négyökör-értékű, számos munkában ügyes nőt”*

Homéros: Íliás
XXIII. 701-705.
Devecseri Gábor fordítása

A versenyfutás díjai:

*„drága ezüst nagy borkeverőt, mely hatmeszelyes volt,
És sokkal gyönyörűbb, mint bármely edény a világon,
mert a szidónok ezermester keze készítette,
Phioniké-beliek hordták ködös vizen által
ezt kikötőbe; Troásznak végül ajándokul adták;
eladta Lükáónért, Priamosz fejedelmi fiáért,
Euénosz váltságul Patroklosznak, a hősnek.
Most Akhilleusz ezt tűzte ki társáért jutalomként,*

*annak, akit gyors lába segít diadalra futásban.
Másodikul meg tulkot adott, nagytestű kövéret,
és az utolsó díj egy féltáalentum arany volt.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 741-751.
Devecseri Gábor fordítása

A nehézfegyverzetű, elit katonák, a modern felszerelésű harcosok, a hopliták párvidalának győztesei:

*„Most meg hosszúnyelű lándzsát helyezett a középre
Péleidész Akhilleusz, s vele pajzsot harci-sisakkal,
mit lehuzott Szarpedónról Patroklosz, a győztes;
és fölemelkedvén, ezt mondta az argosziak közt:
'Azt akarom, hogy ezért két férfi, a két legerősebb,
öltsön föl páncélt, fogjon kaszabolni vad ércet,
s itt a tömegnek színe előtt keljen viadalra,
és ki először a másik szép testébe sebet vág,
s belsőrészt érint, túl fegyveren, éjszínű véren,
annak e drága ezüstszögű kardot adom jutalomként,
Aszteropaiosztól ragadott szép thrák hadifegyvert;
míg eme fegyvereket mindkettő kapja megosztva,
és kitűnő lakomát is adok majd sátram ölében.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 797-810.
Devecseri Gábor fordítása

A diszkoszvetés díja egy hatalmas öntöttvas korong³⁹⁰, – egykor Éetión tulajdona volt, majd Akhilleus hadizsákmánya – mely akkora, hogy:

„öt kerek évig is eltart ez neki, lesz vasa bőven,

³⁹⁰ A vas értékét is jól szemlélteti ez az idézet, hiszen pontosan tudják, hogy kitől-kihez került egy nagydarab vastömb, és azt is megtudjuk, hogy korong-alakúak voltak ezek nyersvasak.

gazdának sose kell városba szaladnia érte"

Homéros: Íliás
XXIII. 833-834.
Devecseri Gábor fordítása

Az íjászok díja:

*„Nyílversenyre vasat, kékesfeketét, kitűzött most
tíz fejszét kirakott, vele tíz kétélű szekercét.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 850-851.
Devecseri Gábor fordítása

A dárdavetők versenyén:

*„...kirakott hosszúnyelű lándzsát
s egy-ökör értékű, még tűztől tiszta, virágos
tálat a körbe; s a dárdavetők pattantak elő most.”*

Homéros: Íliás
XXIII. 884-886.
Devecseri Gábor fordítása

Eredetileg ezek a versenyek, majd később, az intézményesült játékok valódi küzdelmek lehettek. Az elhunyt javait, hatalmát, tisztségeit, ingóságait szerezték meg a győzelemmel. Gyakran a halott feleségéért, vagy lányáért – pontosabban a vagyon örököseiért, ill. magáért a vagyon megszerzéséért – folyt/folyhatott a küzdelem. A verseny győztese egyértelműen az istenek választottja volt, jussa így megkérdőjelezhetetlenül lett a tulajdona.³⁹¹ Ősi géniusok, vagy antik hősök sírjainál rendezett versenyekből nőttek ki az olympiai, az isthmosi, a nemeai, a pythói játékok, a nagy *pánhellén* versenyek. Olympiában Pelops, Korinthosban Melikertés, Nemeában Opheltés, Delphoiban Pythón, Órópos mellett – az Amphiaraoonban – Amphiaraos sírjánál, ill. tiszteletére rendezték a játékokat.³⁹²

³⁹¹ MIREAUX 1962. 236.

³⁹² UO.

Az emlékezés napjai

A család, a barátok időnként megjelentek az elhunytak sírjánál és étel- és ital-áldozatokat mutattak be; bort öntöttek a lyukas fenekű, sokszor monumentális méretű – olykor embernagyságú – síredényeken keresztül az eltemetetteknek.³⁹³

Bizonyos ünnepeken³⁹⁴ megismételték ezeket a cselekményeket. Halottak napjáról, évi emlékező napokról mind a görögöknél³⁹⁵, mind a rómaiaknál – a *Parentalia*-ünnepe *Feralia*-napjáról is – vannak adataink:

*„Szentek a bús temetők: engesztelik azt, aki meghalt,
S hoznak sírokon is, bár kicsiny, áldozatot.
Nem nagyigényű a holt, nem kell dús áldozat annak,
Csak kegyelet. Nincs vágy a Styxnek partjainál.
Éppen elég, ha a síremlékre virágkoszorút fonsz,
Némi gyümölcsöt is adsz, szórsz kicsi sószemeket.
Egy pár szál ibolyát, s gabonát még, borral itatva.
Mindezeket tálon tedd le az út közepén.
Többet is áldozhatsz, de holtak elég e kevés is:
Rakj tüzet és könnyörögj, mondd el a síri imát!
Országodba legelsőként, jólelkű Latinus,
Istenes Aeneas hozta be ezt a szokást.
Atyjának sírján kegyes áldozatot mutatott be,
S szent szertartását tőle tanulta a nép....
Mostan az eltemetett holtaknak lelkei járnak,
Szellemek ízlelnek sírra rakott lakomát.”*

Ovidius: *Fasti*,
II. 533-546., 565-566.
Gaál László fordítása

³⁹³ RITOÓK – SARKADY – SZILÁGYI 1984. 53. 10. kép.

³⁹⁴ A rómaiak február 21-én ünnepelték a „halottak napját”.

³⁹⁵ KURTZ - BOARDMAN 1985. 169. ff.

Törvények a temetkezésről

A civilizált társadalmak az ősi, néha szélsőséges elemeket is tartalmazó szokásokat törvényekkel szabályozott keretek közé szorították. Így Solón is szabályozta a siratás helyét, a siratók és gyászolók részvételét, valamint a temetés módját.³⁹⁶

„A halottat a házban belül kell kiteríteni, úgy, ahogyan kívánta. A halottat a kiterítés másnapján kell kivinni a temetőbe, mielőtt a nap felkel. Mikor kiviszik, a férfiak előtte menjenek, a nők pedig utána. Hatvan évnél fiatalabb nők tilos a halottas házba belépni, nemkülönben a halotthoz csatlakozni, mikor a sírhoz viszik, kivéve nővéreinek lányait. A halottas házba sem szabad belépni senki nőnek, ha a halottat már kivitték, kivéve nővéreinek lányait.”

Solón törvényei,
Makaratos elleni beszéd, 62.

„Eltiltotta a fájdalomuk kifejezésére mellüket verdesők önmarcangolását, előre elkészített siratók mondását, továbbá azt, hogy mások temetésén idegen sirasson. Nem engedte, hogy bikát áldozzanak, sem azt, hogy valaki a temetésen kívül idegen sírhoz járuljon. Ezeknek legnagyobb részét a mi törvényeink is tilalmazzák...”

Plutarkhos: Solón,
21. 6-7.

Kései híradás a halotthamvasztásról és a temetési szertartásokról

Ibn Fadlan részletes elbeszélése a Kr. u. 921/922. évből származik, a Volga folyó mentén lezajlott vezéri temetésről³⁹⁷ tudósít (bennünket is), továbbá nagyon sok fontos, máshonnan nem ismert, elemző, értelmező

³⁹⁶ Régi görög hétköznapiak (RITOÓK 1960.) 200.

³⁹⁷ Ahmad Ibn Fadlān Risāla (Jelentés) c. munkájában számol be részletesen a volgai útján tapasztalt dolgokról. Az utazásra a volgai bolgár fejedelem (Almis) kérésére a bagdadi kalifa (al-Muqtadir Billah) népes küldöttséget küldött a nemrégiben muszlim hitre tért udvar hitéletének támogatására. KMO SKÓ 1997. I/1. 48.

és értékelő leírást tartalmaz: a temetési áldozatról, ill. a hamvasztásos temetkezési rítus és a temetés előkészületeinek lebonyolításáról és a különféle, – számunkra időnként meglehetősen hátborzongató – cselekményekről is.

„Mondták nekem, hogy a főnökök halálakor a hamvasztás csak a legkisebb része a temetési szertartásnak, ezért nagyon érdekelt, hogy többet is megtudjak erről a kérdésről. Egy napon azt hallottam, hogy egyik vezérük meghalt. Ideiglenesen befödött sírba tették, vagy tíz napra, míg elkészítik és kiszabják a halotti ruháját. Ha a megholt szegény ember volt, kis hajót készítenek, beleteszik és abban elégetik. Ha azonban gazdag férfi temetésére készülnek, akkor vagyonát, javait három részre osztják³⁹⁸: egy részét kapja a család, egy másiktól elkészítik a síri ruházatot, a harmadik rész árán nabidot³⁹⁹ készítenek, melyet aznap isznak meg, amikor a halott rabszolganőjét megölik és gazdájával együtt elégetik. Nagyon rákaptak a nabidra; éjjel-nappal ezt isszák, gyakran megtörténik, hogy egyiküket-másikat holtan találják, serleggel a kezében.

Ha főember leli halálát, családtagjai megkérdik rabszolganőit és szolgálait: „Melyikőtök kíván vele halni?” Egyikük, egy szolga így szól: „Én”, és ha ez elhangzott, akkor nincs többé visszaút. Ha meggondolná magát, nem engedik meghátrálni. Hajlandóságot többnyire a rabszolganők mutatnak.

Nos, amikor ez a férfi már halott volt, megkérdezték rabnőit: „Melyikőtök kíván vele halni?” Az egyik lány azt válaszolta: „Én.” Ettől a pillanattól fogva két másik női szolgáló állandó és szigorú őrizete alatt állott, annyira, hogy saját kezükkel mosták meg a lány lábát is. Közben hozzákezdtek a halott dolgainak előkészítéséhez, kiszabták a ru-

³⁹⁸ Ennek a szokásnak, hogy az elhunyt fejedelem javait három részre osztották egészen biztosan lehetett őskori előzménye is. Valami ilyesmi elképzelés vezetett arra, hogy a kincsleletek értelmezésekor a temetkezésnél még fel nem használt családi ékszerkészletről írtunk, amelyet azután – pl. egy kőnél – felajánlottak az isteneknek. FEKETE 1994., 1995., 1999.

³⁹⁹ Valószínűleg skandináv típusú sör.

háját, ez idő alatt pedig a sorsát már megpecsételt lány mindennap le-
itta magát, és úgy énekelt, mintha örvendetes esemény előtt állana.

Amikor elérkezett a törzsfőnök és a rabszolganő elégetésének napja, lementem a folyóhoz, ahol a főnök hajóját kikötötték. Előzőleg már partra vonták, és négy sarokgerendát készítettek nyárfából és más fából, körös-körül pedig nagy, emberhez hasonló faszobrok álltak. (Kissé távolabb nagy fakészletet halmoztak fel.)⁴⁰⁰ Ekkor odavontatták a hajót és ráhelyezték a farakásra. Az emberek ide-oda járkáltak, és számomra érthetetlen nyelven beszéltek, de a holttest még mindig a sírban feküdt; nem vették ki onnan. Ekkor fából padot ácsoltak, és elhelyezték a hajón. Bizánci díbag⁴⁰¹-ból készült szőnyeggel takarták le, és bizánci díbagból készült párnákat tettek rá.

Ezután odajött egy idős asszony, akit a Halál Angyalának⁴⁰² neveztek, hatalmas termetű vénség volt, kövér és komor külsejű, akinek az volt a feladata, hogy kifizesse az elhunyt ruháit, és megölje a kiválasz-

⁴⁰⁰ Az eltérően fordított szövegvariánsokat zárójelben közöljük.

⁴⁰¹ Festett selyem, brokát.

⁴⁰² A „Halál Angyala” minden bizonnyal azoknak az archaikus papi/papnői személyeknek az egyik válfaja lehet, akiket az etruszkok *cepen* *Θαυρη*-ként neveznek meg. PALLOTTINO 1980. 146., FEKETE 1999. 40. sk. Tulajdonképpen szertartásmesterek voltak, vagy lehettek, akik a szokások szigorú és kérlelhetetlen betartását felügyelték. A szertartásmester megrendelte a közösség mestereinél, a „Kovácsnál” a fegyvereket, az „Ötvösnél” az ékszereket, és a szükséges, az elhunyt rangját kifejező fémedényeket is megcsináltatta. Bemutatta az égő (véres) áldozatokat, vezette a recitáló emlékezést, megrendezte a felvonulást, a lakomát, a versenyeket, stb. E jelenetekbe – a dunántúli emlékanyagból – a soproni urnák ábrázolásai segítségével pillanthatunk be. De bizonyos szertartások szigorú betartását – írott források hiányában is – a sírokban általánosan tapasztalt jelenségek többszöri, konzekvens megisméltetéséből is tudjuk. Mindezt nyilvánvalóan valaki szervezte és vezette. Valószínűleg a szokások és szabályok, a „tisztaság” és a rend szigorú betartása feletti felügyelet tartozott a legfontosabb feladatai közé. Ezt a tisztet a vikingeknél, a Volga vidékén – mint olvashattuk – a Halál Angyalának nevezett papnőféle látta el, aki következetes tevékenységéért ékszeradományban is részesült. Tiszte lehetett az elhunyt rangját kifejező temetési szertartás megszervezése, a rokonság és a hasonló rangú közeli és távoli ismerősök összehívása, örködés azon, hogy minden a hagyományoknak, szokásoknak megfelelően történjen.

tott rabszolganőt. (Az egész szertartás az ő tiszte volt.) Ezután a népotatódult a sírhoz, eltávolították a földet a fakeretről, és azt is kiemelték. Utóbb lehúzták a főnökről azokat a ruhadarabokat, amelyekben meghalt. Láttam, hogy a test az erős fagytól megfeketedett. Amikor először a sírba helyezték, akkor is tettek melléje sört, gyümölcsöt és egy fuvolát; most ezeket is kiemelték a sírból. Eléggé különös, de a tetemnek nem volt szaga, más egyéb sem változott rajta, csupán húsának a színe. Ekkor hozzáfogtak, hogy felöltöztessék, ráadták az alsónadrágot, azután a nadrágját, csizmáját, kabátját és egy arany gombos, dibagból készült köpenyt. Fejére is dibagból készült sapkát tettek, melyet cobolyprémmel díszítettek (nyestprémmel díszített selyemsüveget nyomtak a fejébe). Felöltöztetve a hajóra kifeszített sátorhoz vitték, és ráfektették a takaróra, testét párnákkal támasztva alá. Ekkor nabitot, gyümölcsöt és illatos növényeket vettek elő, és a test köré rakták: kenyeret, húst és hagymát is dobáltak eléje. Következett egy kutya: félbe vágták és a darabokat felhajították a hajóra; majd elővették a főnök valamennyi fegyverét, és azt is melléhelyezték. Ezután hoztak két lovat, és addig futtatták őket, amíg habos veríték nem csurgott róluk; ekkor kardokkal darabokra vágták az állatokat, és a húsdarabokat is felhajigálták a hajóra; ugyanezt tették két tehénnel is. Előhoztak azután egy kakast és egy tyúkot, melyeket szintén megöltek és feldobtak a hajóra. Amíg mindezek végbe mentek, a rabszolganő, aki meg kívánt halni, föl-alá járt egyik sátorból a másikba, és a sátrak gazdáai sorban közöszültek⁴⁰³ vele, mondván: „Mondd meg uradnak, hogy az iránta való szeretetből tettem.”

Péntek délután azután a rabszolganőt odavitték egy általuk összerótt, ajtókerethez⁴⁰⁴ hasonló valamihez. A nő ekkor lábát a férfiak tenyerébe tette, és ők a magasba emelték, hogy átnézhesen a keret fő-

⁴⁰³ Talán ez a *symplegma*-jelenet látható egyes situlákon és övlemezeken: Sanzeno, Brezje, Castelvetro, Montebelluno EIBNER-PERSY 1981. 267. f., Abb. 3-4.

⁴⁰⁴ Ez a keret-szerű alkalmatosság minden bizonnyal a túlvilág kapuját jelképezhetette, amelyen keresztül – ebben a feláldozás előtti kivételes helyzetben – alkohollal, esetleg más szerekkel is elkábítva – bepillantást nyerhetett a szolgáló, és bizonyos látni vélt/remélt információkat innen, a közössége számára is közvetített.

lött; a nő ekkor mondott valamit idegen nyelven, majd visszatették a földre. Azután újra felemelték, és a lány ugyanúgy viselkedett, mint első ízben. Újra letették, és harmadszor is felemelték, és megint úgy tett, mint először és másodszor. Ezután adtak neki egy tyúkot, ő meg levágta a fejét, és eldobta; a nép fogta a tyúkot és azt is feldobta a hajóba. Ekkor megkérdeztem a tolmácsot, hogy mit csinált a lány. Ezt válaszolta: „Amikor először emelték föl, a lány így szólt: 'Nézzétek! Látom apámat és anyámat!' Másodízben így szólt: 'Nézzétek! Látom a halott rokonaimat, ott ülnek körben!' Harmadszor pedig így szólt: 'Nézzétek! Látom uramat a Paradicsomban, s a Paradicsom gyönyörű és zöld, férfiak és fiatal fiúk vannak urammal. Uram hív engem. Hadd menjek hozzá!'”

A nép ekkor a lányt a hajóhoz vezette. A rabszolgalány levett a karjáról két karperecet, és az öregasszonynak, a Halál Angyalának adta őket, annak, aki majd meg fogja ölni őt.⁴⁰⁵ Ezután a lány két bokaperecet vett le magáról,⁴⁰⁶ ezeket a Halál Angyala leányainak adta, majd a nép a hajó elé vezette, de a sátorba nem engedték be. Egy csapat férfi érkezett ekkor fapajzsokkal és botokkal⁴⁰⁷, és a lány kezébe nabiddal telt serleget adtak, ő énekelt valamit fölötte, azután fölhajtotta az italt. A tolmács ekkor azt mondta nekem: „Ezzel vett búcsút valamennyi asszonybarátjától”. Újabb serleget töltöttek neki. A lány elvette, és az ital fölött hosszan énekelt; de az öregasszony siettetten, hogy igya már meg, és lépjen be a sátorba, ahol ura feküdt. A lány tökéletesen zavarodottnak tűnt. (Figyeltem őt, és észrevettem, hogy retteg.) Bepillantott a sátorba, fejét a hajó és a sátor közé dugta. Az öregasszony erre megfogta a lány fejét, betaszította a sátorba, és maga is követte őt. Ekkor a férfiak elkezdték bottal ütögetni a pajzsukat,⁴⁰⁸ hogy elnyomják a leány kiáltozá-

⁴⁰⁵ Az áldozat bemutatásáért, a papi funkció elvégzéséért fizetség járt.

⁴⁰⁶ A híradás nem szól róla, de valószínűleg maradt még több is a lány lábán.

⁴⁰⁷ Ld. situlák jelenetein a pajzsokkal felszerelt férfiak menetét.

⁴⁰⁸ Itt felmerülhet az a feltételezés is, hogy a situla-művészetben ábrázolt pajzsos felvonulásoknak ilyen célja (is) lehetett.

sát, nehogy a többi lány megijedjen, és rettegjen majd urával együtt meghalni. Hat férfi lépett eztán a sátorba, valamennyien közösültek⁴⁰⁹ a lánnyal. Ezután odafektették őt halott ura mellé. Kettő fogta a kezét és kettő a lábát, miközben a Halál Angyala kötelet kötött a lány nyakára, melynek mindkét végén hurok volt, ezeket két férfi kezébe adta, hogy annál fogva húzzák. Most az öregasszony széles pengéjű kis tört vett a kezébe, és a pengét a lány bordái közé mártotta, a két férfi közben addig fojtogatta kötéllel, amíg meg nem halt.

Előlépett a halott férfi legközelebbi férfi rokona. Felvett egy fadarabot és meggyújtotta. Ezután visszafelé lépdelt, háttal a hajónak, arccal a tömegnek, egyik kezében az égő fahasábbal, másik kezét a farán tartva, mivel mezítelen volt. Így gyújtották meg a hajó alá gyújtott fát, miután a rabszolganőt, akit megöltek, ura mellé fektették. A nép ágakkal és fadarabokkal közeledett a hajóhoz, valamennyien égő fahasábokat tartottak a kezükben, és rádobták a máglyára, úgyhogy a tűz hamarosan elharapózott a farakáson, azután a hajón, belekapott a sátorba, a férfibá és a nőbe, s mindent elemésztt. Erős, rettenetes szél kerekedett, kavargtak a lángok, a tűz még sokáig lobogott.

Hallottam, amint az ott álldogáló ruszok egyike valamit szólt a tolmácsnak, és amikor megkérdeztem, mi volt az, a tolmács így válaszolt: Azt mondta: „Bolondok vagytok, ti arabok.” Miért, kérdeztem én. „Nos, mert a földbe temetitek azokat, akiket szerettek és tiszteltek, és megeszik őket a kukacok, és szétrágja őket a föld. Mi inkább gyorsan elégetjük őket, és abban a pillanatban bejutnak a mennyországba.”⁴¹⁰ A férfi ekkor nevetésben tört ki és arra a kérdésre, hogy miért nevet, ezt

⁴⁰⁹ Minden bizonnyal a halál-újjászületés-termékenység, és a termékenység biztosításának bonyolult képzetköréről és összefüggéseiről van szó. Ezek az igen ősi szertartások (FEKETE 2005.) a görög klasszikus korig, sőt tovább is léteztek, különféle változatokban. Ld. pl. a *thesmophoria* ünnep során végzett rítusokat. HEGYI 2002., 2003. passim.

⁴¹⁰ Mesterfogás a gúnyos megjegyzés szenttelen és pontos közlése. Ezzel megkérdőjelezhetetlenné, abszolút hitelessé tette tudósítását Ibn Fadlan.

válaszolta: „Az ő ura küldte ezt a szelet, az iránta való szeretetből, hogy egy óra leforgása alatt elvigye!”

És így is lett, mert valóban ennyi időn belül hamvadt el a hajó, a máglya, a lány és a holttest; csak hamu és por maradt belőle. Azon a helyen, ahol a hajó a szárazra kihúзва feküdt, a tömeg kerek halomhoz hasonlót épített. Közepébe hosszú nyárfa rudat tűztek, erre vésték fel a halott ember és a ruszok királyának nevét, azután a tömeg szétszlott. (Tetejére nyírfából nagy cölöpöt helyeztek.)

Ibn Fadlan: Jelentés⁴¹¹

Szentélyek ajándékai

Esetenként tudósításokat olvashatunk távoli területekről érkező szentély-ajándékokról, amit a lánckereskedelem antik leírásának is tartanak. Talán a kultuszhelyek hírének messzi területekre való kisugárzásának, a távoli népek közös kultuszgyakorlatának is példái lehetnek ezek a szemelvények.

[A hyperboreusokról⁴¹²] „a legeslegtöbbet a délosiak beszélnek, s említik, hogy búzaszalmába csomagolt szent ajándékok jutnak a hyperboreusoktól a skythákhoz; a skytháktól azután a szomszédok veszik át egymásután és juttatják a legtávolabbi nyugatra az Adriáig; innen délre viszik és a görögök közül először a dodonaiak kapják meg; tőlük lejut a Maleai öbölhöz és átviszik Euboiába; majd városról városra küldik Karystosig, innen Andros városát kikerülve, maguk a karystosiak viszik Tenosba, a tenosiak pedig Délosba.⁴¹³

⁴¹¹ IBN FADLAN leírása a sztyeppe népekről összeállított és több évtizedes késéssel nemrégiben kiadott KMOSKÓ-válogatásba sajnos nem került be. Németre fordítva: TOGAN, Z. V. A. 1939. (ld. a források között). Magyarul kétféle fordítása is megjelent, köztes nyelvekből: BRØNDSTED 1983. 267-270. (angolból), PÖRTNER 1983. 165-168. (németből).

⁴¹² A görög kereskedelem útvonala a Caput Adriaen keresztül haladt. (Majd Dódóna és Euboiá érintésével jutottak Délosra.) Ld. még: SZILÁGYI 1966. 102-107.

⁴¹³ Hogy mik voltak ezek a búzaszalmába csomagolt szent áldozatok, csak találgatni tudjuk. Nagyon valószínű, hogy borostyán, vagy borostyán is. Az általánosan elfogadott nézet szerint a zsenge ajándékokról (*primitiae*) felmerült egy olyan nézet is,

Így jutnak el szavaik szerint ezek az ajándékok Délosba, ahogy a hyperboreusok először két leánnyal küldötték el az ajándékaikat, akiknek a délosiak szerint Hyperokhé és Laodiké volt a nevük; biztonság végett azután öt polgárt küldöttek velük kíséretül, ezeket perphereknek hívják és Délosban nagy tiszteletben részesülnek.

De mivel ezen küldöttek a hyperboreusokhoz nem tértek vissza, nagyon rossz dolognak tartották volna, ha mindig úgy járnának, hogy követeik nem jönnének vissza, ezért tehát búzaszalmába csomagolt ajándékaikat a határig vitték, s kérve kérték a szomszédaikat, hogy vigyék tovább egy néptől a másikig, s így jutnának el a küldemények Délosba. Magam is tudok ezen áldozatokhoz hasonló eljárást; mikor ugyanis thrák és paionisi nők Artemis királynőnek áldoznak, az ő ajándékaik is búzaszalmában vannak. Ezekről magam tudom, hogy így cselekszenek. Ezen hyperboreus szűzek tiszteletére, kik Délosban elhaltak, nyírják le a délosi leányok és ifjak a hajukat. A leányok a házasság előtt vágnak le egy fürtöt, és orsó köré fonva teszik a sírra (ez a sír Artemis szentélyében a bejárattól balkézre fekszik, s olajfa nő rajta); a délosi ifjak pedig egy növény szárra fonnak egy hajfürtjüket, és ők is a sírra teszik. Ilyen tiszteletet tanusítanak tehát Délos lakói a leányok iránt.

Ugyanők beszélnek azonban, hogy két másik hyperboreus szűz, Arge és Opis, még hamarabb jött ugyanazon az úton Délosba, mint Hyperokhé és Laodiké; s hogy ez utóbbiak azért jöttek, hogy Eilei-

hogy ezek tulajdonképpen „tizedek”, vagy valamilyen „adó” voltak a délosi szentély számára, amelyet az *amphiktionya* tagjai, a kultusz résztvevői „fizettek” a szentélynek. Kallimakhos Déloshoz, 278. Az Apollón-kultusz összetevői között felbukkanó északi elemek (hattyú/madár- és napszimbólumok) késő bronzkori kapcsolatait a görögökkel tagadja, a hattyúalakoknak az indoeurópai főistenekkel való összefüggései miatt: HEGYI 1998. 86. skk. Talán éppen e vonás miatt lehet az Alpok és a Kárpát-medence környékén egy helyi *Apollón-Belenus* jellegű/nevű istenség létét/hitét feltételezni. Vö. pl. a duplójai, hattyúk-vontatta agyag kultuszkocsival. Ld. BOUZEK 1985. Pl. 13., 77., különösen 178. skk., PARE 1989. 80. skk. E kérdésekről ld. még: BÍRÓ 2007.

thyiának⁴¹⁴ leróják a meghatározott adót a szerencsés szülésért; Argé és Opis pedig az istenekkel magukkal jöttek, s ezeket azután más tiszteletben is részesítették. A nők ugyanis gyűjtenek számukra és nevükön szólítják őket a dalban, melyet nekik egy lykiai ember, Olen,⁴¹⁵ készített; tőlük tanulták el a szigetlakók és az iónok, hogy Opist és Argét nevükön híven megénekeljék és hogy számukra gyűjtsenek. (Ez az Olen, ki Lykiából jött, írta a többi régi dalokat is, melyeket Délosban szokás énekelni. Az oltáron elégett comboknak hamuját is arra használják, hogy Opisnak és Argének ezen sírjára szórják. Sírjuk Artemis szentélye mögött van, keletre a keosiak ünnepi terme mellett.”

Hérodotos Történeti könyvei

IV. 33-35.

Geréb József fordítása

A hyperboreus, búzaszalmába csomagolt ajándékok délre jutásának útvonalán, – a Borostyánkő-úton – megjelenik a lant használata, ill. a lantábrázolás pl. Sopron-Burgstallon (a 8., és a 12. képen és a hát-lapon) és környékén, valamint messze északon, a Balti-tenger tájékán, és a finnugor népek körében is.

Jósdák, jóslatok:

Delphoiba nagyon sok kérdés megválaszolása miatt mentek el az emberek. Apollón papnőjétől, Pythiától kértek eligazítást a leendő városok megalapítói is. Ugyancsak hozzá fordultak egyéb ügyes-bajos kérdésekben, pl. tanácsot kértek hadi vállalkozásaik szerencsésre fordításához. Ezek a jóslatok általában homályosak, rejtélyesek, gyakran kétér-

⁴¹⁴ Ezek szerint egykor borostyánnal adóztak Eileithyiának a szerencsés szülésért. Cf. FEKETE 2006. 271.

⁴¹⁵ Orpheus előtti, mitikus dalmok. Talán őt ábrázolják(?), az észak-szíriai kereskedelmi kapcsolatot is bizonyító „lyrajátékos”-pecsétlők, pl. Francavilla Marittimából és Pithekussaiból (Kr. e. VIII. század). OSBORN 1996. 107. Fig. 29. Ez a lant még négyhúros volt, csak később tökéletesítette a Spártában tevékenykedő Terpandros, a Kr. e. VII. század első felében, héthúrossá. RITOÓK – SZILÁGYI – SARKADY 1984. 95. és a 28. kép. Vö. a soproni lantábrázolásokkal is, 8. és 12. kép és vö. TÓTH 2004. a III. fejezetét, további irodalommal.

telműek voltak. Spárta pl. Tegeé legyőzésének titkát, lehetőségét keresve fordult a Delphói jósdához:

a/ „Arkadié sík földjén van Tegeé, az a város,
Hol erős kényszernek okán kettős fuvalom fú,
És az ütésre ütés felesel, vész fekszik a vészen.
Itt fedi hős Agamemnón sarját életadó föld.
Hogyha te megleled őt, akkor bírsz el Tegeével.”

Delphoi jóslat
Steiger Kornél fordítása

Ez a talányos, nem értelmű tanács egészen addig nem sokat segített a spártaiknak, amíg egyikük véletlenül rá nem jött a rejtély megfejtésére.

[Likhász], „Tegeében időzve betért egy kovácműhelybe, és beszélgetésbe elegyedett a mesterrel. Az elmondta neki, hogy kertjében kútásás közben emberméretűnél nagyobb koporsóra bukkant, amelyben beleillő nagyságú holttest feküdt. Likhász tudta, hogy a régi idők emberei nagyobbak voltak a mainál. Most visszaemlékezett a jóslatra, és rájött, hogy annak szövegében a 'kettős fuvalom' a kovácműhely két fújtatójára vonatkozik, az 'ütésre ütés felesel' a kalapács ütését visszhangzó kovácsolt vas leírása, a 'vészen fekvő vész' pedig az üllöt és a rajta fekvő vasat jelenti, hiszen a fémet az emberi nem veszedelmére fedezték föl.

Ily módon a holttest, melyet a kovács talált, minden bizonnyal Agamemnón fiáé. Likhász elvitte Oresztész csontjait Spártába, és a tegeébeliek többé nem tudták legyőzni őket.”⁴¹⁶

b/ „Minden áldozatnál jelen van egy jós, aki megszemléli az áldozatok belső részeit és azokból megmondja a leszállni készülőknek, hogy Trophónios jóindulatúan és kegyesen fogadja-e majd őt. A többi áldo-

⁴¹⁶ Delphoi jóslatok 1992. 11. A történet Pausaniasnál: III. 11. 10., Hérodotosnál I. 67.

zat belső részei nem mutatják meg olyan világosan Trophónios érzületét, mint az a kos, amelyet minden kérdező egy gödör (bothros) felett áldoz fel azon az éjszakán, amelyen leszáll. ...

Először éjszakának idején a Herkyna folyóhoz⁴¹⁷ vezetik őt, ahol két fiú, polgárok tizenhárom év körüli gyermekei, akiket „Herméseknek” neveznek, megkenik olajjal és lemossák. [...] Ezután a papok még nem vezetik azonnal a jóshelyre, hanem előbb két forráshoz. [...] Ott először Léthé (Feledés) vizéből kell innia [...] azután Mnemosymé (Emlékezés) vizéből, hogy emlékezzék arra, amit a leszállás alkalmával lát. Aztán megnéz egy képmást [...] miután imádkozott hozzá, elindul a jóshely felé...

A jóshely a liget fölött, a hegyen van. Fehér márványkerítés veszi körül. [...] A kerítésen belül egy hasadék nyílik a földben, nem természetes, hanem mesterségesen készített [...] nem vezetnek le lépcsők a fenekére: ha valaki Trophónioshoz megy, hoznak neki egy keskeny, könnyű létrát. Egy nyíláson át lehet leszállni. [...] A leszálló hanyatt fekszik a földön, mézeskalácsot tart a kezében, bedugja a lábát a nyílásba, és aztán maga is bebújik úgy, hogy igyekszik térdét át dugni a nyíláson: teste többi része aztán rögtön utánacsúszik, úgy, ahogy a legnagyobb és leggyorsabb folyó elnyeli az embert, ha az örvény elkapja [...].

Ha azután bejutott a szentély belsejébe, nem mindig ugyanazon a módon kapják a jövőre vonatkozó felvilágosításokat, hanem egyesek látás, mások hallás útján. A visszatérés felfelé ugyanazon a nyíláson keresztül megy végbe, mégpedig úgy, hogy először a lábak kerülnek kívülre. [...]

Pausanias: Görögország leírása

IX. 39.

Sarkady János fordítása

⁴¹⁷ HEGYI 2003. 145-146. (Vajon a Herkyna folyó és a Hercynia Silva neve – a Deserta Boiorumban – összefügghet-e?)

A szinte alvilágjárás-szerű jóslatkérésnek, a „leszállásnak” számos izgalmas eleme közül itt most csak a *psychopompos*-melléknevű (lélekvezető), Hermés isten funkcióját végző, „Hermések”-nek nevezett fiúkra hívjuk fel a figyelmet.

c/ [...] *”a jósdá [a Ptoion] prophétése, aki máskor az aiol nyelvjárást használta, barbár nyelven adott jóslatot, úgy, hogy a jelenlévő polgárok ne értsék, csupán a jóslatkérő”* [...]

Plutarkhos: De defectu oraculorum 5.
Hegy Dolores fordítása

Arról is vannak adataink, hogy a jósdákat nem kizárólag csak görögök látogatták, hanem messze földről érkezettek számára is adtak eligazításokat. Erre a szentélyek idegen eredetű ajándékai is bizonyítékul szolgálnak. Nyilvánvalóan a nagyon kevésbé ismert vallási szövetségek és közösségek létéhez és működéséhez is kutatási alapokat biztosítanak. Az ilyen „nemzetközi kapcsolatok” bizonyítéka, hogy egyes szent helyek – pl. itt a szemelvényünkben a boiotiai Ptoion – *barbár nyelven* is adtak jóslatokat.⁴¹⁸ Korábban pedig a messze földről is látogatott, híres Apollón szentély – Delphoi – *hyperboreus* ajándékairól is olvashattunk.

⁴¹⁸ HEGYI 2003. 145. A szentélyek ajándékairól ld. feljebb, a 32-37. jegyzeteket is.

7. Függelék (listák, térképek)

A görög gyarmatosítás kb. időrendbe szedett adatai és helyszínei, HEGYI 1981., OSBORN 1996. és NÉMETH et al. 2006. alapján.

A használt rövidítések feloldása:

the = a trójai háború előtt	sz. = század
thk = a trójai háború körül	c. = körül(belül)
KB = késő bronzkor	kö = közepe/közép
PG = protogeometrikus	é = évek
KG = késő geometrikus	u = után
ua = ugyanaz	n = negyed
ph = prehellén	g = görög
k = késő	ko = kora(i)
/1., /2. = 1., 2. fele	m = mint
e = előtt	

métropolis:	apoikia:	hagyomány/ forrás, szerző:	legkorábbi régészeti lelet:
Lesbos	Séstos	the	
?	Paphos	thk	
Athén	Elaia	thk	
iónok	Klazomenai	thk	
iónok	Kolophón	thk	
aiolok	Kymé	thk	
aiolok	Pitané		KB, PG
Khalkhis	Toroné		k 12. sz.
Athén	Erythrai	mint Ephésos	
Athén	Ephésos	1087 (Eusebios)	
Athén	Milétos	1087 (Eusebios)	
iónok	Samos	1087 (Eusebios)	
Spárta	Théra	1000 c.?	

métropolis:	apoikia:	hagyomány/ forrás, szerző:	legkorábbi régészeti lelet:
aiolok	Smyrna		11/10. sz.
Eretria	Mendé		11.sz.KB, PG
Phókaia és Athén	Phókaia		9. sz.
Megara	Astypalaia		9. sz.
Rhodos	Rhodé	9/8. sz.	7. sz./k
Athén	Soloi (Cyprus)	9/8. sz.	
Akhaia	Metapontion	775/4 (Eusebios)	8. sz. vége
Akhaiaiak/Élis	Pandosia	775/4 (Eusebios)	
Théra	Kyréné	762/1 és 632/1 (Eusebios)	7. sz./k
Milétos	Sinopé	757 e (Skymnos) 631/30 (Eusebios)	7. sz. vége
Sinopé	Trapezus	757/6 (Eusebios)	
Milétos	Kyzikos	756/5 és 676/5 (Eusebios)	
Eretria/Khalkis	Pithekussai	Cumae előtt, 750 e (Livius)	
Khalkis	Naxos (Szicíliaiban)	733 e (Thukydidés) 737 (Eusebios)	8. sz. KG I.
Korinthos (Tenea)	Syrakusai	759 Marm.Par. 736/5 (Eusebios) 732 e (Thuk.)	8. sz. KG I.
Korinthos (előtte Eretria)	Korkyra	mint Syrakusai (Plutarkhos)	8. sz./2
Khalkis	Katané	737/6 (Eusebios) 728 c. (Thuk.)	8. sz./2
Khalkis	Leontinoi	728 e (Thuk.)	8. sz. KG I.
Khalkis	Cumae (Kymé)	1050 (Eusebios)	750 e ph 725 u g
Cumae/Khalkis	Zanklé	8. sz.	8. sz. 3. n KG I.
Khalkis (és Zanklé)	Rhéigion	8. sz.	720 é
Megara	Megara Hyblaia	728 (Thuk) Syrakusai e (Ephoros ap. Strabón)	8. sz. 3. n KG I.
Akhaia	Sybaris	720 é (ps. Skymnos) 710/9 (Eusebios)	
Zankle	Mylai	716 (Eusebios)	8. sz. 4. n
Megara és Athén	Astakos	711 (Eusebios)	
Paros/Milétos/ /Erythrai	Parion	709 (Eusebios)	
Akhaia	Krotón	709 (Eusebios)	7. sz.

métropolis:	apoikia:	hagyomány/ forrás, szerző:	legkorábbi régészeti lelet:
Spárta	Taras	706 (Eusebios)	700 c.
Spárta	Satyrión	m Taras (Strabón)	700 c.
Syrakusai	Helóros		700 c.
Krotón	Kaulónia		700 c.
Samos	Samothraké	600-500	700 c.
Kréta/Rhodos	Gela	692/1 (Eusebios) 688 e (Thuk.)	700 c.
Milétos	Prokonnésos	690 e	
Rhodos	Phasélis	688 ?	
Megara	Khalkédon	685 és 679 (Eusebios)	
Kolophón	Siris	680-652 c.	700 c.
Paros	Thasos	1425 (Eusebios)	700 nem g,
		7. sz. kö (Arkhi- lokhos)	650 kyklad áru
Zanklé	Metauros		700-650
Milétos	Kyzikos	756/5 és 676/5 (Eusebios)	
Lokroi	Lokroi Epizephyrioi	679 (Eusebios)	
		700 c. a messénéi háb. idején (Aristoteles)	
Milétos	Abydos	670 (Strabón)	
Syracusai	Akrai	662 e (Thuk.)	7. sz. 2. n
Megara	Selymbria	Byzantion e	
Cumae/Rhodos	Parthenopé	12. sz. (Strabón)	675-650
Megara	Byzantion	659 (Eusebios)	650-625
Milétos	Istros/Histria	657 (Eusebios)	8. sz./2. - ko 7. sz., 630
Kkalkis	Stageira	656 (Eusebios)	
Andros	Sané	655	
?	Naukratis ⁴¹⁹	655 c. (Strabón)	7. sz. 4. n
Andros	Akanthos	655 (Eusebios)	6. sz. ?
Klazomenai			
majd Teos	Abdéra	654 (Eusebios)	7. sz./2.
Milétos	Lampsakos	654 (Eusebios)	
Megara Hyblaia	Selinus	651 (Diod. Sic.) 650 (Euseb.) 628 (Thuk.)	7. sz. kö
Khios	Maroneia	650 e	

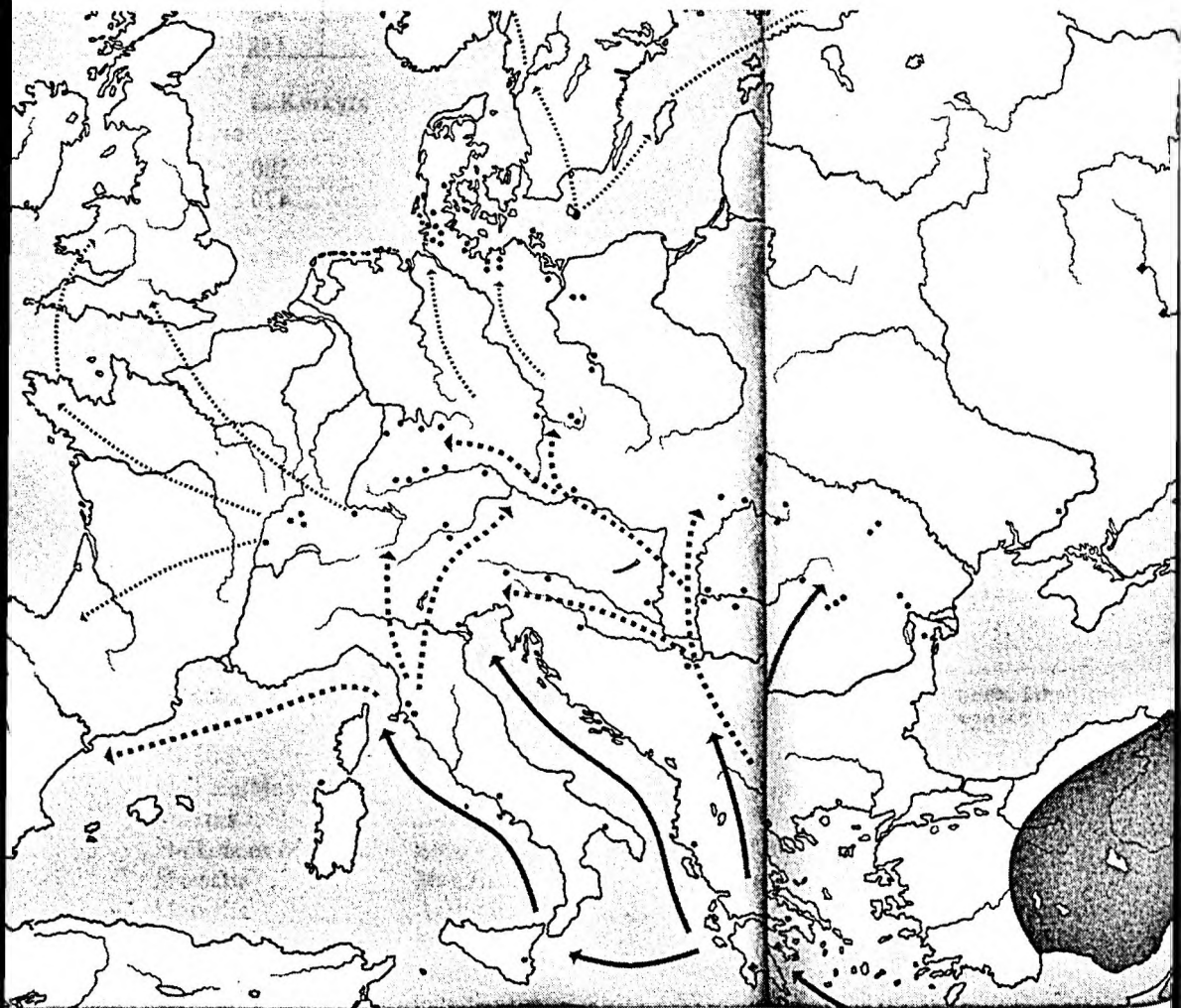
⁴¹⁹ Hérodotos szerint (2,178) Naukratis alapításában Phasélis, Chios, Teós, Phókaia, Klazomenai, Rhodos, Knidos, Halikarnassos és Mytiléné polisa is részt vett.

métropolis:	apoikia:	hagyomány/ forrás, szerző:	legkorábbi régészeti lelet:
Thasos	Stryme	650 c.	
Korinthos	Leukas	7. sz. közepe	
Athén	Neapolis (thrák)	7. sz. közepe	
Zanklé/Mylai	Himera	650/49 (Eusebios) 648 (Ptol. És Diod.)	625 c.
Théra	Kyréné	762/1 és 632/1 (Eusebios)	k. 7. sz.
Miléto	Olbia/Borysthenés	647	575-550, 675 Bere zany
Syrakusai	Kasmenai	642 e (Thuk.)	600 c.
Miléto	Sinopé	757 e (Skymnos) 630/1 (Eusebios)	7. sz. 3. harmad 630 c.
Kyréné	Taukheira/Tocra		575-550
Knidos	Lipara	630 (Eusebios)	
Miléto	Prusias	627 (Eusebios)	
Korkyra	Epidamnos	627 (Eusebios)	
Thasos	Oisymé		650-625
Thasos	Galepsos		625 c.
Athén	Sigeion	620-610	
Lokroi Epizephyrioi	Hipponion		620 c.
Athén	Elaius	610 c.	
Samos	Amorgos	609 c. (Suda)	9. sz.
Miléto	Apollónia (Sózipolis)	609 c.	k. 7. sz.
Methymna	Assos	7. sz. ?	6. sz.
Leontinoi	Euboia		7. sz.
Korinthos/Akarnania	Anaktorion	7. sz.	k. 7. sz.
Kréta	Ambrakia	7. sz. ?	
Kréta	Hyría	7. sz. ?	6. sz.
Miléto	Leros		7. sz.
Phókaia/Miléto	Amisos		k. 7. sz.
Miléto/Klazomenai	Kardia		k. 7. sz.
Samos	Perinthos	602 (Eusebios)	
Syrakusai	Kamarina	601 (Eusebios) 597 e k. (Thuk.)	7. sz.
Théra	Apollónia (Libya)		600 c.
Lokroi	Medma		600 c.
Akhaia	Poseidónia (Paestum)		600 c.
Korinthos	Poteidaia	625-585	600 c.
Kymé	Sidé	7/6. sz.	
Phókaia	Massalia	598 (Eusebios)	600 c.
Phókaia	Agathé (Agde)	kevésse Massalia u.	7. sz. 3. n

métropolis:	apoikia:	hagyomány/ forrás, szerző:	legkorábbi régészeti lelet:
Korinthos			
és Korkyra	Apollónia (Illyria)	600 c.	600 c.
Korkyra	Epidamnos		
Milétos	Odéssos	585-539	560 c.
Gela	Akragas	580 e (Thuk.)	ko 6. sz.
Massalia			
és Phókaia	Emporion		ko 6. sz.
Milétos	Tomoi		ko 6. sz.
Kyréné	Euhesperides		610-575
Knidos	Korkyra Melané	6. sz.	600-575
Milétos	Nymphaion		580-570
Athén	Khersonésos (thrák)	561-556	
Kyréné	Barké	560-550	
Megara és a			
boiotok v. Milétos	Hérakleia Pontiké	(Strabón)	
Milétos és Mytiléné	Hermonassa		575-550
Milétos	Myrmékion		575-550
Milétos	Tyritaké		575-550
Milétos	Kepoi	6. sz. kö	575-550
Milétos	Tyras	6. sz. kö	
Selinus	Hérakleia Minoa	510 e	6. sz. kö
Milétos	Theodosia	550-500	580-570
Milétos	Petraisos	550-500	6. sz. kö
Phókaia/Massalia	Alalia (Korsika)	545 c.	6. sz.
Milétos	Dioskurias		540
Phókaia és Massalia	Elea/Velia	540 c.	6. sz./1.
Massalia	Monoikos		
Massalia	Antipolis		
Massalia	Rhodé		
Teós	Phanagoria	545 c.	540 c.
Samos	Puteoli (Dikaiarkhia)	531 (Eusebios)	
Samos, majd Aigina	Kydónia	520 (Hérodotos)	
Myrina	Gryneion		500
Hérakleia Pontiké	Kallatis	k 6. sz.	4. sz.
Athén ⁴²⁰	Lémnos	500 c.	500 c.

⁴²⁰ Athén gyarmatosítási tevékenysége más jellegű volt, mint a többi anyavárosé. Ők *kléruchiákat* (katonai telepeket) hoztak létre, amelyeknek lakói megmaradtak athéni polgárnak, megtartották démosukat és phyléjüket is. Kr. e. VI. századi kléruchiák: Imbros, Khalkhis, Kr. e V. századiak: Skyros, Khersonésos, Andros, Naxos, Histiiaia, Samos, Aigina, Poteidaia, Lesbos, Mélós. NÉMETH et al. 2006. 79. sk., cf. VILMOS 2007. 96.

métropolis:	apoikia:	hagyomány/ forrás, szerző:	legkorábbi régészeti lelet:
Athén	Imbros	500 c.	
Megara/Khalkédon/ Byzantion	Mesémbria	493	500 c.
Cumae (Kymé)	Neapolis		470 c.
Athén	Brea	444/3	
Athén	Thurioio	443	
Athén	Amphipolis	437	
Taras	Hérakleia (a Sirisen)	433/2	k 5. sz.
Hérakleia Pontiké	Khersonésos Tauriké		
Syrakusai	Issa	390	
Paros	Pharos	385	
Hybla, Zanklé, Khalkis	Tauromenion	358	
Massalia	Nikaia	4. sz.	
Milétoz	Amastris	4. sz.	

2. térkép

A vashasználat, vasművesség elterjedése (Willms nyomán)

szürke terület: a vasművesség kialakulásának helyszíne

szürke nyíl: kezdetek, Kr.e. XV-XIV. század

nagyobb, pontozott nyíl: XIII-VIII. század

kisebb, pontozott nyíl: VIII-V. század

sarkán álló négyzet: vaslelet a XV-XIII. századból

pont: vaslelet a XIII-VIII. századból

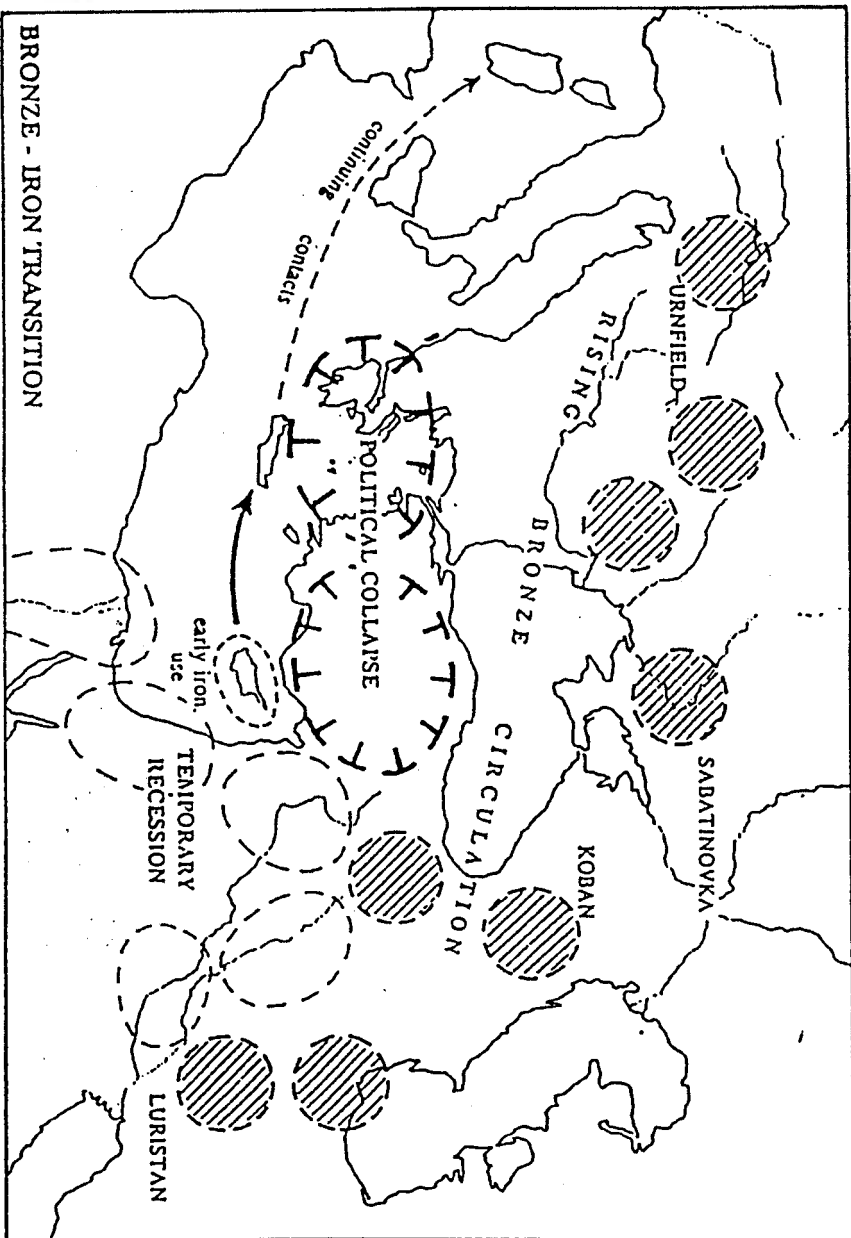

3. térkép

Etruria fémlelőhelyei

(Italien vor den Römern nyomán)

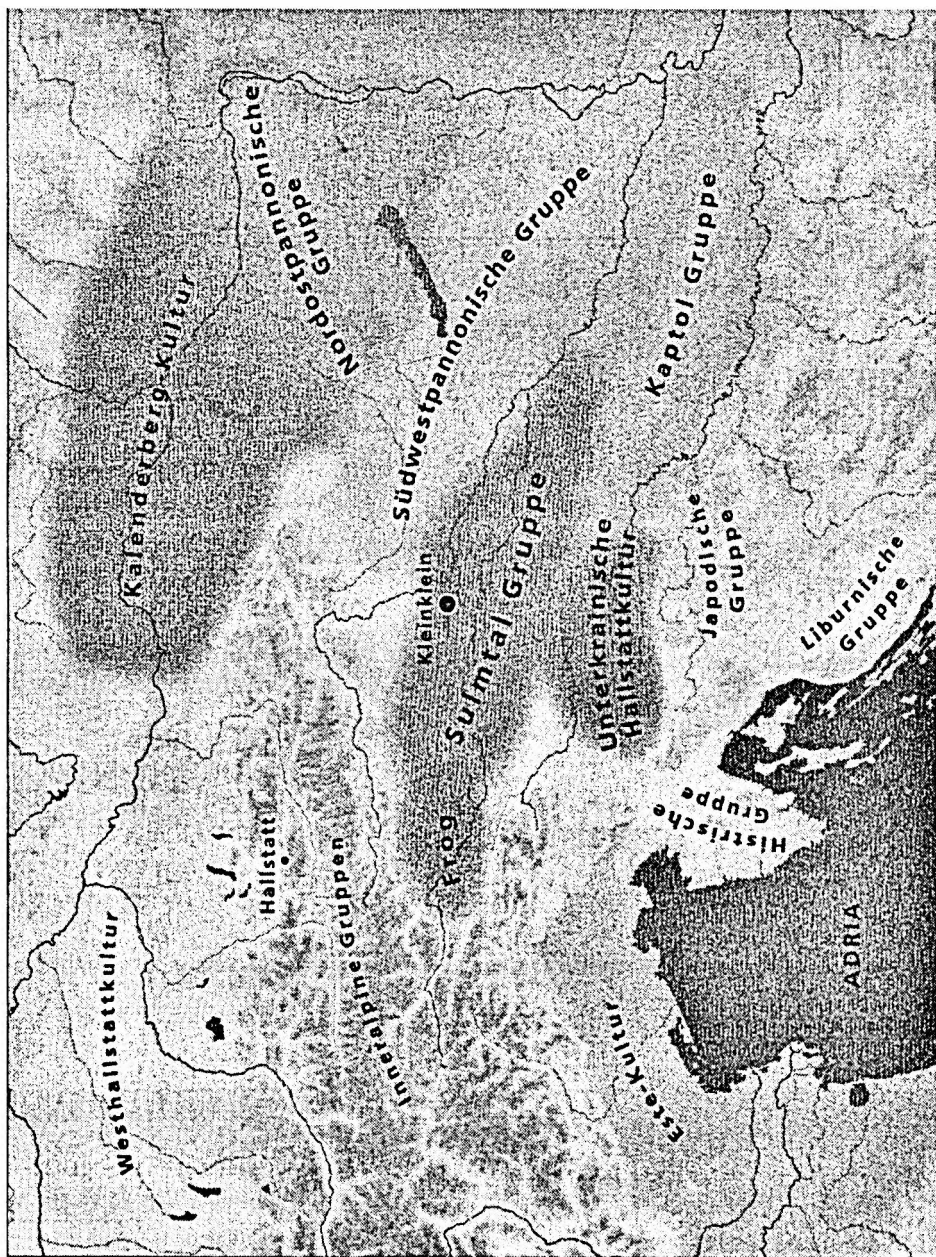
Ag: ezüst, Cu: réz, Fe: vas, Hg: higany, Pb: ólom, Sb: antimon, Sn: ón, Zn: cink

4. térkép

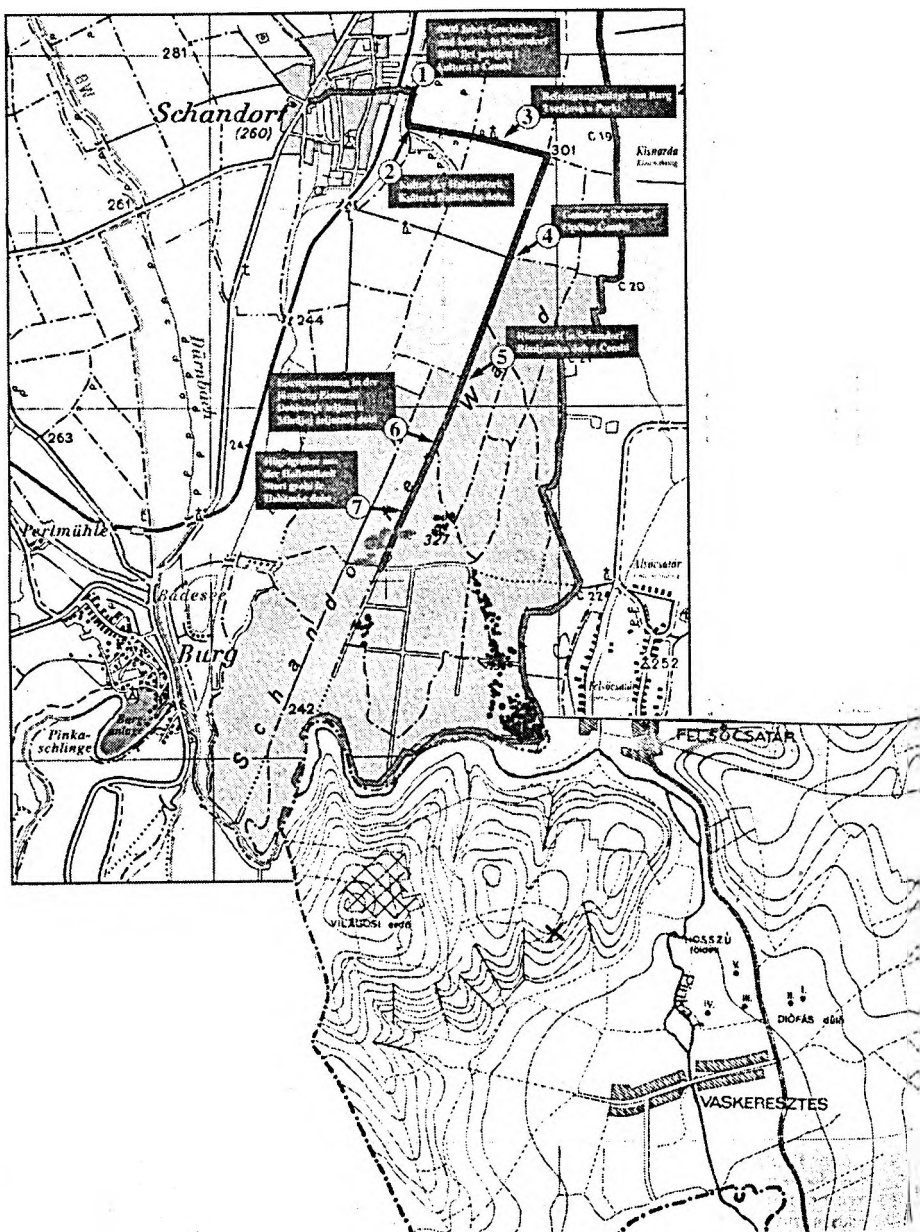
A késő bronzkor és a kora vaskor átmenetének vázlatos folyamatai

(A. Sherratt nyomán, kiegészítve)

5. térkép

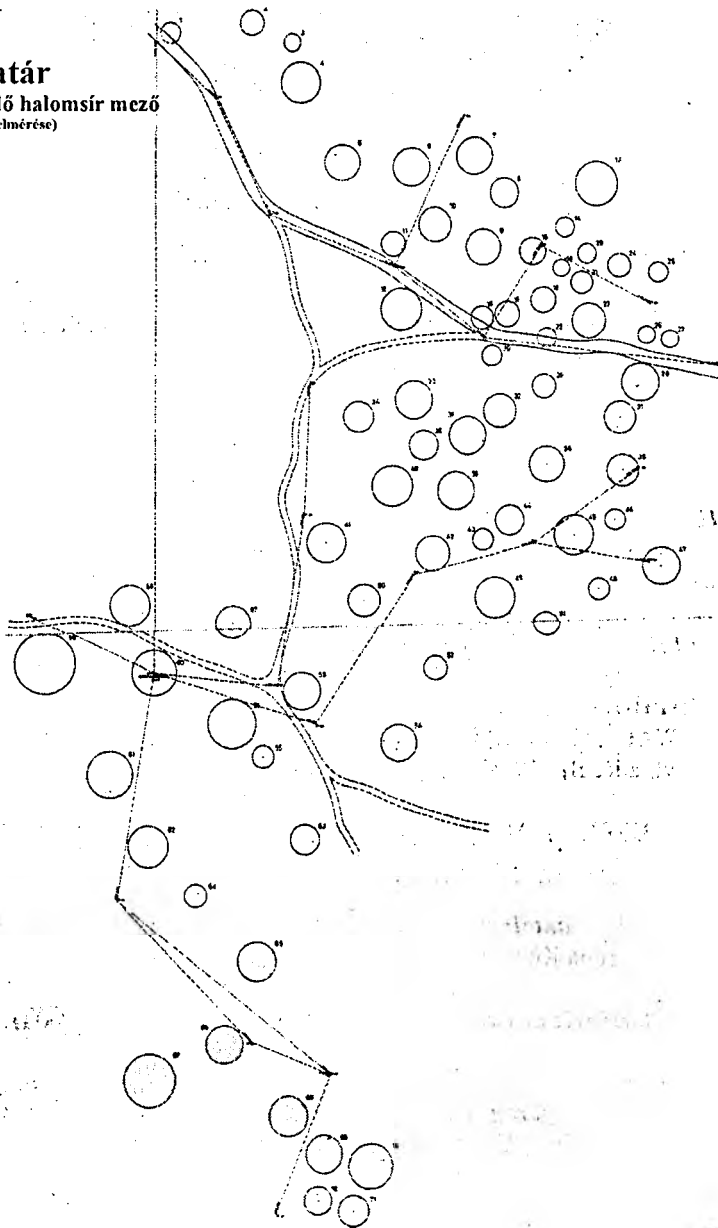
A Keleti Hallstatt kultúra és területi csoportjai
(Egg - Kramer nyomán)

6. térkép

Vaskeresztes és környékének régészeti lelőhelyei
 Halomsírok: Burg, Schandorf (Csém) és Vaskeresztes környékén,
 X: a magyarkeresztesi kincslelet lelőhelye

Felsőcsatár
Világosi erdő halomsír mező
(Derdák Ferenc felmérése)

7. térkép

A Vaskeresztes/Felsőcsatár-Világosi erdő halomsírjai
(az előző térkép rácsmintával jelölt része)

8. Források, szöveggyűjtemények

Ebbe a jegyzékbe csak a kiválasztott szemelvények forrásai, forráskiadásai kerültek be, a szakirodalmi hivatkozások rövidítve idézett tételeinek feloldása a teljes anyagra érvényes Bibliográfiában található.

BIBLIA

BRØNDSTED, J.: *A vikingek.* Corvina Kiadó, Bp. 1983.

DELPHOI JÓSLATOK (Vál., ford., utószó: STEIGER K.) Holnap Kiadó, Bp. 1992.

EURIPIDÉSZ: *Tíz tragédia.* (Ford.: DEVECSERI G. et al., előszó: TRENCSENYI-WALDAPFEL I., jegyz.: SZEPESSY T.) *A Világirodalom Klasszikusai*, Európa Könyvkiadó, Bp. 1964.

FIRDAUSZÍ, A. M.: *Királyok könyve (Sahnáme).* (Ford.: DEVECSERI G.) Bp. 1979.

Görög költők antológiája (Szerk.: SZEPESSY T.) *Világirodalom klasszikusai, Új sorozat* Európa Könyvkiadó, Bp. 1982.

Görög történelem. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: NÉMETH GY.) Osiris Kiadó, Bp. 1996.

Görög vallás, görög istenek. (Összeáll., előszó, magy., jegyz.: SARKADY J.) *Európai Antológia*, Gondolat Kiadó, Bp. 1974.

HEGYI D.: *Görög vallástörténeti chrestomathia.* Osiris Kiadó, Bp. 2003.

HÉRODOTOS *Történeti könyvei.* (Ford., bev., jegyz.: GERÉB J.) A Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1892.

HÉSZIODOSZ: *Istének születése – Munkák és napok.* (Ford.: TRENCSENYI-WALDAPFEL I.) *Az ókori irodalom kiskönyvtára.* Magyar Helikon, Bp. 1974.

KALLIMAKHOSZ *Himnuszai* (Ford. DEVECSERI G.) *Az ókori irodalom kis-könyvtára*, Magyar Helikon, Bp. 1976.

KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom.* (Szerk.: ZIMONYI I.) *Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.*, Balassi Kiadó, Bp. 1997.

LIVIUS: *A római nép története a Város alapításától.* (Ford.: KISS F.-né és MURAKÖZI GY.) *Bibliotheca Classica*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1982.

LONGOSZ: *Daphnisz is Khloé.* (Ford.: DÉTSHY M.) Magyar Helikon, Bp. 1975.

OVIDIUS: *Átváltozások (Metamorphoses)* (Ford.: DEVECSERI G.) *Bibliotheca Classica*, Magyar Helikon, Bp. 1975.

OVIDIUS: *Római naptár (Fasti)* (Ford., név- és tárgymutató: GAÁL L., jegyzetek és utószó: BOLLÓK J.) *Prométheusz Könyvek 12.*, Helikon Kiadó, Bp. 1986.

PAUSANIAS: *Görögország leírása.* (Ford., jegyz. és mutatók: MURAKÖZY GY.) Pallas Stúdió-Attraktor KFT., Bp. 2000.

PINDAROS – Magyarul tolmácsolta CSENGERY J. *Görög és Római Remekírók*. A M. Tud. Akadémiának Classica-Philológiai Bizottsága, Bp. 1929.

Ifjabb **PLINIUS**: *Levelek.* (Ford.: BORZSÁK I., MARÓTI E., MURAKÖZY GY., SZEPESSY T., utószó: SZEPESSY T.) Európa Könyvkiadó, Bp. 1966.

C. PLINIUS SECUNDUS: *Természetrész.* (XXXIII-XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről. (Ford.: DARAB Á., GESZTELYI T.) Enciklopédia Kiadó, Bp. 2001.

PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok.* (Ford.: MÁTHÉ E.) Magyar Helikon, Bp. 1978.

PÖRTNER, R.: *A viking kaland.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1983.

Régi görög hétköznapiak. Szemelvények a görög művelődés forrásaiból. (Összeáll.: RITÓÓK ZS.) *Európai Antológia*. Bp. 1960.

SENECA: *Végasztalások – Erkölcsi levelek.* (Ford., jegyz. utószó: RÉVAY J. – KURCZ Á.) Európa Könyvkiadó, Bp. 1980.

STRABÓN: *Geógraphika.* (Ford.: FÖLDY J.) Gondolat Kiadó, Bp. 1977.

SULPICIUS SEVERUS: *Szent Márton élete.* (Ford.: SZITA B., BORIÁN E. és mások) Bencés Kiadó, Pannonhalma 1998.

9. Bibliográfia

ALFÖLDI A.: The Moral Barrier on Rhine and Danube. *Congress of Roman Frontier Studies 1949*. (Ed. BIRLEY, E.) 1952. 1-16.

ASSMANN, J.: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp. 1999.

AUBET, M. E.: *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies and Trade*. University Press, Cambridge 1994.²

AUDRING, G.: Proastion. Zur Funktion der stadtnahen Landzone archaischer Po-leis. *KLIO 63(1981)215-231*.

BANDAT, H.: A Kőszeg-Rohonci hegység nyugati részének geológiai viszonyai. *Földtani Szemle 1,5(1928)192-213*.

BANDAT, H.: Die geologischen Verhältnisse des Kőszeg-Rechnitzer Schiefergebir-ges. *Földtani Szemle 1,2(1932)140-186*.

BÁNDI G. – FEKETE M.: *A város születése. Vas megyei Múzeumok Katalógusai 95*. Szombathely 1982.

BARB, A.: Hügelgräbernekropolen und frühgeschichtliche Siedlung im Raume der Gemeinde Schandorf und Pinkafeld (Burgenland). *MAGW 67(1937)74-118*. [1937.a]

BARB, A.: Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. II. Topographi-sche Übersicht. 4. Oberpullendorf. *WPZ 24(1937)120-123*. [1937.b]

BARG, F.: Wallstratigraphie und Siedlung von der Urnenfelderzeit bis ins Mittel-alter. In: *Stillfried 1988. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühge-schichte Stillfried Sonderband 3(1988)97-104*.

BARRAL, PH. – GUILLAUMET, J.-P. – PARATTE, A. – SZABÓ M.: Recher-ches récentes sur les Oppida Celtique en Pannonie. Fouilles franco-hongroises à Ve-lem-Szentvid et à Budapest-Gellérthegy. In: *Die Kelten in den Alpen und an der Do-nau*. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.-18. Oktober 1992. (Hrsg. JEREM E. – KRENN-LEEB, A. – NEUGEBAUER, J. W. – URBAN, O. H.) Studien zur Eisenzeit in Ostalpenraum, *Archaeolingua Bd. 1*. Bp. – Wien 1996.

BARTOLONI, G.: Le urne a capanna: Ancora sulle prime scoperte nei Colli Albani. In: *Italian Artefacts*. London 1986. 235-248.

BEEKES, R. S. P.: *The Origin of the Etruscans*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam 2003.

BENDEFY-BENDA L.: A soproni purgstell hallstattkori telepesei. In: UŐ: *Ősidők, ősemberek. Képek a magyarföldi ősemberek életéből*. II. kötet, 10. fejezet, 189-204. A Magyar Etiópiai Expedíció Országos Bizottságának Kiadása, Bp. 1934.

BENNET, J.: Homer and the Bronze Age. In: *The new companion to Homer*. (Eds. MORRIS, I. – POWELL, B.) *MNEMOSYNE Bibliotheca Classica Batava*. Brill, Leiden – New York – Köln 1997. 511-534.

BOARDMAN, J.: *Greek Art*. Thames and Hudson, London 1994.

BOARDMAN, J.: *Griechische Plastik. Die archaische Zeit. Ein Handbuch. Kulturgeschichte der Antiken Welt*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1994.

BÓNA I.: A nemzetségi és törzsi társadalom története. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. (Főszerk.: SZÉKELY GY.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 117-180.

B. BÓNIS É.: Keltische Darstellungen auf provinzialrömischer Keramik. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 9(1967)5-12.

BOUZEK, J.: *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelation in the second millennium B.C.* Academia, Praha 1985.

BOUZEK, J.: The root of the Urnfield cultures and their origin. *Pam.Arch.* 86(1995)146-150.

BOUZEK, J.: European Bronze Age hoard and their Mediterranean parallels. In: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Region. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. (Hrsg. KOVÁCS T.) Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1996. 421-422.

BROWN, A. C. – CATLING, H. W.: *Ancient Cyprus*. Ashmolean Museum, Oxford 1975.

BRYCE, T.: *The Kingdom of the Hittites*. (New Edition) University Press, Oxford 2005.

CAH = *Cambridge Ancient History*

CHAMPDOR, A.: *Kunst Mesopotamiens*. VEB. E. A. Seemann Buch- und Kunstverlag, Leipzig 1964.

CHOCHOROWSKI, J.: *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy srodkowej*. Kraków 1993.

COLDSTREAM, J. N.: *Greeks and Phoenicians in the Aegean*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1982. = *Madriider Beiträge* 8(1982)261-272.

COOK, E.: Near Eastern sources for the palace of Alkinoos. *AJA* 108,1(2004)43-77.

CZAJLIK Z.: Exploration géoarchéologique du Mont Szentvid. *ActaArchHung* 45(1993)317-347.

DANI J. – V. SZABÓ G.: Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőben. *MŰMŰS* 3(2004)91-119.

DOBIAT, C.: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. *Schild von Steier, Beiheft I*. Graz 1980.

DOMBORÓCZKI L.: Régészeti kutatások Ludas, Varjú-dűlőn 1998 és 2002 között. (Előzetes jelentés) *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002*. 5-23. Bp. 2004.

EGG, M. – KRAMER, D.: *Krieger – Feste – Totenopfer. Der Letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark. Mosaiksteine, Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Bd 1*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz 2005.

EIBNER, C.: Die Mehrfachbestattung aus Stillfried an der March aus archäologischer Sicht. In: *Stillfried 1988. Veröffentl. Stillfried Sonderband 3*(1988)77-86.

EIBNER, C.: Das „Kaiserköpferl“ in Bärndorf, Gem. Rottenmann, Stmk., ein Anstich der Späthallstatt-/Frühlatènezeit im Grenzbereich zwischen Ost- und Westhallstattkreis. In: „*Die Osthallstattkultur*“ Symposium Sopron 1994. *Archaeolingua* 7. Bp. 1996. 87-94.

EIBNER-PERSY, A.: *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg)*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 62. Eisenstadt 1980.

ELIADE, M.: *Kovácsok és alkimisták*. Cartaphilus, Bp. 1994.

ERV = Ebert: *Reallexikon der Vorgeschichte*.

The Etruscans. (Ed. Torelli, M.) Bompiani, Venice 2000.

Etrusker in der Toskana. (Ausstellungskatalog) (Hrsg. MEIER-ARENDET, W.) Museum für Vor- und Frühgeschichte, Archäologisches Museum Frankfurt am Main, 27. Mai bis 24. Juli 1988.

Etrusker nördlich von Etrurien. (Hrsg. AIGNER-FORESTI, L.) Akten d. Symposium Wien, 1989. *ÖAW* 589 (1992)

Exkursionführer. Internationales Symposium. Die Osthallstattkultur. Sopron, 10.-14. Mai 1994. (Hrsg. JEREM E.)

FEKETE M.: Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. Vorbericht über die Tumuli-Rettungsgrabungen in Vaskeresztes-Diófás Flur (1978-1979). *Savaria* 15(1981)129-166.

FEKETE M.: Késő-hallstattkori lakóház leletmentése Csöngén. *Savaria* 17-18(1983-1984)123-138.

FEKETE M.: Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. *Kolloquium Bozsok* 1982. *Savaria* 16(1982)129-144.

FEKETE M.: Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). *ActaArchHung* 37(1985)33-78.

FEKETE M.: Früheisenzeitliche Forschungen im Komitat Vas. Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. *MittArchInst. Beih.* 3(1986)57-67., 311-325.

FEKETE M.: Koravaskori kincsleletek, mint vallástörténeti források. *Specimina Nova* 15(1999) 35-51.

FEKETE M.: Adatok Velem-Szentvid középkori történetéhez. (A lelőhely kutatásának 100. évében.) In: „In memoriam Barta Gábor” – *Tanulmányok Barta Gábor emlékére.* (Szerk.: LENGVÁRI I.), Pécs 1996. 53-69.

FEKETE M.: A Hallstatt kultúra kialakulása és kapcsolatai. Ökológia, őskori kultúrák a Kárpát-medencében. In: „az élet tanítómestere” *Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára.* (Szerk.: NAGY B. – SZÁLKA ZS. – SZENDE K.) Fazekas Öregdiákok Társasága, Bp. 2004. 27-49. [2004.a]

FEKETE M.: A jánosházi halomsír. Megjegyzések és előzetes jelentés az 1983. évi leletmentés alapján. - Das Hügelgrab von Jánosháza. Bemerkungen und Vorbericht auf Grund der Beobachtungen während der Fundrettung im Jahre 1983. In: „Halottkultusz és temetkezés” *Őskoros Kutatók III. Összejevetele, Szombathely-Bozsok,* 2002. október 7-9., Szombathely 2004., *ΜΩΜΟΣ* 3(2004)157-181. [2004.b]

FEKETE M.: Quod idola dii non sint. Gondolatok az újkőkor agyagszobrocskáinak ürügyén. *Katekhón* 2,4(2005)429-458.

FEKETE M.: *Interpretatio Hallstattiana.* (Kézirat) PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs, 2006.

FEKETE M.: Régészeti levelek és leletek Vas megye korai vaskorából. Szombathely 2007. (Szerkesztés alatt)

FELGENHAUER, F.: Ein Bronzedepotfund der späten Urnenfelderzeit aus einer Siedlungsgrube in Stillfried an der March. In: *Stillfried 1988. Veröffentl. Stillfried, Sonderband 3(1988)105-109.*

FISCHER, F.: KEIMHAIA. Bemerkungen zur kulturgeschichtlichen Interpretation des sogenannten Südimports in der späten Hallstatt- und frühen Latène-Kultur des westlichen Mitteleuropa. *Germania 51(1973)436-459.*

FOLTINY, S.: *Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa. Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, Bd. III.* Wien 1958.

FRENCH, E. B.: Archaeology in Greece 1992-3. *Archaeological Report for 1992-3. British School at Athens, 1993.*

FREY, O.-H.: *Die Entstehung der Situlenkunst. RGF 31.,* Berlin 1969.

Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit. (Red. HÄNSEL, A. – HÄNSEL, B.) Bestandskat. 4. Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindungen mit dem Museum für Vor- u. Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz. *Bestandskataloge Bd. 4.,* Berlin 1997.

GÁBOR O.: Kancsók (pseudo-oinochoék) kerültek elő Szajkon (Baranya megye). *Múzeumi Hírlevél 27,9(2006)265-266.*

GÁBOR O.: A legkorábbi ókori emlék Baranyában. Szajki leletek a JPM Régészeti Osztályának gyűjteményében. *Pécsi Szemle 9,3(2006)4-13. a*

GALLUS S.: *A soproni Burgstall alakos urnái. ArchHung 13.,* Bp. 1934.

GALLUS S. – HORVÁTH T.: *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann, Ser. II.9.,* Bp. 1939.

GEORGANAS, I.: Constructing identities in Early Iron Age Thessaly: The case of the Halos tumuli. *Oxford Journal of Archaeology 21,3(2002)289-298.*

GOETZE, A.: *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography.* New Haven 1940.

GÖMÖRI J.: Iparrégészet, archaeometallurgia, kísérleti régészet. In: *Százhalombattai oktató napok 1998. I. Kísérleti régészet.* (Szerk.: POROSZLAI I. – VICZE M.) Bp. 1999. 98-130.

GÖMÖRI J.: *Avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában.* Magyarország Iparrégészeti Lelőhelykatasztere, Sopron 2000.

GÖMÖRI J.: Korai vaskori kultikus kocsiedény Fertőendréről. *Arrabona* 44,1(2006)165-174.

Greece between East and West. Philip von Zabern, Mainz 1992.

GUIDI, A.: Scambi tra la cerchia hallstattiana orientale e il mondo a Sud delle Alpi nel VII secolo a.C. *Kleine Schriften* 13., Marburg 1983.

GURALNICK, E.: Near Eastern Bronzes from Olympia. *AJA* 108,2(2004)187-222.

HAMPE, R. – SIMON, E.: *The Birth of Greek Art. From the Mycenaean to the Archaic Period.* London 1981.

HAMPEL J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban I.* Bp. 1886.

HAMPEL J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban II.* Bp. 1892.

HAMPEL J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban III.* Áttekintő ismertetés. Bp. 1896.

HANČAR, F.: Die bronzenen „Pferdekopfszepter“ der Hallstattzeit in archäologischer Ostperspektive. *ArchAustriaca* 40(1966)113-134.

von HASE, F. W.: Etrurien und Mitteleuropa. Zur Bedeutung der ersten italisch-etruskischen Funde der späten Urnenfelder- und frühen Hallstattzeit in Zentraleuropa. *ÖAW* 589(1992) 235-266.

HEGYI D.: *Az iónok Kiáziában.* Apollo Könyvtár 12. Bp. 1981.

HEGYI D.: *A görög Apollón-kultusz.* Apollo Könyvtár 19. Akadémiai Kiadó, Bp. 1998.

HEGYI D.: *Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe.* Osiris, Bp. 2002.

B. HELLEBRANDT M.: A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. In: *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából* (Szerk.: VIGA GY. – HOLLÓ SZ. A. – CS. SCHWALM E.) Archaeolingua, Bp. 2003. 285-295.

HOLPORT, Á.: Ásatások Százhalombattán, 1978-1982. Előzetes jelentés. *Stud. Com.* 17(1985)25-62.

HOLPORT Á.: Kora vaskori halomsíros temető Érd-Százhalombatta határában. In: *4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből.* Százhalombatta 1993. 23-32.

HONTI SZ.: Angaben zur Geschichte der Urnenfelderkultur in Südwest-Transdanubien. In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques.* Bratislava, 1-7 septembre 1991. (Red. PAVÚK, J.) Bratislava 1993. 147-155.

ILON G.: Górkápolnadomb régészeti kutatásának jelenlegi helyzete (1988-1990). *Vasi Szemle* 45(1991)340-361.

ILON G.: Különös temetkezések. Górkápolna példája a bronz- és vaskor átmene-
tének időszakából. *Vasi Szemle* 55,1(2001)3-30.

ILON G.: Siedlungswesen und Bestattungssitten in Górkápolna. Zum Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit. In: *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend.* (Hrsg. LIPPERT, A.) Akten des internationalen interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg. Bonn 2001. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 78(2001)243-267. [2001.a]

ILON G.: Szombathely őskori településtörténetének vázlatja. *Avagy a római kor előtt is volt élet.* *Őskorunk* 2. Szombathely 2004.

Italian Iron Age Artefacts in the British Museum. Papers of the Sixth British Museum Classical Colloquium (Ed. SWADDLING, J.) British Museum Publications Ltd., London 1986.

Italien vor den Römern. Aus der Antikensammlung des Reiss-Museums Mannheim. (Hrsg. WELCK, v. K. – STUPPERICK, R.) Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1996.

Italy of the Etruscans. (JUCKER, I.) The Israel Museum, Jerusalem. Mainz 1991.

JANTZEN, U.: *Ägyptische und Orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos.* Samos 8. R. Habelt, Bonn 1972.

JEFFERY, L. H.: *Archaic Greece, The City-States c. 700-500.* St. Martin's Press, New York 1976.

JEREM E. – FACSAR G. – KORDOS L. – KROLOPP E. – VÖRÖS I.: A Sopron-Krautackerén feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata. *I. Arch.Ért.* 111,2(1984)141-170.

JEREM E. – FACSAR G. – KORDOS L. – KROLOPP E. – VÖRÖS I.: A Sopron-Krautackerén feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata, II. *Arch.Ért 112,1(1985)3-24.*

JEREM E.: Bemerkungen zur Siedlungsgeschichte der Späthallstatt- und Frühlatènezeit im Ostalpenraum. Veränderungen in der Siedlungsstruktur: archäologische und paläoökologische Aspekte. In: *Hallstatt-Kolloquium, Veszprém 1984. Mitt.Arch. Inst. Beiheft 3(1986)107-118, 363-365.*

JEREM E.: Die ältesten Körperbestattungen im Osthallstattkreis. *Mitt. der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 37(1987)91-101.*

JEREM E.: Környezetrégészeti és archaeometriai módszerek alkalmazása a településtörténeti kutatásban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1995.

JOHNSTON, A.: *Az archaikus Görögország. A múlt születése*, Helikon Kiadó, Bp. 1984.

KALICZ-SCHREIBER, R.: Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest. *PZ 66(1991) 161-196.*

KÁROLYI M.: Miske Kálmán 1860-1943. *Vasi Szemle 44,3(1990)389-407.*

KÁROLYI M.: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt.* Delta Univerzál Kiadó, Szombathely 2004.

KAUS, M.: Das sogenannte stillfrieder Depot mit Pferdegeschirrbronzen. In: *Stillfried 1988. Veröffentl. Stillfried Sonderband 3(1988)111-112.*

KEMENCZEI T.: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns.* *ArchHung 51.*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1984.

KEMENCZEI T.: *Die Schwerter in Ungarn II.* (Vollgriffschwerter) *PBF IV,9.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991.

KEMENCZEI T.: Pfeilspitzen von Frühskythentyp aus Ostungarn. *FolArch 43(1994)79-99.*

KEMENCZEI T.: Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in NW-Transdanubien. *FolArch 45(1996)91-131.*

KEMENCZEI T.: Az Alföld szkíta kora. In: *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora.* *Gyulai Katalógusok 10.*, 7-36. Gyula 2001.

KEMENCZEI T.: Kronológia. In: *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora.* *Gyulai Katalógusok 10.*, 187-190. Gyula 2001. [2001.a]

KEMENCZEI T.: Szkíták az Alföldtől Ázsiáig. Az alföldi szkíta művészetről. *Historia* 25,7(2003)11-15.

KEMENCZEI T.: Kleinklein oder Ungarn? Zur Frage des Fundortes einer Hallstattzeitlichen Bronzetrese. *FoArch* 51(2003-2004)51-60.

Kfi = Korai földrajzi írók – A római hódítás kora. (Szerk.: FEHÉR B. – KOVÁCS P.) *Fontes Pannoniae Antiquae I.* Károli Egyetemi Kiadó, Bp. 2003.

KILIAN, K.: Das Kriegergrab von Tarquinia. Beigaben aus Metall und Holz. *Jdl* 92(1977)24 ff.

KILIAN-DIRLMEIER, I.: *Anhänger in Griechenland von der Mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit.* PBF XI.2., München 1979.

KISS G.: *Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás-kori és kora Árpád-kori sírleletei 2.* Szombathely 2000.

KISS G. – MAYER L.: A szombathelyi régiségtár őrei (1872-1942). *Vasi Szemle* 45,3 (1991) 403-423.

KORPÁS L.: Carlin típusú aranyérc kutatási lehetőségei a Kőszegi-hegységben és a Vas-hegyen. *Vasi Szemle* 54,3(2000)325-335.

KÖRTVÉLYESI O.: Társadalmi struktúra és politikai berendezkedés egy archaikus kori polisban. *Sic Itur ad Astra* 12,1-2(2000)181-201.

KŐSZEGI F.: *A történelem küszöbén. Univerzum Könyvtár,* Kossuth Kiadó, Bp. 1983.

KRAMER, D.: Zur Problematik der sogenannten „Ostnorischen Retentionskultur“ in der Steiermark. In: *Hallstattkultur,* Linz 1981. 173-184.

KROMER, K.: Das östliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit (7. 5. Jh. v. Chr.) Seine Beziehungen zu den Steppenvölkern und antiken Hochkulturen. *JRGZM* 33(1986)3-93.

KURTZ, D. C. – BOARDMAN, J.: *Thanatos. Tod und Jenseits bei den Griechen. Kulturgeschichte der Antiken Welt Bd. 23.,* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1985.

LASER, S.: *Sport und Spiel. Archaeologica Homerica T.* Göttingen 1987.

LÁSZLÓ A.: Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens. *ActaArchHung* 29(1977)53-75.

LÁZÁR J.: A sághegyi I. és II. számú bronzleletek ismertetése. *Dunántúli Szemle* 9(1942) 371-379.

LÁZÁR J.: A sághegyi telep őskori bronzművészete. *Dunántúli Szemle* 10,7-8(1943)280-287.

LÁZÁR J.: A Ság hegy környéki Hallstatt-kori tumulus-sírokról. *ArchÉrt* 78(1951) 36-42.

LÁZÁR J.: Hallstatt-kori tumulusok a Ság hegy távolabbi környékéről. *ArchÉrt* 82(1955)202-211.

LÁZÁR J.: Egy száz év előtti tumulus-ásatás eredményeinek rekonstruálása. *AnTan* 13(1966) 67-69.

LENGYEL E.: Jelentés az 1952. szeptember havi Velem-környéki érckutatásokról. Kézirat. Magyar Állami Földtani Intézet, Adattár, 4 p.

MARÁZ B.: Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: *Die Osthallstattkultur*. Akten Internat. Symposium Sopron 1994. Budapest 1996. *Archaeolingua* 7(1996)255-265.

METZNER-NEBELSICK, C.: *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, I-II. Vorgeschichtliche Forschungen* 23., Verlag Marie Leidorf GmbH., Rahden 2002.

MAKKAY J.: *Die Grabenanlagen im indogermanischen Raum*. A szerző kiadása, Bp. 2001.

MAKKAY J.: The Late bronze Age hoard of Nadap. Nyíregyháza 2006. = *JAMÉ* 48(2006) 135-184.

MARKOE, G. E.: In pursuit of metal: Phoenicians and Greeks in Italy. In: *Geece...* Philip von Zabern, Mainz. 1992. 61-84.

MARTON E.: Contribution à la vie de l' agglomeration à Velem-Szentvid I: habitat de Ha B-C et sépultures. (Résultats des campagnes franco-hongroises de fouilles 1989-90.) *ActaArch Hung* 47(1995)95-127.

MARTON E.: Cycles of Prosperity and Devastation: The Hallstatt Period in Velem-szentvid. In: *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10-14. Mai 1994. *Archaeolingua*, Bp. 1996. 267-271.

MARTON E.: A Velem Szent Vid-i magyar-francia ásatás eredményei (1989-1991) Késő bronzkori hamvasztásos sír és vaskori települési jelenségek. *Savaria* 23,3(1996-1997)51-78.

MARTON E.: Régészeti park volt Velemben. A kísérleti régészet megteremtésének első lépései a 70-es évek Európájában. *Savaria* 24/3(1998-1999)409-424.

MÁRTON, L.: *A korai La Tène kultúra Magyarországon. Die Frühlatènezeit in Ungarn. Arch. Hung. 11. Bp. 1933.*

MARINATOS, N.: *Art And Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society.* Athens 1984.

MAZARAKHIS, A.: Αρχαιολογική εταιρεία. Ανασκαφές σκαλας Ωρωπού (1996-2003) <http://www.archetai.gr/media/PDF/O/50.pdf>

MIREAUX, E.: *Mindennapi élet Homérosz korában.* Bp. 1962.

MISKE K.: Die Bedeutung Velem St. Veits als prähistorische Gußstätte mit Berücksichtigung der Antimon-Bronzefrage. *AfA 1904. 124-138.*

MISKE K.: Mitteilungen über Velem-St. Veit. I. Prähistorische Funde am Fuße des Velem-St. Veits-Berges. II. Geschmiedete Fibeln aus Velem St. Veit. *MAG 35(1905)270-277.*

MISKE K.: *A Velem Szt. vidi őstelep, I. A harácsoló leletek leírása.* Wien 1907.

MISKE K.: Bergbau, Verhüttung und Metallbearbeitungswerkzeuge aus Velem St. Veit (Westungarn). *WPZ 16(1929)81-94.*

MISKE K. – BANDAT H.: Europe's Oldest Iron Mine? *The Illustrated London News, 1929. March 2. 342-344.*

MITHAY S.: Koravaskori temetkezés Lovászpatona-Kishalmon. *CommArchHung 1983. 54-62.*

MOOREY, P. R. S.: *Ancient Mesopotamian materials and Industries.* Clarendon Press, Oxford 1994.

MORRIS, I.: Homer and the Iron Age. In: The new companion to Homer. (Eds. MORRIS, I. – POWELL, B.) *MNEMOSYNE Bibliotheca Classica Batava.* Brill, Leiden – New York – Köln 1997. 535-559.

MOZSOLICS A.: Adatok a magyarországi hallstattkori kispasztikához. *ArchÉrt 81(1954) 165-167.*

- MOZSOLICS A.:** Der Goldfund von Velem-Szentvid. *Praehistorica I.* Basel 1950.
- MOZSOLICS A.:** Der Bronzefund von Ópályi. *Acta ArchHung 12(1963)65-82.*
- MOZSOLICS A.:** Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsid. In: *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W. A. von Brunn* (Hrsg. LORENZ, H.) Mainz 1981. 299-308.
- MOZSOLICS A.:** *Bronzefunde aus Ungarn.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1985.
- MOZSOLICS A. – HEGEDŰS Z.:** Két nagyállói depot-lelet és a telekoldali bronzlelet vizsgálata. *ArchÉrt 90(1963)251-262.*
- Mre = Magyar régészet az ezredfordulón.** (Főszerk: VISY ZS.) Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Teleki László Alapítvány, Bp. 2003.
- MÜLLER-KARPE, H.:** *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen.* RGF 22. Berlin 1959.
- NEBELSICK, L. D.:** Herd im Grab? Zur Deutung der kalenderbergverzierten Ware am Nordostalpenrand. In: *Die Osthallstattkultur. Symposium Sopron 1994.* (Hrsg. JEREM E.- Lippert, A.) *Archaeolingua 7.* Bp. 1996. 327-364.
- NÉMETH GY.:** Mit szabad egy szentélyben? *An.Tan. 38(1994)13-21.*
- NÉMETH GY. – RITOÓK ZS. – SARKADY J. – SZILÁGYI J. GY.:** *Görög művelődéstörténet.* Osiris Kiadó, Bp. 2006.
- OKA I.:** A Sopron-várhelyi urnán ábrázolt fonó nő és a vaskor orsóhasználata. Depiction of a spinning woman on an urn from Sopron-Várhely and the use of Iron Age spindles. *Ősrégészeti Levelek 5(2003)107-112.*
- OPPENHEIM, A. L.:** *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja.* Gondolat, Bp. 1982.²
- OPPERMANN, M.:** *Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis.* Urania Verlag. Leipzig-Jena-Berlin 1984.
- OSBORNE, R.:** *Greece in the Making 1200-479 BC.* *Routledge History of the ancient world.* Routledge 1996.
- OTTOMÁNYI K.:** Mintásan festett kora római kerámia a budaörsi és a pátyi telep-ről. *ArchÉrt 130,1-2(2005)53-103.*
- PALLOTTINO, M.:** *Az etruszkok.* Gondolat, Bp. 1980.

PARE CH.: From Dupljaja to Delphi: the ceremonial use of the wagon in the later prehistory. *Antiquity* 63(1989)80-100..

PAROVIĆ-PEŠIKAN, M.: Neki novi aspekti sirenja egejske i grčke kulture na centralni Balkan. Des aspects nouveaux de l'expansion de la culture grecque dans les régions centrales de Balkans. *Starinar* 36(1985)19-49.

PARZINGER, H. – NEKVASIL, J. – BARTH, F. E.: *Die Byčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren.* (Mit Beiträgen von HAEVERNICK, TH. E., KÜHN, F., OPRAVIL, E., PŘICHYSTAL, A., PUCHER, E., RASTEICHER, A., STLOUKAL, M., SZILVÁSSY J.) *RGF* 54., Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1995.

PATAY P.: Emlékezés Tompa Ferencre. *ArchÉrt* 110(1983)126-127.

PATAY P.: *Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF, II,10.*, München 1990.

PATEK E.: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch.Hung. Ser Nova* 44., Bp. 1968.

PATEK E.: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. *ArchÉrt* 103(1976)3-28.

PATEK E.: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. *BRGK* 63(1982)107-177.

PATEK E.: *Westungarn in der Hallstattzeit. Acta humaniora* 7. Weinheim 1993.

PAULIK, J.: K problematike čakanskej kultúry v karpatkej Kotline. *SlovArh* 11(1963)269-338.

S. PÁVEL J.: A szombathelyi Savaria Múzeum története. Szombathely első archaeológiai gyűjteménye. *Savaria* 1(1963)293-318.

S. PÁVEL J.: A szombathelyi Savaria Múzeum története, II. (1919-1945) *Savaria* 2(1964)293-319.

PBF = *Prähistorische Bronzefunde*

F. PETRES É.: Die Bronzegefäße aus dem Depotfund von Nadap. In: PATAY P.: *Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II,10.* München 1990. 57-80.

F. PETRES É. – JUNGBERT B.: *Fehérvárcsurgó. Koravaskori halomsíros temető.* In: *Évezredek kincsei.* Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár é.n. 34-36.

PIFFFIG, A. J.: *Religio Etrusca.* Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1975.

PINGEL, V.: „Balkanische“ Bronzen der älteren Eisenzeit in Sizilien und Unteritalien. *Situla* 20-21(1980)165-175.

PLEINER, R.: *Iron Working in Ancient Greece*. National Technical Museum, Prag 1969.

POPHAM, M. – TOULOPA, E. – SACKETT, L. H.: The Hero of Lefkandi. *Antiquity* 56(1982)169-174.

PWRE = PAULYS *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. (Hrsg. WISSOWA G.) Stuttgart.

RADT, W.: *Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien*. PBF XX,1. 98-147. München 1974.

Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Warrior at the Crossroads of East and West. Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West. (Ed. BALEN-LETUNIĆ, D.) *Arheološki muzej u Zagrebu*, Zagreb 2004.

REICHENBERGER, A.: „Herrenhöfe“ der Urnenfelder- und Hallstattzeit. In: *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus*. (Hrsg. SCHAUER, P.) Kolloquium in Regensburg. 28.-30. Oktober 1992. *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie* 1(1994)187-215.

RENFREW, C. – BAHN, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Osiris Kiadó, Bp. 1999.

RIDGWAY, D.: Demaratus and his predecessors. In: *Greece between East and West: 10th-8th centuries BC*. (Hrsg. KOPCKE, G. TOKUMARU, I.) Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1992. 85-92.

RIDGWAY, D.: Archaeology in Sardinia and South Italy 1989-94. *Archaeological Reports for 1994-1995*. No. 41. (1995)75-96.

ŘIHOVSKÝ, J.: Die Anfänge der jüngeren (Podoler) Phase des mitteldonauländischen Kreises der Urnenfelderkultur. *PA* 57(1966)459. *skk*.

RIIS, P. J.: Griechen in Phönizien. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1982. = *Madriider Beiträge* 8(1982)237-255.

RITOÓK Zs.: *A görög énekmondók*. *Apollo Könyvtár* 2., Bp. 1973.

RITOÓK ZS. – SARKADY J. – SZILÁGYI J. GY.: *A görög kultúra aranykora*. Gondolat Kiadó, Bp. 1984.²

RODEN, CH.-WEISGERBER, G.: Zum Gebläse griechischer Metallhandwerker. Die Düsen von Olympia im kulturhistorischen Vergleich. In: *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen*. Akten der 9. Tagung der antike Bronzen in Wien. Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung (21.25 April 1986.) Wien 1988. 196-202.

Róma szü-letése. (Szerk.: SZILÁGYI J. GY.) Szépművészeti Múzeum, Budapest 1980.

ROSCHER, W. H. et al.: *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. Leipzig 1884-1890.

RUSU, M.: Chars combat hallstattiens chez les Thraces Nord Danubiens. In: *The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South. Eastern Europe*. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June, 1993. (Ed. CIUGUDEANU, H. – BOROFFKA, N.) *Bibliotheca Musei Apulensis* 1(1994)167-184.

ŠAŠEL-KOS, M.: *Pre-Roman divinities of the Eastern Alps and Adriatic*. SITULA, *Razprave Narodnega Muzeja Slovenije – Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae* 38. Ljubljana 1990.

SCHLETTE, F.: Zur „früheisenzeitlichen Revolution“ der Produktionkräfte. *KLIO* 61.2 (1979)251-175.

SHEPHERD, R.: *Prehistoric Mining and All Industries*. Academic Press, London-New York 1980.

SHERRATT, A.: What would a Bronze-Age world system look like? *Journal of European Arch.* 1,2(1992)1-58.

SNODGRASS, A. M.: *The Dark Age of Greece. An Archaeological survey of eleventh to the eighth centuries*. University Press, Edinburgh 1971.

SNODGRASS, A. M.: Heavy freight in Archaic Greece. In: *Trade in the Ancient Economy* (Ed. CARNSEY, P. – HOPKINS, K. – WHITTAKER, C. R.). 16-26. Chatto&Windus, The Hogarth Press, London 1983.

SNODGRASS, A.: Homer and Greek Art. In: *The new companion to Homer*. (Eds. MORRIS, I. – POWELL, B.) *MNEMOSYNE Bibliotheca Classica Batava*. Brill, Leiden – New York – Köln 1997. 560-582.

SPERBER, L.: Bemerkungen zur sozialen Bewertung von goldenenen Trachtschmuck und Schwert in der Urnenfelderkultur. *Arch.Korr.* 22(1992)63-77.

SPIVEY, N.: *Etruscan Art*. Thames and Hudson, London 1997.

STJERNQUIST, B.: Ein ungarischer Fund mit metallverzierter Keramik. *Meddelanden från Lunds Hist. Mus. 1962-1963*. 136-147.

STRØM, I.: Evidence from the sanctuaries. In: *Greece between East and West: 10th-8th centuries BC*. (Hrsg. KOPCKE, G. TOKUMARU, I.) Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1992. 46-58.

STUDENÍKOVÁ, E.: Endbronzzeitliche Funde aus der Umgebung von Eger. Késő bronzkori bronzleletek Eger környékéről. *Savaria* 24,3(1998-1999)309-318.

STUDENÍKOVÁ, E.: Motív stromu na halštatskej keramike. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brěnské Univerzity- Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis M 4(1999)207-222*. [1999.a]

SZABÓ Á.: Roma quadrata. *AnTan* 2(1955)217-232.

SZABÓ G.: Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia-leletek Hódmezővásárhely Gorzsa-Cukormajor lelőhelyen. *ArchÉrt* 114-115(1987-1988)86-99.

SZABÓ G.: Adatok a késő bronzkori pénzforgalom kérdéséhez. In: *Tanulmányok és Közlemények* (Szerk.: UJVÁRY Z.) Debrecen-Szolnok 1995. 49-56.

SZABÓ G.: The manufacture and usage of Late Bronze Age rings: two new ring hoards. In: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Region. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. (Hrsg. KOVÁCS T.) Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1996. 207-230.

SZABÓ G.: Adatok a velemi későbronzkori ónbronozok archaeometallurgiai vizsgálatához. *Savaria* 24,3(1998-1999)329-357.

SZABÓ G.: A Csepel Mahart-kikötő késő bronzkori leletegyüttes 95.4.1D számú karikájának archaeometallurgiai vizsgálata. *CommArchHung* 2003. 77-81.

V. SZABÓ G.: A kitágult világ: a bronz mesterei a Kárpát-medencében. In: *Magyar régészet a harmadik évezred küszöbén*. (Szerk.: NAGY M. – VISY ZS.) Bp. 2003.

SZABÓ M.: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. *Bibliotheca Archaeologica*, L'Harmattan, Bp. 2005.

SZÁRAZ CS.: Basarabi-Bosut díszítésű kerámialeletek az Alföldön. *MFME - StudArch* 5(1999)201-216.

SZÁRAZ CS.: A Basarabi-Bosut kultúrkörből levezethető elemek Sopron-Burgstallon. *PANNICVLVS Ser. B, Nr. 5.*, 285-323. Szombathely 2000.

SZILÁGYI J. GY.: *Etruszkó-korinthosi vázafestészet. Apollo Könyvtár 6.*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.

SZILÁGYI J. GY.: A cumaei archaikus Héra szentély. *An.Tan. 45(2001)13-26.*

SZILÁGYI J. GY.: *Antik művészet. Vezető az Antik Gyűjtemény állandó kiállításához. A Szépművészeti Múzeum Gyűjteményei 5.* Budapest 2002.

SZILVÁSSY, Z. – KRITSCHER, H. – HAUSER, G.: Eine Urnenfelderzeitliche Mehrfachbestattung in Stillfried an der March, NÖ. In: Stillfried 1988. *Veröffentl. Stillfried, Sonderband 3(1988)9-76.*

TERŽAN, B.: Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. In: „Die Osthallstattkultur” Akten. Internat. Symposium Sopron 1994. (Hrsg. JEREM E. – LIPPERT, A.) *Archaeolingua 7.*, Bp. 1996. 507-536.

TICHY G.: Fizika a vasgyártásban. A bucavastól a damaszkpengéig. *Természet Világa 138,7 (2007)315-318.*

TOMEDI, G.: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög. *Die Altgrabungen von 1883 bis 1892.* (Ed. JEREM, E. - MEID, W.) *Archaeolingua 14.*, Bp. 2002.

TOMPA F.: Hírek a Vas megyei Múzeumból. *Arch.Ért. 1920-1922. 117-118.*

TOMPA F.: A felsőzsidi. – Der Goldfund von Felsőzsid. *Arch.Ért. 1928. 204-207., 344-345.*

TOMPA F.: Az angyalföldi kincslelet. – Der Goldfund von Angyalföld. *Arch.Ért. 1928. 54-62., 306-311.*

TOMPA F.: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. *A Bükki és a Tiszai kultúra. – Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und Theisskultur. AH 5-6.*, Bp. 1929.

TOMPA F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. *BRGK 1934-1935. 27-127.*

TOMPA F.: Adatok az őskori aranykereskedelemhez. – Beiträge zur Kenntniss der urgeschichtlichen Goldhandels. *Arch.Ért 1937. 49-56., 203-204.*

TÓTH A. J.: Tutela Romae. In: FODOR N. – TÓTH A. J.: *Antik és középkori irodalmi elemzések.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba 2004.

TÓTH E. 1998. In: KISS G. – TÓTH E. – ZÁGORHIDI CZIGÁNY B.: *Savaria-Szombathely története. A város alapításától 1526-ig.* Szombathely 1998.

TÓTH I.: *Pannoniai vallástörténet.* Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs 2004.

TÓTH I.: Pannoniai elemek a magyarországi néphitben. I. Boszorkányok a Gellért-hegyen. Kézirat, 2006. Habilitációs előadás, PTE-BTK, 2006. március 22.

TÓTH I.: Egy mithraikus főpap sírja Pannoniából? *Ókor* 5,2(2006)3-6. (2006.a)

Trade in the Ancient Economy (Ed. CARNSEY, P. – HOPKINS, K. – WHITTAKER, C. R.). Chatto&Windus, The Hogarth Press, London 1983.

TÜRR E.: Savaria aquaeductusa. *ArchÉrt* 1953. 129-133.

V. VADÁSZ É.: Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárájáról Süttön. *CommArchHung* 1983. 19-54.

B. VÁGÓ E.: Kelten- und Eraviskengräber von Nagyvenyim und Sárkeszi. *Alba Regia* 1960. 43-62.

VÉKONY G.: *Aranyszarvasok kora.* (Kézirat) 1978.

VÉKONY G.: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás.* Nap Kiadó, Bp. 2002.

VÉKONY G. – V. VADÁSZ É.: Óskori sáncok és halmok Süttön. *Régészeti Kutatások a Dunántúlon* 2. Tata 1982.

VILMOS L.: (rec.) NÉMETH GY. – RITOÓK ZS. – SARKADY J. – SZILÁGYI J. GY.: Görög művelődéstörténet. Osiris Kiadó, Bp. 2006. *Ókor* 6,1-2(2007)95-98.

VISY ZS.: Késő bronzkori kocsikerék-pár és római lószerszámveret. In: *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény történetéről.* (Szerk.: SZENTESI E. – SZILÁGYI J. GY.) *Collegium Budapest, Workshop Series No. 16.*, Bp. 2005. 205-221.

VULPE, A.: Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur. *Materijali (Novi Sad)* 19(1981)179-188.

Wanderweg zum Hügelgräberfeld Schandorf. Wanderführer. Vodič za pišačenje. (Hrsg. KAUS, M.) Kulturverein Schandorf 1999.

Die Welt der Etrusker. (Hrsg. KUNCZE M. – KÄSTNER V.) Berlin 1988.

WELWEI K.-H.: Heroenkult und Gefallenenehrung im antiken Griechenland. In: *Tod und Jenseit im Altertum*. (Hrsg. BINDER, G.) *Bochumer altertumwissenschaftliches Colloquium 6*. WVT, Wiss. Verlag, Trier 1991. 50-70.

WILKE G.: Velem St. Vid. *ERV XIV. 1929. 106-112*.

WILLMS, CH.: *Der Keltenfürst aus Frankfurt. Macht und Totenkult um 700 v Chr. Archäologische Reihe 19.*, Museum für Vor- und Frühgeschichte – Archäologisches Museum., Frankfurt am Main 2002.

WILLVONSEDER, K.: Ein Depotfund aus Stillfried a. d. March (Niederösterreich). *Wiener Prähistorische Zeitschrift 19(1932)25-38*.

WINGART, S.: Südbayern und der Donauraum. Aspekte zum Thema der spätbronze- und frühurnenfelderzeitlichen Höhensiedlungen entlang der Donau. In: *The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South.-Easten Europe*. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10-12 June, 1993. (Ed. CIUGUDEANU, H. – BOROFFKA, N.) *Bibliotheca Musei Apulensis 1(1994)241-253*.

WISSOWA, G.: *Religion und Kultus der Römer*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1912.

WOLLÁK K.: Hallstattkori leletek a Pilismarót-Szobi révi telepfeltárásból. *Dunai Rég. Közlemények 1979. 49. skk*.

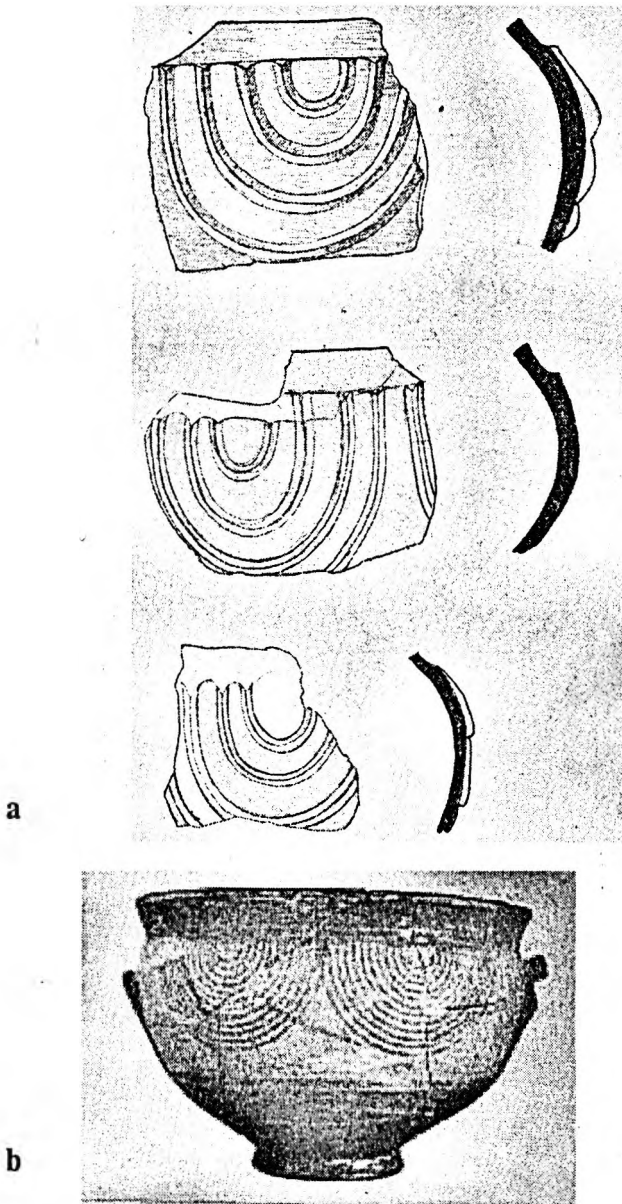
ZENTAI Z.: Tények és remények. A nyersanyagkutatás és a bányászkodás a Kőszegi-hegységben. *Vasi Szemle 54,3(2000)310-324*.

ZOMBORY L.: A még 1866. évi május hó kunhalmi ásatás eredménye. *Arch.Ért. 3(1870)145-147*.

1. kép

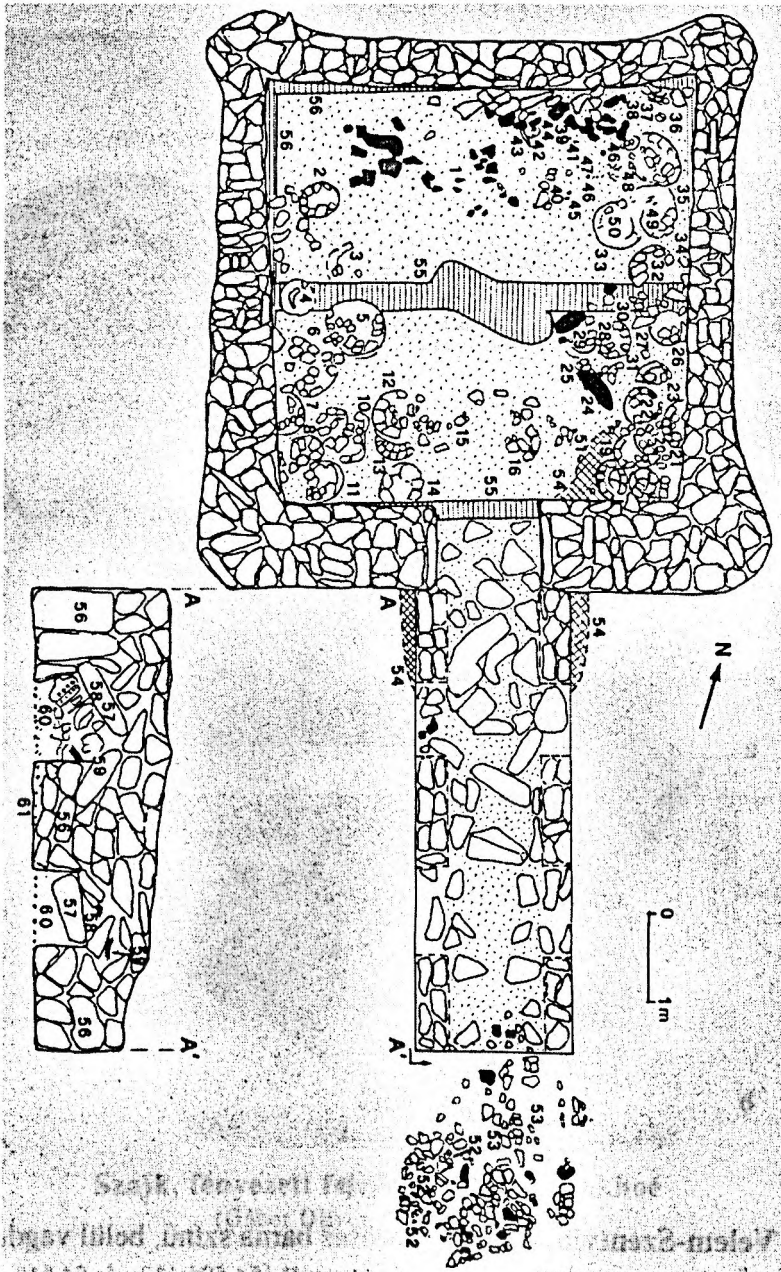
Szajk, fényezett felületű, fekete oinokhoé
(Gábor Olivér ásatása, 2005.)

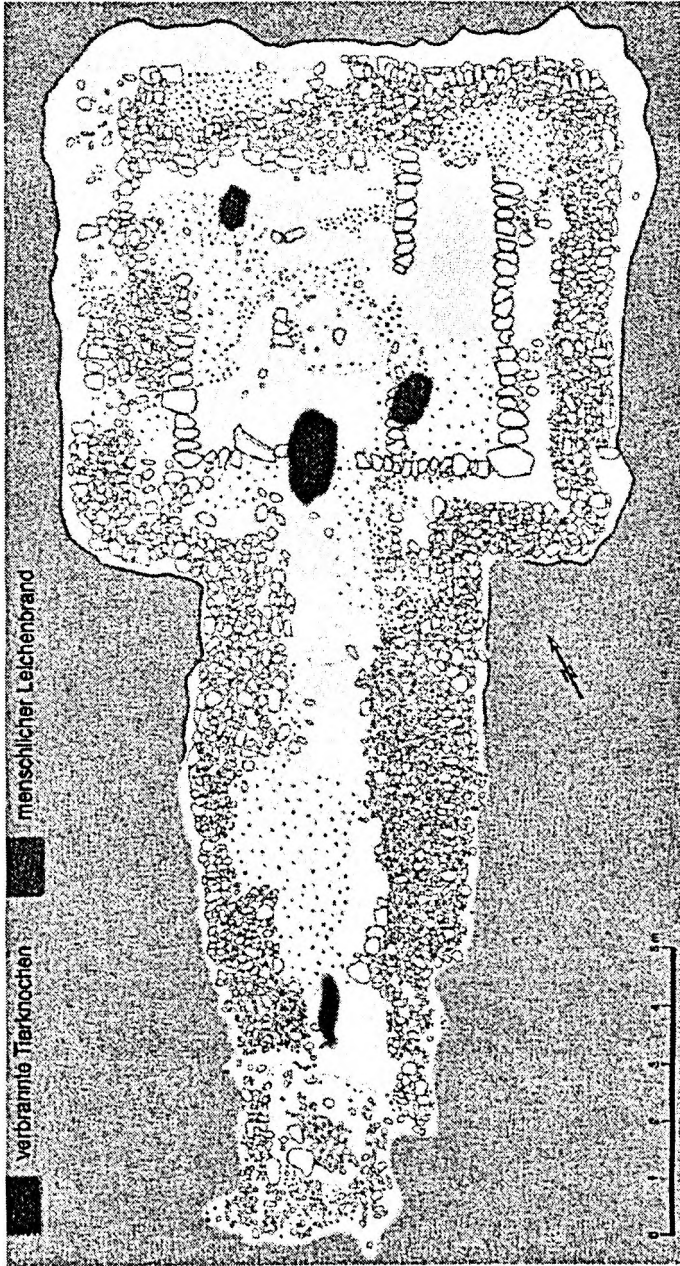
2. kép

a: Velem-Szentvid, csészék, vöröses barna színű, belül vagdosott felületű, a pereme alatt – kívül – fényezett (54.504.113., és 54.518.48. ltsz. töredékek belül sötétszürkék, kívül barnás színűek, SM 504.517.116. régi leltári szám: 925/156.)

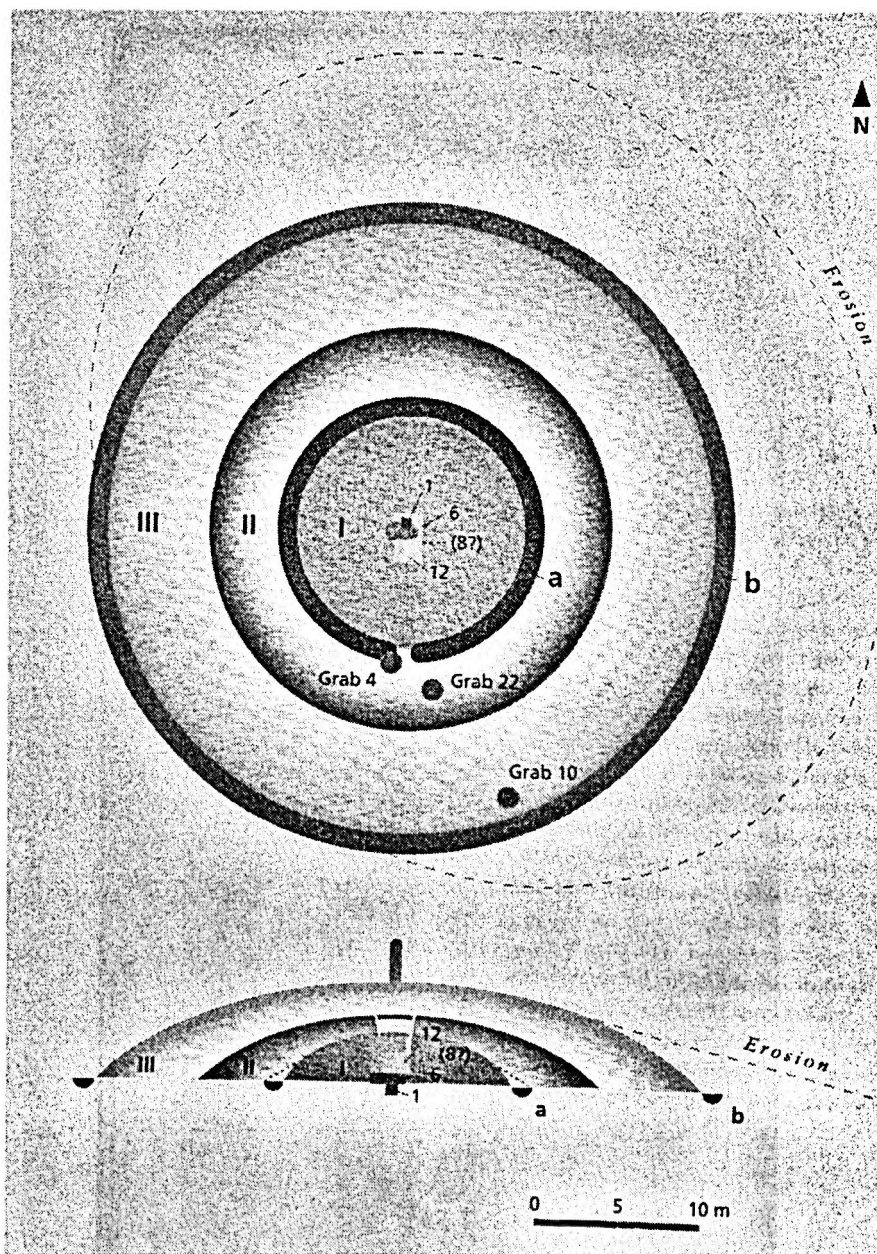
b: Órópos, (Eretria apoikiája) euboiai csésze, festett, függő koncentrikus félkörös (Mazarakes nyomán)

3. kép
Vaskeresztes-Diófás dűlő, a II. halomsír alaprajza

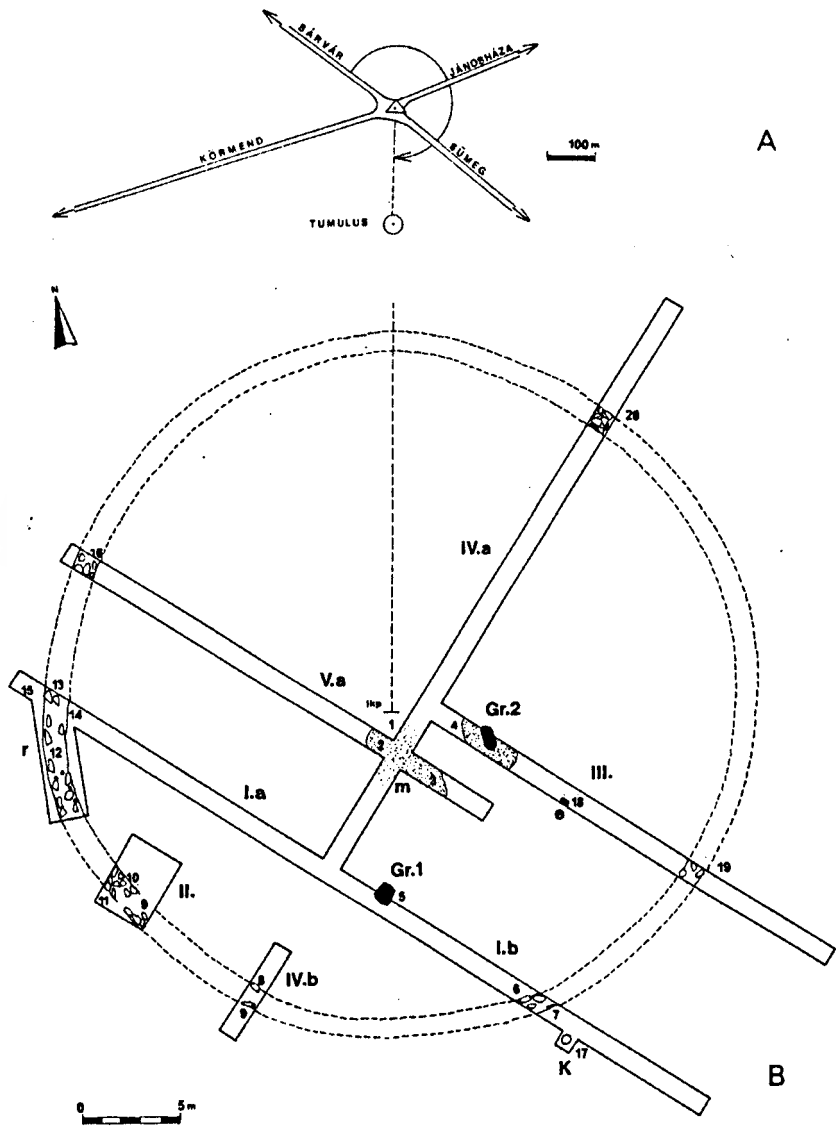

4. kép
Kleinklein-Kröllkogel (Sulm-völgy), halomsír alaprajza
(Egg-Kramer nyomán)

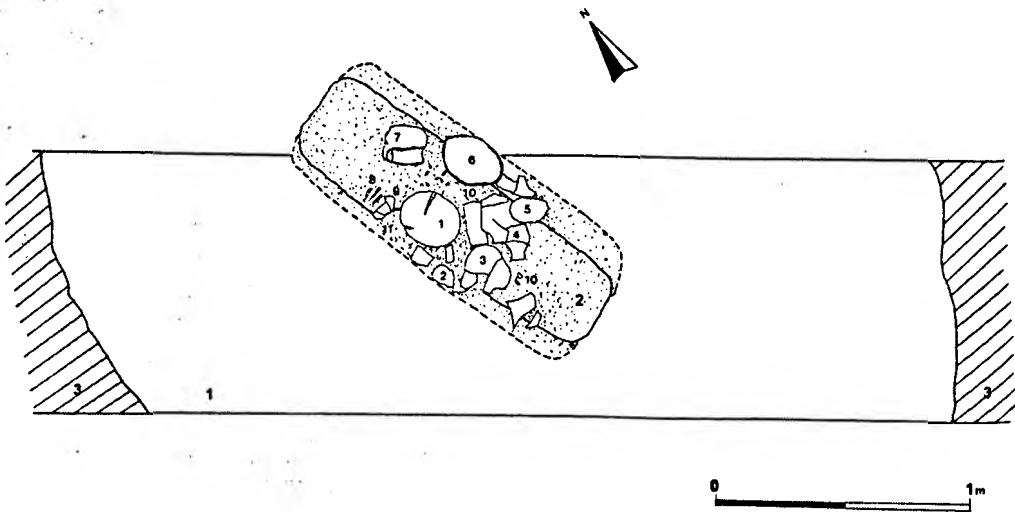
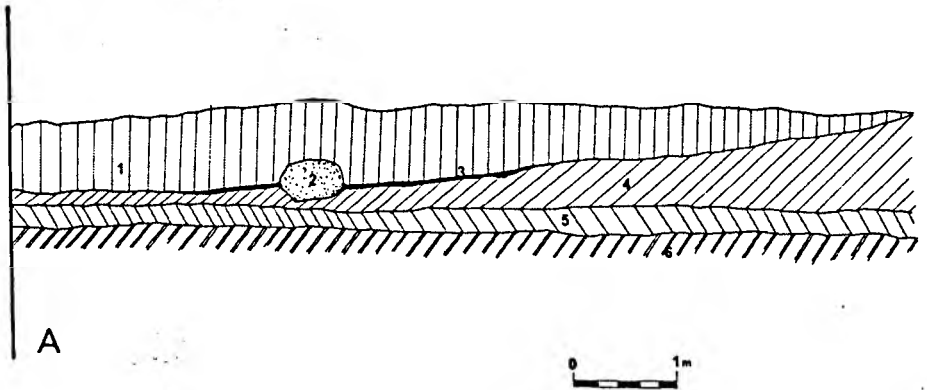

5. kép

Eichlehen (Frankfurt mellett), az 1. halomsír különböző korú temetkezései (Willms nyomán)
 a legfrangosabb halottat minden korszakban a tumulus közepére temették

6. kép
 Jánosháza-Országúti dűlő, a halomsír alaprajza
 leletmentés (1983)

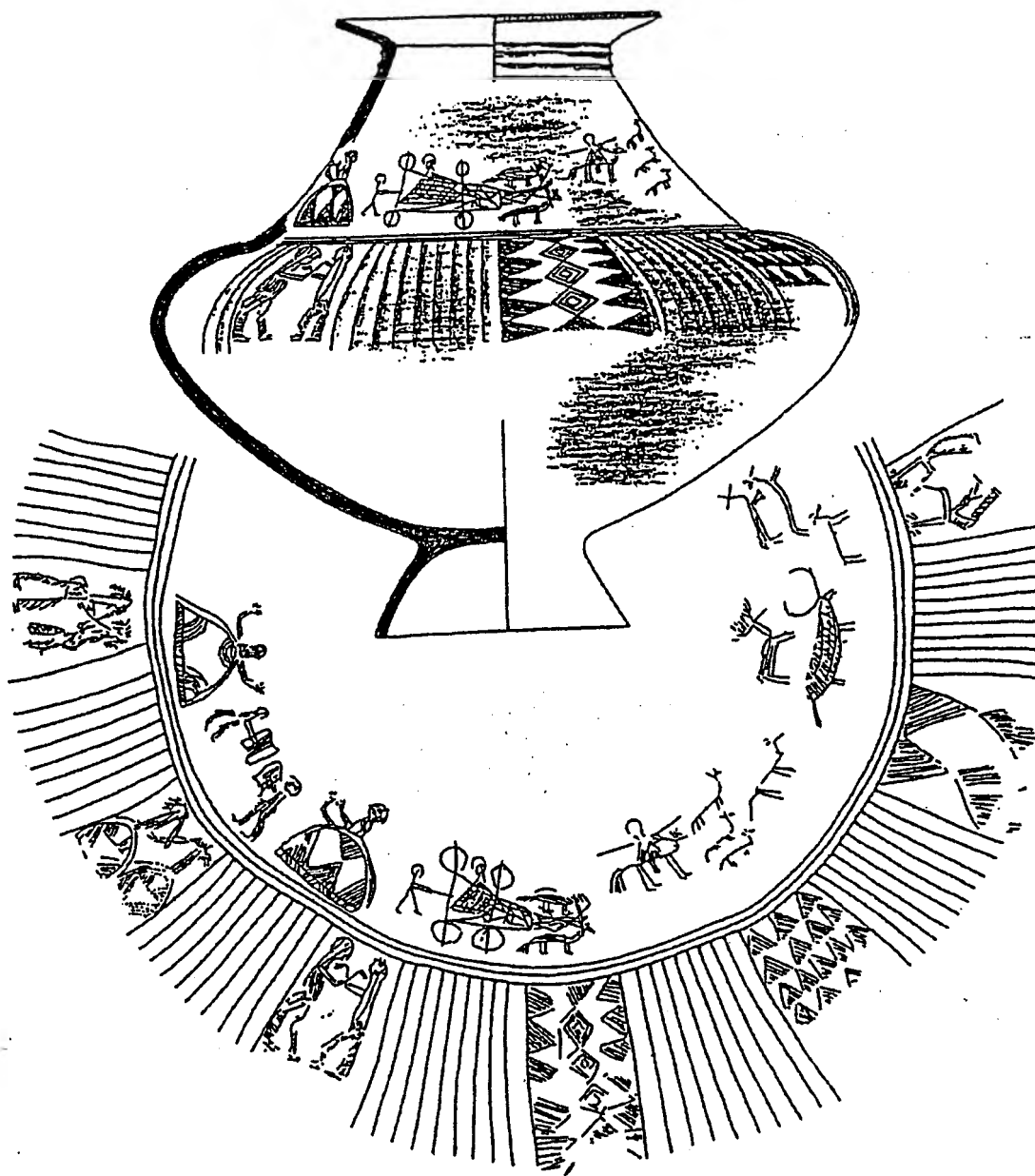

B

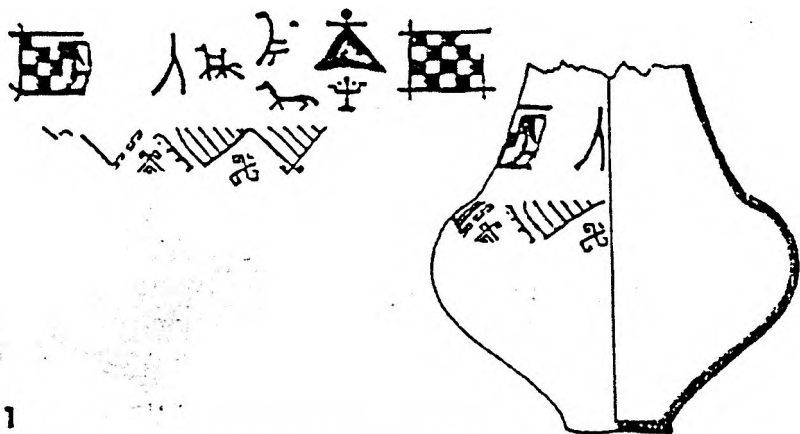
7. kép

Jánosháza-Országúti dűlő, az 1983/2. sír (Halomsíros-kultúra)

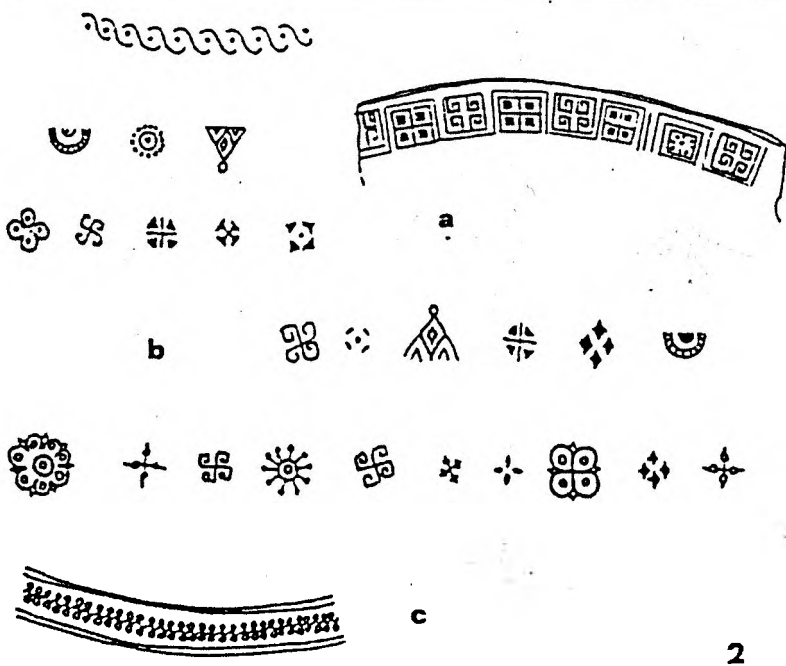
A sír eredetileg önálló, kis tumulus volt, feltöltésrétege a nagyméretű, kőfallal kerített halomsír közepe felé lejt(!); a halomcsoportot valószínűleg a korai vaskorban építették át egyetlen óriáshalommá

8. kép
Kocsijelenet és agón, Sopron-Burgstall, 28. tumulus
(A. Eibner nyomán) NHM Inv. Nr.: 35.423.

1

2

9. kép

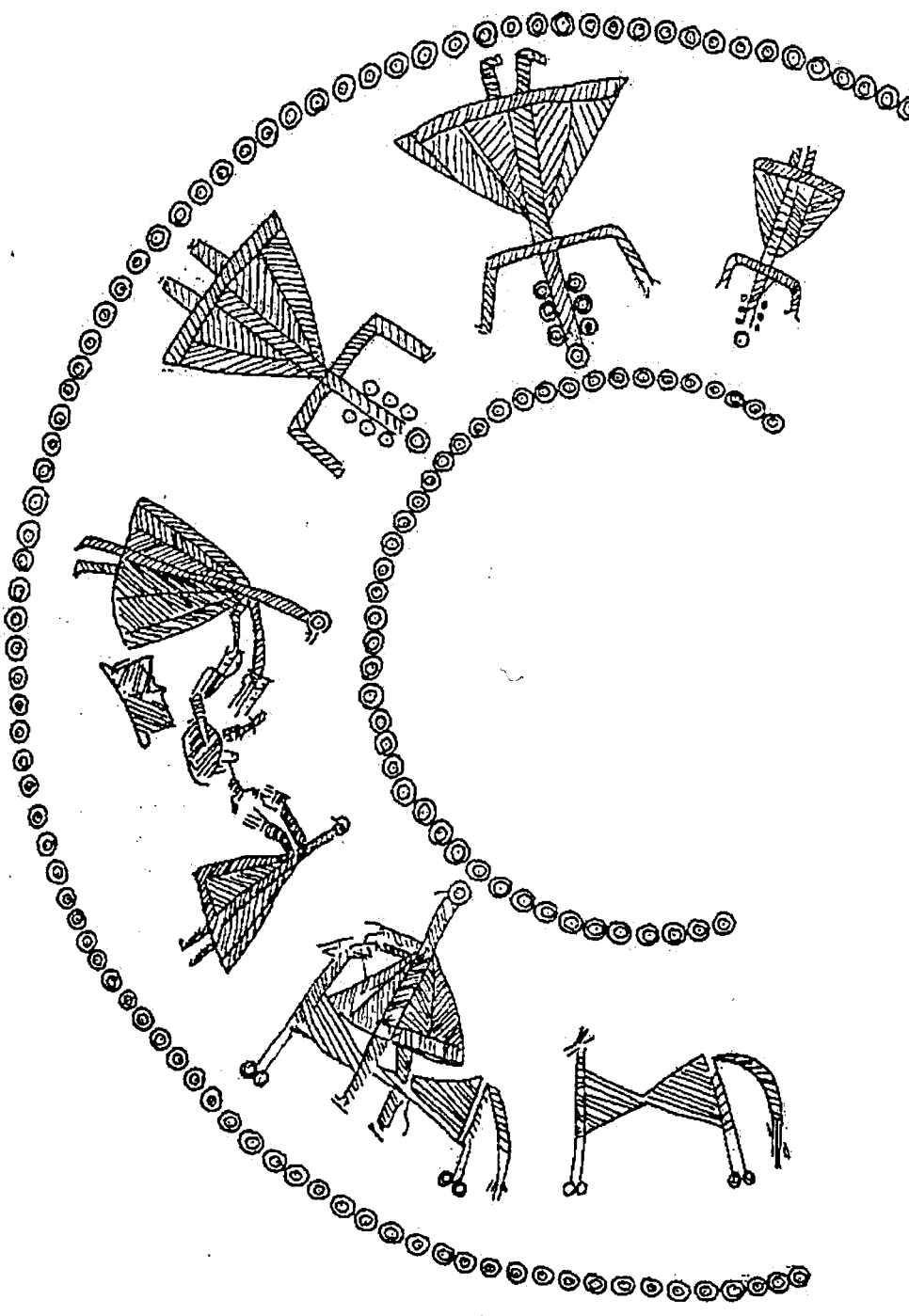
Díszítőmotívumok a kerámiákon

kockás lepel, sraffozott háromszögek, meanderek, pontkörök, rozetták, koncentrikus ívek, rombuszok, stb. 1: Keleti Hallstatt kultúra: Rabensburg, NÖ.

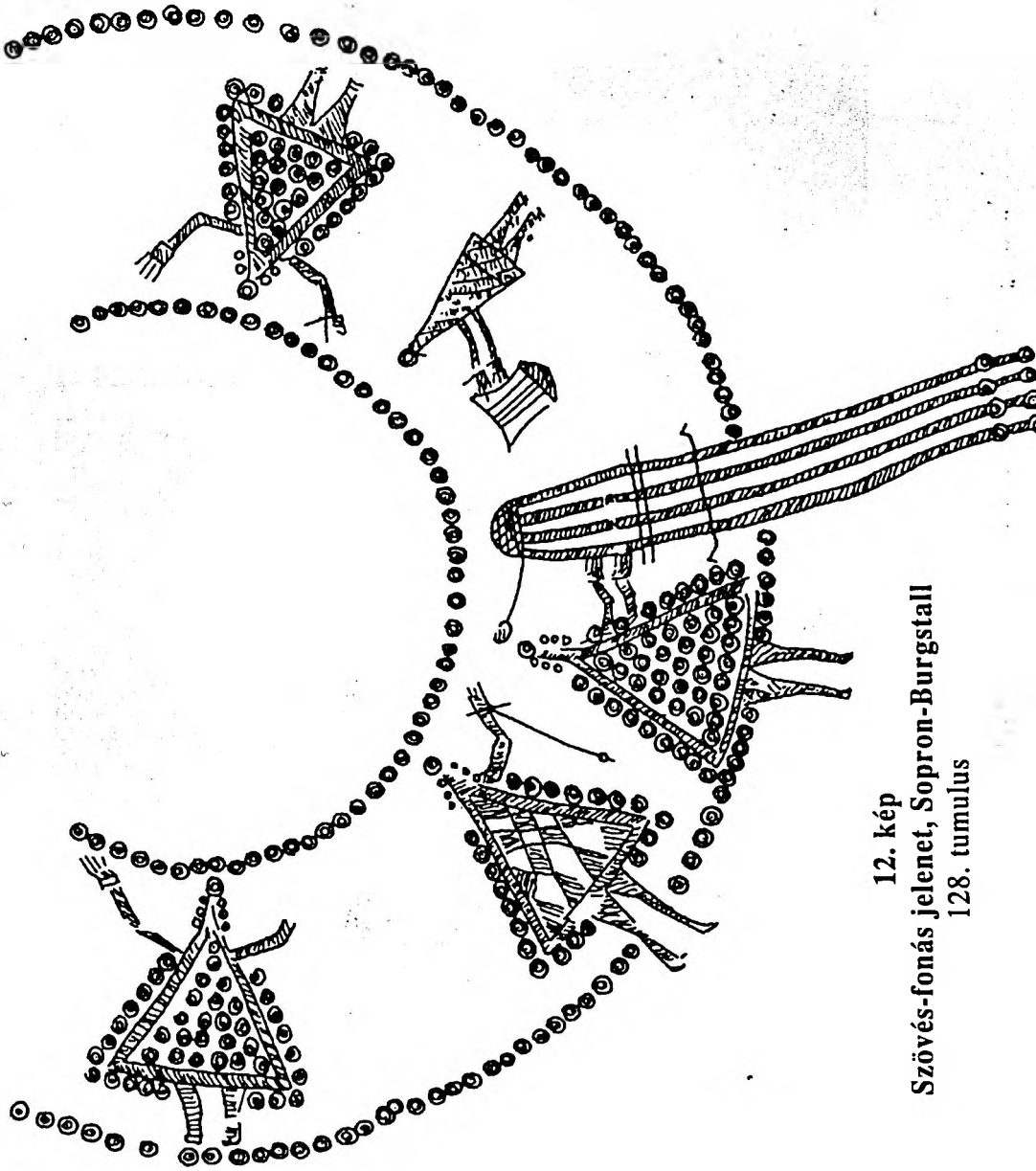
2: keleti görög, a: Histria b: Apollonia c: Temir gore
(Dobiat, Kopeikina, Alexandrescu nyomán)

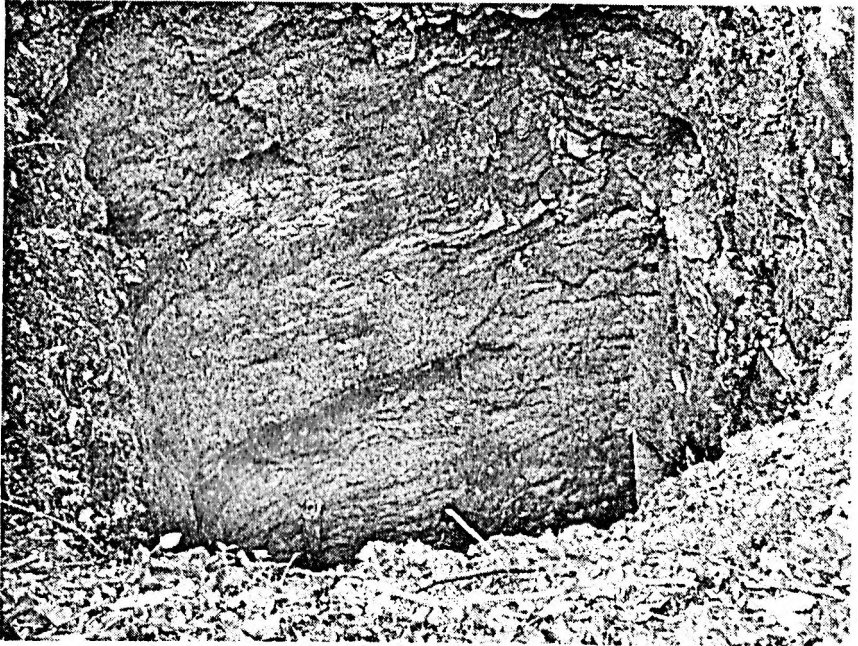
10. kép
Agyag halottaskocsi: Vari (Attika)
Kr.e. VII. század első fele
(Kurtz-Boardman nyomán)

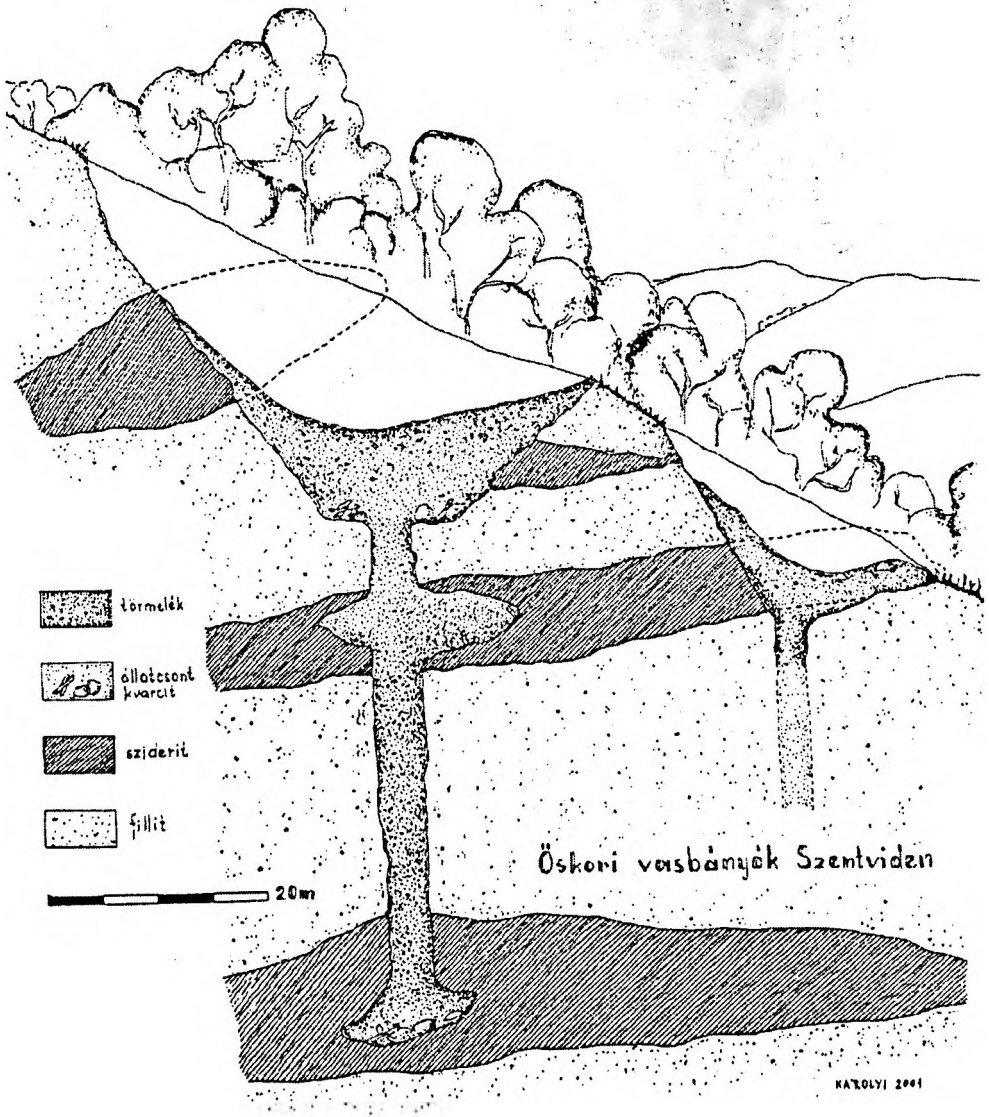
11. kép
Áldozati jelenet. Sopron-Váris-hegy, 3. tumulus

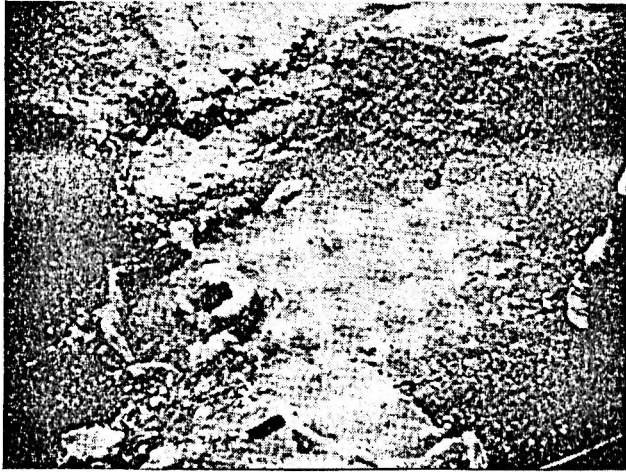
12. kép
Szövés-fonás jelenet, Sopron-Burgstall
128. tumulus

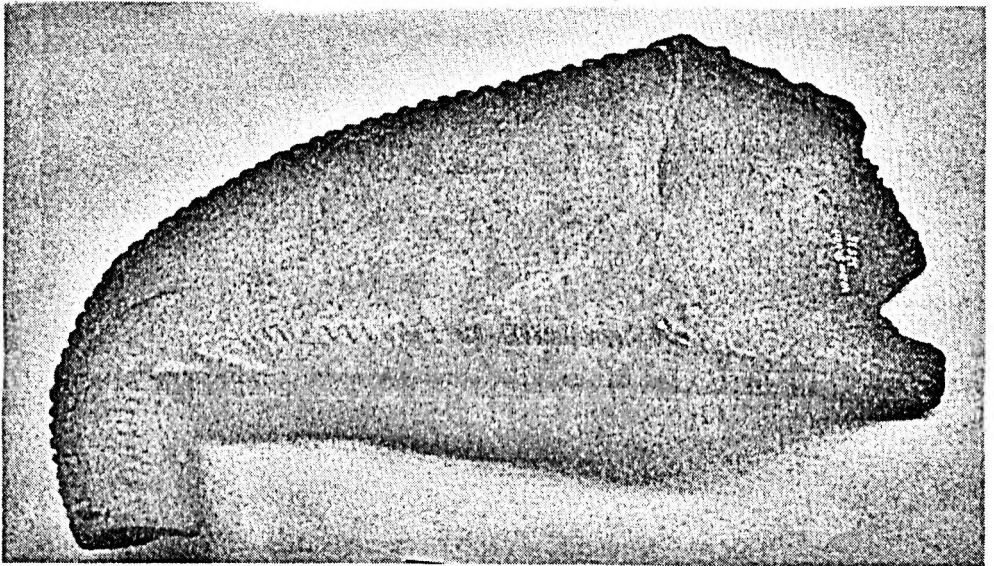
13. kép
Velem-Szentvid, a vasbánya helyszíne és aknája
(fotó: Tóth István)

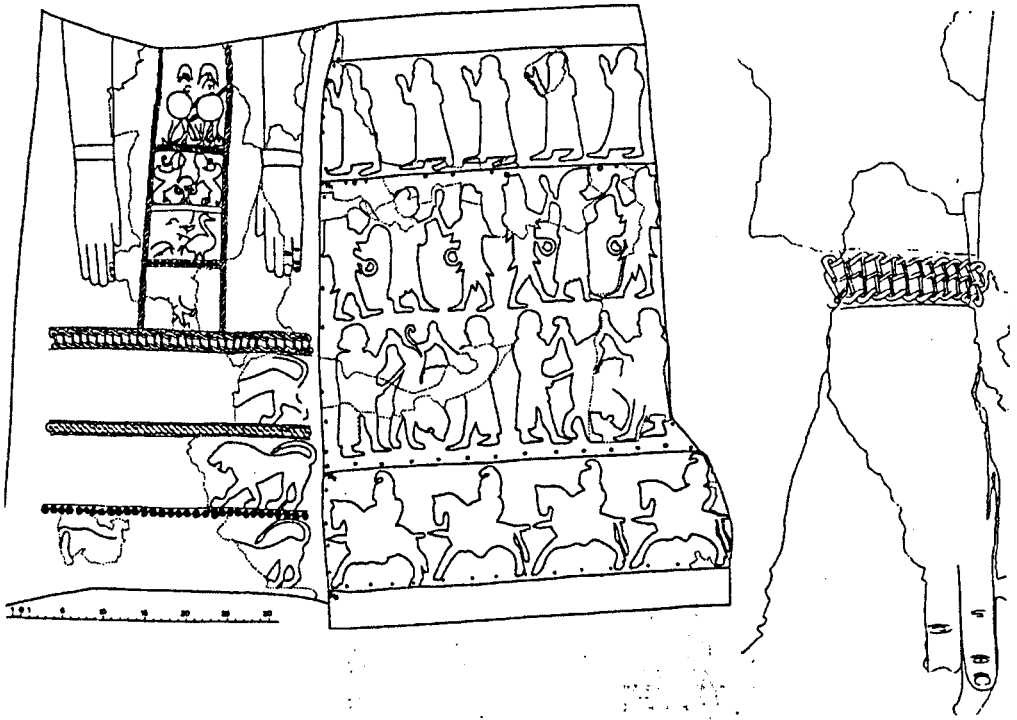
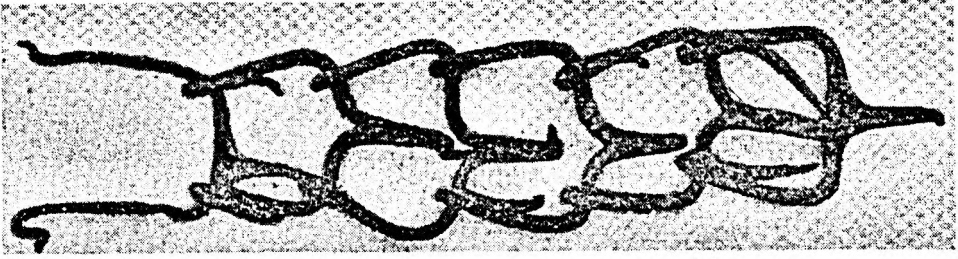
14. kép
Velem-Szentvid, a vasbánya vázlatos metszete
 (Benda L. nyomán rajzolta: Károlyi M.)

15. kép
Velem-Szentvid, vaskohók
(Miske Kálmán ásatási fotója, közölte: Károlyi M.)

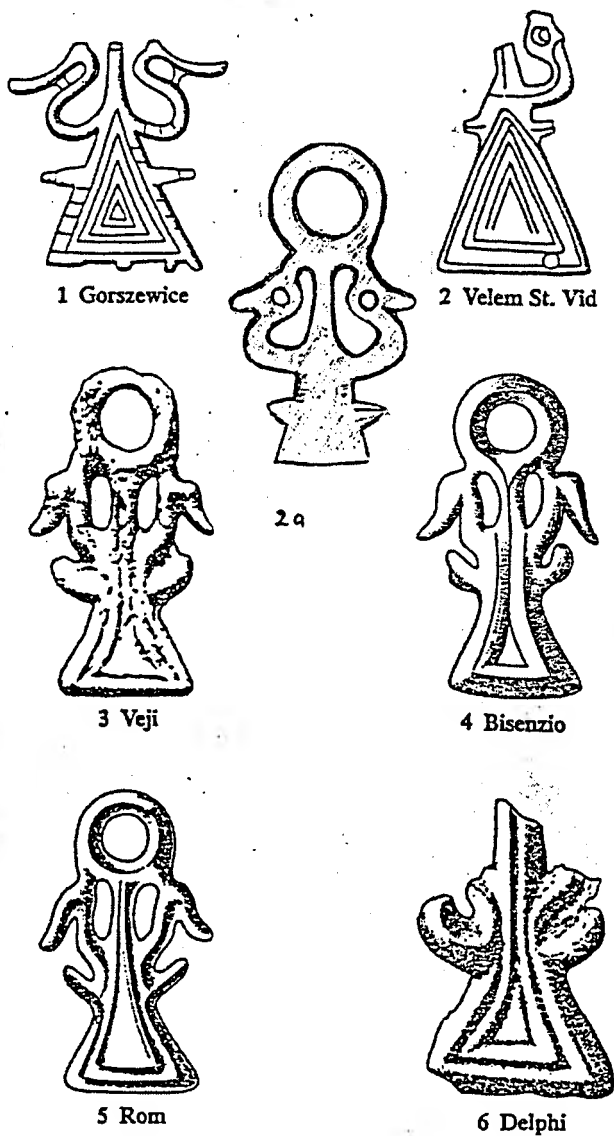

16. kép
Velem-Szentvid, fújtató
(Wien, Naturhistorisches Museum, Inv. Nr.: 32.535.)

17. kép

Mezőnyék, kétágú villákból hajtogatott lánc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Gallus-Horváth nyomán), ilyen lánc viseletét ábrázolja Olympiából egy orientalizáló görög és keleti eredetű bronz lemezekből készült *sphyrelaton* munka, Kr. e. VII. század, a *koré* bal karján és köpenyének egyik elválasztó sávján (Guralnick nyomán)

18. kép

Háromszög alakú (anthropomorf), madárprotomés csüngők
 1: Gorszewice (Woiw. Poznan) 2: Velem-Szentvid 2a: Velem-Szentvid
 3: Veji 4: Bisenzio (Prov. Viterbo) 5: Róma 6: Delphoi
 (v. Hase nyomán, kiegészítve)

1. térkép
 A görög gyarmatosítás
 (Osborn nyomán)

